

Lerkefugler og kvinnesakskvinner

*Den norske kvinnebevegelsens syn på kvinnelighet 1883
til ca. 1900*

Vilde Johnsen

Masteravhandling i historie
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Humanistisk Fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

Høst 2019

Lerkefugler og kvinnesakskvinner

—

*Den norske kvinnebevegelsens syn på kvinnelighet 1883
til ca. 1900*

© Vilde Johnsen

2019

Lerkefugler og kvinnesakskvinner

Vilde Johnsen

<http://duo.uio.no/>

Print: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Antall ord: 43 948

Sammendrag

Denne oppgaven handler om de norske kvinnesakskvinnenes forhold til, og syn på, kvinnelighet fra 1883 til ca. 1900. Det norske borgerlige samfunnet på 1800-tallet var bygget på kjønnskomplementaritet – kvinner og menn skulle ha ulike roller i samfunnet som utfylte hverandre. Denne kjønnskomplementariteten medførte at kvinnene ble sterkt knyttet til hjemmet, og dermed ekskludert fra en rekke rettigheter.

Da den borgerlige norske kvinnebevegelsen begynte sin virksomhet på 1880-tallet, hadde den som mål å endre på kvinnens stilling og forbedre kvinnenenes muligheter i samfunnet. Dette skulle bli en utfordrende oppgave for de norske kvinnesakskvinnene, både på grunn av motstanden de møtte utenfra, og på grunn av paradoksene deres egen feministiske ideologi inneholdt. På samme tid som de krevde likestilling, forfektet de norske kvinnesakskvinnene en forestilling om kvinnenenes særart. Kvinneligheten var på den ene siden synonymt med det som hindret kvinnene fra å bli fullverdige mennesker som kunne representere det norske samfunnet. På den andre siden anså de fleste kvinnesakskvinnene kvinneligheten som en medfødt egenskap kvinnene ikke måtte tape.

Opgaven er en analyse av kvinnesakskvinnenes diskusjoner om kvinnelighet, med hovedfokus på kvinnene i Norsk Kvinnesaksforening og deres aktivitet i kvinnesakstidsskriftet *Nylænde*. De norske kvinnesakskvinnene gikk gradvis fra radikale krav om å kaste vekk sin kvinnelighet, til et mer allment akseptert kvinnelighetsideal hvor husmorens viktighet i samfunnet og moderligheten ble fremhevet. Forsøkene på å forene kvinneligheten med et frigjøringskrav førte til uenigheter innad i bevegelsen, både rundt stemmerettsspørsmålet, normene innenfor ekteskapet og hva kvinnens rolle i samfunnet skulle være. Oppgaven vil imidlertid også belyse hvordan kvinnesakskvinnenes kvinnelighetsideal påvirket kvinnesakskvinnenes arbeid for en ny kvinnelig klesdrakt, og deres kamp mot kirkens lære om underdanighet.

Forord

Jeg må først og fremst takke min fantastiske veileder, Hilde Sandvik, for sin visdom, tilgjengelighet og ikke minst den smittende entusiasmen hun deler sin kunnskap med.

En stor takk til kollokviegruppa, som har lest igjennom kapittelutkast og kommet med nyttige innspill. Takk til medstudenter og gjengen på lesesalen i tredje etasje, men særlig Adelina, Erlend, Joachim, Mathilde, Natalie og Yngvild. Jeg kommer til å savne samtale over lunsjbordet, kaffepausene og *Morgenbladets* quiz på fredagene.

Sist, men ikke minst, vil jeg takke min samboer, Ferdinand, for hans evige tålmodighet, støtte og villighet til å diskutere kvinnesakskvinner til langt på natt. Jeg lover at jeg skal bidra til husarbeidet igjen nå!

Alle feil er mine egne,

Vilde Johnsen

November 2019

Innhold

Introduksjon	1
1.1 Tema og problemstilling	2
1.1.1 <i>Norsk Kvinnesaksforening (NKF)</i>	2
1.1.2 <i>Begrepsdefinisjoner</i>	4
1.1.3 <i>Avgrensning</i>	6
1.2 Forskningslitteratur og teori	7
1.2.1 <i>Forskningslitteratur om den norske kvinnebevegelsen</i>	15
1.3 Kildematerialet	15
1.3.1 <i>Skulds protokoll og Nylænde</i>	16
1.3.2 <i>Aviser og tidsskrift</i>	17
1.3.3 <i>Foredrag i Norsk Kvinnesaksforening fra Virksomme Ord</i>	18
1.4 Oppgavestruktur	18
Bakgrunn: Kvinnesyn og kjønnsorden blant borgerskapet ca. 1850-1900.....	21
2.1 1800-tallets kjønnsorden	22
2.2 Arbeid – økonomisk passive kvinner?	24
2.3 Borgerlige pikeskoler og utdanning for kvinner	26
2.4 Nye ideer om ekteskapet	28
2.4.1 <i>Ekteskapets tyranni: «Vor bestemmelse er at giftes»</i>	29
2.5 En ny bevegelse: Norsk Kvinnesaksforening.....	31
2.6 Oppsummering	33
«Nu tier vi ikke lenger»: Kvinnesakskvinnenes første møte med offentligheten	35
3.1 <i>Kvinnesakens ulike former</i>	35
3.2 <i>Begynnelsen: Diskusjonsforeningen Skuld</i>	36
3.3 <i>Dristige foredrag</i>	38
3.4 <i>Spådommer fra Gina Krog</i>	40
3.5 <i>«De vidste ikke hvad Kvindelighed var?»: Debattmøtet i Studentersamfundet</i>	41
3.6 Oppsummering	45
Kvinnene som ville: Kvinnelighet og offentlighet.....	47
4.1 Den vanskelige stemmerettssaken.....	47
4.1.1 <i>Stemmerett og kvinnelighet</i>	49
4.1.2 <i>Nylænde – en ny offentlighet</i>	53
4.2 <i>«Vi maa selv fortjene os denne plads»: Anna Rogstad og Viggo Ullmanns uttalelser i Nylænde</i>	55
4.3 <i>Kvinnesaken – en fare for kvinneligheten?</i>	57
4.3.1 <i>«Den almindelige mening»</i>	57
4.3.2 <i>En fullkommen kvinne, eller et fullkomment menneske?</i>	60

4.4 Oppsummering	65
Den private sfæren: Moderligheten og husligheten	67
5.1 Av hensyn til «den opvoxende slægt».....	67
5.2 Kitty Kielland og kritikken av kvinnebevegelsen	70
5.2.1 Selvstendigheten eller ekteskapet?.....	72
5.3 Mot 1890-årene: Den sosiale kvinnesaken og husmorsaken	76
5.3.1 Anna Bugges praktiske reformer: En sosial kvinnesak.....	77
5.3.2 Hjemmets verden – kvinnens strålende virkekrets	81
5.3.3 Ellen Keys reaksjon.....	84
5.4 Mor eller kvinne? Den private sfæres paradokser.....	89
5.5 Oppsummering	90
Snørte liv, høye hæler og «et fint, stille væsen»: Ytre uttrykk for kvinnelighet.....	93
6.1 Underdanighetslæren: «Beskedenhed er en oldings skjønneste dyd».....	93
6.1.1 Til kamp mot underdanighetslæren.....	95
6.1.2 Kvinneligheten underordnet mannligheten	100
6.1.3 Bluferdigheten: Kvinnens skjønneste prydelse.....	101
6.1.4 Kvinnebevegelsen – en opposisjon mot underdanighetslæren i seg selv?	104
6.2 Den kvinnelige klesdrakten og opprettholdelsen av kvinneligheten.....	106
6.2.1 Bloomerdrakten.....	107
6.2.2 NKF's reformdrakt	108
6.2.3 Kampen mot korsettet og kritikken av de unge kvinnene	111
6.3 Oppsummering	114
Sammenfatning og konklusjon.....	117
Kilder og litteratur	127
Kilder.....	127
Aviser.....	127
Tidsskrift.....	127
Protokoll fra Nasjonalbiblioteket i Oslo	130
Litteratur.....	130
Litteratur fra Nasjonalbiblioteket	133
Illustrasjoner.....	135

Kapittel 1

Introduksjon

«Kvinders bestemmelse er akkurat den samme som mænds bestemmelse, den at være mennesker,» skrev kvinnesakskvinnen og skolereformatoren Ragna Nielsen i 1890.¹ Nielsen formulerte her selve grunnprinsippet i den norske kvinnebevegelsen på 1800-tallet. Seks år tidligere ble Norsk Kvinnesaksforening (NKF) stiftet i Kristiania. Foreningen ble dermed Norges første interesseorganisasjon for kvinner, og hadde som mål å forbedre kvinnenes stilling i samfunnet. Kvinnesaken var tuftet på en individbasert likhetsideologi – den var en protest mot at kvinner ble ekskludert fra medborgerskap og universelle rettigheter.

På siste halvdel av 1800-tallet ble kvinnene sterkt forbundet med den private sfæren – med hjemmet og familien. Kvinnenes tilhørighet i den private sfæren var basert på forestillinger om kjønnenes svært ulike natur, og kvinnens underlegenhet. Samfunnet var organisert rundt disse forestillingene, men kvinnesakens radikale prosjekt søkte å rokke ved denne samfunnsordenen. Stiftelsen av NKF og begynnelsen på den organiserte kvinnesaken markerte kvinnesakens entré inn i den politiske, mannsdominerte sfæren, og møtte kraftig kritikk. Frykten var at hvis kvinnesakens program ble gjennomført, ville dette gå utover barnas oppdragelse, familien ville gå til grunne, og kvinnenes psykiske og fysiske helse ville lide hvis de fikk tilgang til universitetet. Motstanderne av kvinnesaken fryktet at kvinnens særegenhet, deres kvinnelighet, ville gå tapt og kvinnene ville bli mannlige.

Kvinneligheten ble et ambivalent tema for den norske kvinnebevegelsen. På den ene siden var kvinnelighet ensbetydende med det som hindret kvinner å bli fullverdige mennesker som tok ansvar for seg selv og samfunnet, på den andre siden anså de fleste kvinnesakskvinnene kvinneligheten som en medfødt egenskap kvinnene ikke måtte tape.² Dette har blitt omtalt som kvinnesakens paradoks. Allerede i 1789 påpekte den franske revolusjonæren Olympe de Gouges at feministene var kvinner som kun hadde paradokser å tilby.³ På samme tid som kvinnesakskvinnene fremmet likhetsidealet og nektet å være kvinner på de betingelsene

¹ Hagemann, Gro (2005). «De stummes leir? 1800-1900». Blom & Sogner (red.). *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo: Cappelen: 213; Hagemann, Gro (1997). «En annen moral? Feminismen og kritikken av den liberale borgerlighet». Hafstad, Hagemann & Wyller (red.). *Sedelighet og samliv*. Norsk Forskningsråd. KULTs skriftserie (nr. 81): 26.

² Hagemann, Gro (2003). *Feminisme og historieskriving: Inntrykk fra en reise*. Oslo: Universitetsforlaget: 137.

³ Scott, Joan W (1998). *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press: xi.

samfunnet kunne tilby dem, fremhevet de også sine særegenheter som kvinner, radikalt annerledes fra menn. De var mennesker, men også kvinner, som krevde likestilling, men også særstilling.

1.1 Tema og problemstilling

Temaet for denne oppgaven er den norske kvinnebevegelsens syn på kvinnelighet og forhold til de særegne kvinnelige egenskapene. Jeg skal se nærmere på tekstene de norske kvinnesakskvinnene skrev i både tidsskrift og aviser, og de påfølgende diskusjonene mellom disse kvinnene. Oppgaven vil inngå i en faghistorisk samtale med eksisterende historiografi og en nylesning av primærkilder som nylig har blitt digitalisert. Hovedproblemstillingen for oppgaven er: *Hvordan dannet de norske kvinnesakskvinnene seg en mening om kvinnelighet som ikke ville begrense deres frigjøringskrav?* Jeg vil også søke å besvare underproblemstillingene: *Hvordan kunne kvinnene, ifølge kvinnesakskvinnene, oppnå like rettigheter uten å gi avkall på sin kvinnelige særegenhet? Hvilke utfordringer medførte kvinnesakskvinnenes syn på kvinnelighet?*

Kvinnesakskvinnenes syn på kvinnelighet og paradoksene knyttet til kvinneligheten har tidligere blitt drøftet av flere historikere, både på et norsk og internasjonalt nivå, men gjennom en nylesning av primærkildene er målet med denne oppgaven å lage en større, sammenhengende analyse av kvinnelighetsproblemet innenfor den norske kvinnesaken og fremheve synspunkter og aktører som tidligere ikke har blitt belyst i like stor grad.

1.1.1 Norsk Kvinnesaksforening (NKF)

NKF ble stiftet 28. juni 1884 på Søstrene Larsens pensjonat i Kristian Augusts gate 6 i Kristiania. Både menn og kvinner ble valgt inn i det første styret, og venstrepolitikerer Hagbard Berner ble valgt til formann. På dette møtet var omtrent 50-60 personer tilstede, og da foreningen samlet inn underskrifter til støtte for sin sak på et møte senere samme høst skrev 171⁴ personer under – blant dem lederen for bondeopposisjonen på Stortinget Søren Jaabæk, stortingsmann og senere statsminister Otto Blehr, og forfatterne Jonas Lie og Alexander Kielland.⁵

⁴ Agerholt hevdet 220 underskrifter, mens Hagemann og Moksnes hevdet 171. Agerholt, Anna Caspari (1937). *Den norske kvinnebevegelsens historie*. Oslo: Gyldendal: 75; Hagemann (2005): 224; Moksnes, Aslaug (1984). *Likestilling eller særstilling? Norsk kvinnesaksforening 1884-1913*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag: 36.

⁵ Agerholt (1937): 73-75.

Foreningen var ikke en stor forening med bred støtte i samfunnet. Medlemmene av foreningen kom fra samfunnets toppsjikt – den øvre middelklassen og borgerskapet. Kvinnene selv var godt utdannede og bereiste kvinner, og flere var gift med prominente norske politikere og kulturpersonligheter. Selv om foreningen hadde som mål å forbedre kvinnens stilling i hele det norske samfunnet, engasjerte NKF seg i debatter og saker som i aller størst grad angikk de øvre samfunnsklassene og borgerskapets normer. Her bør det nevnes at NKF i økende grad engasjerte seg i problemer som angikk arbeiderkvinner og fattigdom. I 1889 engasjerte foreningen seg i fyrstikkarbeidernes streik, og mot slutten av 1880-tallet og utover 1890-tallet ble fattigdom og arbeidskår blant arbeiderkvinner aktualisert i *Nylænde*. Til tross for dette var ikke NKF en forening for kvinner fra alle samfunnslag, men heller en forening for borgerskapets kvinner og liberale menn. Foreningen hadde også en tydelig forbindelse til den radikale og reformvillige venstresiden i norsk politikk, da mange av medlemmene var venstrepolitikere eller gift med venstrepolitikere. Gro Hagemann hevdet at NKF's forbindelse til Venstre var blitt overvurdert av forskere, og påpekte at flere av kvinnesakspionerne egentlig tilhørte høyresiden i norsk politikk.⁶

Selv om NKF var en liten forening for overklassens kvinner, spredte den seg til flere store byer i Norge i løpet av 1880-årene. Da foreningen trådte frem i offentligheten høsten 1884, oppfordret medlemmene til at det burde stiftes mindre foreninger i andre byer. I 1885 ble det dannet filialer av kvinnesaksforeningen i både Trondheim og Bergen. Aslaug Moksnes har vist at selv om både den trondheimske og bergenske kvinnesaksforeningen var tett tilknyttet NKF, var de separate foreninger med ulikt reglement.⁷

Fremveksten av et økonomisk velfundert øvre borgerskap, inkludert embetsmannsfamilier, på 1800-tallet førte til at borgerskapets kvinner hadde få, eller ingen, forpliktelser til å bidra økonomisk i husholdningen. Kvinnene i borgerskapet ble avhengige av menns økonomi – først av fedrenes, og senere ektefellens, eller en bror eller svoger hvis kvinnen ikke inngikk giftemål. Dette nedførte en kraftig umyndiggjøring av kvinnene i det norske samfunnet, noe jeg kommer tilbake til i kapittel 2. Situasjonen var annerledes for arbeiderklassens kvinner. På grunn av deres økonomiske kår var ikke deres livsoppgaver begrenset til å være hustru og mor. De måtte selv delta i forsørgelsen av familien gjennom arbeid.

⁶ Hagemann (2005): 244-245. Se også: Larsen, Eirinn & Øksendal, Lars Fredrik (2013). «De glemte kvinnevalgene». *Historisk Tidsskrift*, bind 92, side 563-590. Oslo: Universitetsforlaget.

⁷ Moksnes (1984): 55-56.

NKF søkte å øke kvinnes myndighet i samfunnet gjennom sitt frigjøringsprosjekt. Historiker Ida Blom har påpekt at ikke alle kvinnene la lik mening i frigjøringsbegrepet, men at det i all hovedsak angikk muligheten til å bli anerkjent som individer, med samme rettigheter som menn, både i og utenfor hjemmet. De ønsket muligheten til å velge mellom ekteskap og annen forsørgelse, og en juridisk basert medbestemmelsesrett i familiens forsørgelse.⁸ Denne oppgaven vil også i stor grad berøre de ulike nyansene av kvinnesakskvinnenes forståelse av frigjøring.

1.1.2 Begrepsdefinisjoner

Kvinnelighet

Denne oppgavens tema er som sagt kvinnelighet, og skal søke å belyse kvinnesakskvinnenes egne definisjon av kvinnelighet. En utfordring med begrepet er at kvinnelighet er et flytende begrep som har hatt forskjellig betydning til forskjellige tider, men det er også i stor grad personlig definert. Kvinnesakskvinnene la ikke nødvendigvis samme betydning i begrepet som kvinnesakens motstandere. Til tross for dette kan kvinnelighet i grove trekk defineres som det særegne ved det kvinnelige kjønn, det som skiller kvinnen fra mannen. Norsk Akademisk Ordbok definerer kvinnelighet som kvinnens natur, vesen og egenskaper.⁹

Både Joan Scott og Bente Rosenbeck har vist at kvinnelighetsbegrepet blir en form for biologisk determinisme.¹⁰ Rosenbeck har også vist hvordan kvinneligheten ble sosialt konstruert på 1800-tallet. Den medisinske litteraturen og legevitskapen på 1800-tallet tematiserte den kvinnelige biologien, og ble gjennom dette en bidragsyter til å konstruere sosiale oppfatninger av kvinnelighet.¹¹ Med tydelige forståelser av kvinnelighet som tilknyttet både det sosiale og det biologiske, virket det faretruende når kvinnesakskvinnene brøt ned kjønns grensene gjennom frigjøringsprogrammet. En nedbrytning av disse grensene bidro til å skape forvirring ovenfor samfunnets kategorier for det kvinnelige og det mannlige.¹²

Privat og offentlig sfære

⁸ Blom, Ida (1981). *Kvinnen, et likeverdig menneske?* Oslo: Aschehoug: 55-57.

⁹ *Kvinnelighet* i Norsk Akademisk Ordbok. Hentet 30.09.2019 fra: <https://www.naob.no/ordbok/kvinnelighet>

¹⁰ Scott (1998): ix-xii; Rosenbeck, Bente (1992) *Kroppens politik: Om køn, kultur og videnskab*. Københavns Universitet: Museum Tusulanums Forlag: 68-69.

¹¹ Rosenbeck (1992): 68-69.

¹² Rosenbeck, Bente (1987). *Kvindekøen: Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*. København: Gyldendal Forlag: 130.

Den organiserte kvinnesaken markerte som sagt kvinnes entré i den offentlige sfære. Kvinneligheten var tett knyttet til den private sfære, og dermed er det nødvendig å belyse kvinneligheten ut i fra de ulike sfærene i denne oppgaven. Den offentlige sfæren ble sett på som den mannlige sfære, mens den private var kvinnens. Den private sfæren innebefattet hjemmet og de huslige anliggender. I denne oppgaven vil omtalen av den private sfæren derfor omhandle hjemmet og kvinnens rolle i hjemmet, mens omtalen av den offentlige sfæren omhandler politikken, særlig i sammenheng med stemmerettskampen, og pressen.

Antropologen Michelle Rosaldo lanserte i 1974 teorier som knyttet kvinner opp mot den hjemlige sfære. Rosaldo mente at det i alle samfunn fantes en asymmetri mellom kjønnene når det angikk aktiviteter og kulturell verdsetting. Hun satte denne asymmetrien i sammenheng med forholdet mellom det private og det offentlige. Kvinnes rolle i reproduksjonen gjorde det kulturelt sannsynlig at kvinnens aktiviteter ble knyttet til den private sfæren, altså hjemmet. Mennes frihet fra aktivitetene som lå nært hjemmet knyttet dem til formingen av samfunnet. Videre argumenterte Rosaldo for at menns offentlige rom var preget av relativt store nettverk, og dermed omsluttet og underordnet kvinnes sfære. Det private ble verdsatt lavere, og ble tillagt mindre makt enn det offentlige.¹³

Innenfor historiefaget er denne tolkningen av kvinnen som et offer for samfunnets sfæredeling kritisert. Cathrine Hall og Leonore Davidoff har vist at skillet mellom privat og offentlig tildels var utydelig. I *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850* (1987) beviste at kvinnene i den britiske middelklassen deltok i politisk mobilisering, og at middelklassens offentlige sfære var et område hvor både menn og kvinner var aktive. Middelklassekvinnene bidro med tid, arbeid og penger i middelklassens familiebedrifter og kvinnes medgift, arv og nettverk var viktige for middelklassens økonomiske suksess.¹⁴ Kritikken av teoriene om separate sfærer fremhever heller kvinnene som selvbevisste, kapable individer enn som passive ofre, med fokus på hvordan kvinner formet sitt eget liv i en mannsdominert kultur.¹⁵

¹³ Hagemann, Gro & Krogstad, Anne (1994a). «Kvinner som vil». Hagemann & Krogstad (red.). *Høydeskrekk: Kvinner og offentlighet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal: 12-13; Rosaldo, Michelle & Lamphere, Louise (red.) (1998). *Woman, Culture and Society*. Stanford University Press.

¹⁴ Gleadle, Kathryn (2007). «Revisiting Family Fortunes: Reflections on the twentieth anniversary of the publication of L. Davidoff & C. Hall (1987) *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*». *Women's History Review*, volume 16 (issue 5); Steinbach, Susie (2012). «Can we still use 'Separate Spheres'? British history 25 years after Family Fortunes». *History Compass*, volume 10 (issue 11): 828.

¹⁵ Vickery, Amanda (1993). «Golden Age to Separate Spheres? A review of the categories and chronology of English women's history». *The Historical Journal*, volume 36 (issue 2): 389.

Den nye borgerlige offentligheten som vokste fram mot midten av 1800-tallet førte til at kvinnenes rolle som handlende subjekter ble mer begrenset, og begrensningene ble strengere enn ved det tidlige 1800-tallets salongkultur¹⁶. Kvinnen ble i enda sterkere grad uforenlig med alle former for offentlighet. En offentlig kvinne var en æreløs kvinne – en prostituert. Mot slutten av 1800-tallet begynte kvinnene i Norge å hevde seg som skrivende subjekter, men tekstene deres ble som oftest anonymt publisert. Kokebokforfatteren Hanna Winsnes skrev skjønnlitteratur under navnet Hugo Schwartz, og Camilla Colletts *Amtmannens Døtre* (1855) ble publisert under pseudonymet Johan Dahl. Men inntil 1870 var det sjeldent at en kvinnestemme var synlig i en saklig offentlighet. I 1877 hadde den kvinnelige litteraturkritikken sitt gjennombrudd, i sammenheng med det moderne gjennombrudd, og markerte kvinnenes første skritt mot deltakelse i det offentlige.¹⁷

Det er viktig å påpeke at denne oppgaven i stor grad vil dreie seg om *deloffentligheten* de norske kvinnesakskvinnene opererte i. Gjennom stiftelsen av NKF og utgivelsen av tidsskriftet *Nylænde*, skapte kvinnesakskvinnene seg en egen, adskilt offentlighet innenfor den offentlige sfære, kun beregnet på kvinner og kvinnesakens støttespillere. Dermed deltok kvinnesakskvinnene i den offentlige debatten gjennom en *kvinneoffentlighet*. Redaksjonen i *Nylænde* satte begrensninger for hvem som kunne delta i denne deloffentligheten, noe jeg kommer tilbake til i kapittel 4. De skapte en mindre, tryggere sfære for debatt og diskusjon innenfor en større, offentlig sfære med færre begrensninger.

1.1.3 Avgrensning

Mine undersøkelser strekker seg fra dannelsen av NKF's forløper, diskusjonsforeningen Skuld, i 1883 og til årene rundt 1900. Ved århundreskiftet var stemmerettssaken lenge blitt diskutert på Stortinget, og i 1901 fikk kvinner begrenset kommunal stemmerett. Dermed var kvinnene på vei til å bli akseptert i den norske offentligheten, og kvinnesaken var i ferd med å få gjennomslag.

Kvinnelighetsbegrepet omfatter mye, og oppgaven vil derfor sette visse begrensninger for hvilke diskusjoner rundt kvinnelighet som blir diskutert. Den moralske kvinneligheten satt i sammenheng med sedelighetsdebatten er et område som har blitt grundig utforsket, og derfor

¹⁶ *Salongkultur*: På starten av 1800-tallet var det vanlig å holde salong i overklassens private hjem, hvor åndelige samtaler stod i sentrum for samværet. Salongen var gjerne ledet av en kvinne med sans for sosiale nettverk og interesse for tidens litteratur. I Norge fantes det ikke en utpreget salongkultur, men det fantes sosiale samværsformer med salonglignende trekk. Hagemann (2005): 238.

¹⁷ Hagemann (2005): 241-244.

vil sedelighetsdebatten utelukkes fra denne oppgaven så langt det lar seg gjøre. Hovedfokuset vil ligge på den kvinnedominerte sosiale og huslige sfæren og den mer mannsdominerte, politiske sfæren, samt de ytre uttrykkene for kvinnelighet. Ytre uttrykk for kvinnelighet vil omfatte kvinnens drakt, og NKFs reformdrakter, og hvordan drakten bidro til å forme forestillinger om, og forståelse av, kvinnelighet.

1.2 Forskningslitteratur og teori

Feministenes forhold til kvinnelighet er også studert. I Norge er Gro Hagemann en av de sentrale historikerne som har forsket på temaet. Bente Rosenbeck har studert kvinnelighet blant kvinnene i Dansk Kvindesamfund og i det danske samfunnet, og Joan Scott har undersøkt forståelser av kjønn og feminismens paradokser hos de franske feministene fra den franske revolusjon fram til 1944. Det følgende er et utvalg av forskningslitteraturen på kvinnelighet.

Joan Scott

Den amerikanske historikeren Joan Wallach Scott har fått stor innvirkning på kjønnshistorien i Norden, og boken *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (1998) ble et viktig bidrag til forskningen på kjønnes sfærer og kvinnelighetsparadoksene knyttet til kvinnekampen. Scotts studie av de franske feministenes rettighetskamp har store likheter med den norske kvinnesaken. Da de franske feministene protesterte mot kvinnes utestengelse fra borgerrettighetene, måtte de handle på vegne av kvinner og dermed påberope seg de kjønnslige forskjellene de selv ønsket å bli kvitt. Scott hevdet at de kjønnslige forskjellene betinget kvinnes utestengelse fra borgerrettighetene, og dermed skapte et biologisk skille mellom det politiske (det offentlige) og det huslige (det private):

The terms of exclusion repeatedly produce "sexual difference" as a fixed, natural boundary between the political and the domestic, or the self-representing and the represented, or the autonomous and the dependent.¹⁸

Scott bygger deler av sin analyse på ideen om at staten var bygget på forestillinger om det maskuline. Overklassens *père de famille* var motivert av sine nærmestes moralske og fysiske velferd, og borgerklassens menn ble derfor ansett som den best egnede representanten for familien, inkludert kvinner, i statens anliggender. Forholdet mellom staten og *père de famille*,

¹⁸ Scott (1998). 14.

kombinert med stemmerettens kjønnslige begrensninger, skapte en sterk forbindelse mellom maskulinitet og politikk. Scott hevdet at etter 1789 og utover 1800-tallet var mannlighet båndet som bandt de med retten til å representere sammen. Dette endret seg mot slutten av århundret. På 1890-tallet påla staten heller maskulinitet på sine borgere. Videre hevdet hun at denne forståelsen av maskulinitet som pålagt borgeren, tynnet ut skillelinjene mellom kjønnene, og tilrettela for feminisme og en påfølgende kvinneverettighetskamp i den franske staten.¹⁹

Scotts teorier om et kjønnsdelt samfunn er fruktbare å følge i denne oppgaven, til tross for forskjellene mellom Norge og Frankrike. Hun mente at de franske kvinnene ble nektet stemmerett på grunnlag av en forståelse av et kjønnsdelt – og dermed funksjonelt – arbeid. Denne delingen av arbeidet plasserte kvinnens sfære innenfor det huslige område, og mennenes sfære innenfor det politiske.²⁰ I *Only Paradoxes to Offer* studerte Scott blant annet den franske feministen Hubertine Auclert, som var en aktiv forkjemper for kvinners stemmerett i Frankrike fra 1870-årene og fram til sin død i 1914. Auclerts feminisme bygget på kjønnskomplesmentaritet. Fordi kvinnene ble assosiert med den sosiale, private sfæren, mente Auclert at kvinners rettigheter dreide seg om folkesuverenitet, om det sosiales rett til å representere seg selv. På samme tid som Auclert forsøkte å bevise at kvinner kunne være borgere på samme måte som menn, argumenterte hun for at kvinner skulle være en motvekt til mennenes makt: «[O]ne cannot demand of human nature more perfection than it has; as long as men alone make the laws, they will make them for themselves and against us.»²¹ Selv om Auclert argumenterte for feministiske prinsipper som er svært like de norske kvinnesakskvinnenes argumenter, er det her verdt å påpeke at Auclerts feministiske prosjekt søkte å knytte feminismen tettere opp mot sosialismen.²² Dette var ikke tilfellet hos de norske kvinnesakskvinnene denne oppgaven skal undersøke, da de norske kvinnesakskvinnene i NKF i høy grad var antisosialistiske.

Scott hevdet at feministenes forsøk på å bli inkludert i den politiske sfæren innebar forsøk på å danne en ny forståelse og definisjon av kjønn. Slike forsøk på å redefinere kjønnene medførte debatter om likhet eller særart. Videre mente hun at begge vinklingene anerkjente forskjeller mellom kjønnene, og dette førte til en forståelse av kjønnslige forskjeller som naturgitte. Feministene ble dermed dratt inn i diskusjoner om likhet og særart de selv ikke ønsket. Til tross for dette, identifiserte de franske feministene seg først og fremst som kvinner,

¹⁹ Scott (1998): 98.

²⁰ Scott (1998): 95-96.

²¹ Scott (1998): 90-106.

²² Scott (1998): 112-113.

selv om de nektet å vedkjenne seg de negative karakteriseringene av kvinner. De aksepterte den allmenne definisjonen av kvinnekjønn på samme tid som de søkte å tilbakevise den.²³

Bente Rosenbeck

Bente Rosenbeck har studert vitenskapens bidrag til å definere kvinnelighet og utforming av kvinnelighet i det danske samfunnet og kvinnesaksorganisasjonen Dansk Kvindesamfund i *Kvindekøn: Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980* (1987) og *Kroppens politik: Om køn, kultur og videnskab* (1992). Rosenbeck definerte kvinnelighet og mannlighet som en gitt kulturs eller periodes måte å uttrykke kjønnsforskjeller på.²⁴

I både *Kvindekøn* og *Kroppens politik* argumenterte hun for at den vitenskapelige utformingen av kvinnelighet tok over for den religiøse på 1800-tallet. Polariseringen av kjønnskarakteristikkene startet før 1800-tallet, men fikk et vitenskapelig fundament gjennom den nye legevitenskapen og kjønnskarakteristikkene ble dermed biologisk begrunnet. Rosenbeck hevdet at ettersom kropp og kjønn ble et objekt for 1800-tallets lege- og naturvitenskap, ble kvinner en del av naturen snarere enn kulturen. Kjønnsforskjeller og kvinnelighet ble definert ut ifra natur.²⁵ Den medisinske vitenskapen definerte det biologiske kjønn, men hentet også inn sosiale normer i sine kjønnsdefinisjoner og «gjorde» dem biologiske.

Rosenbeck argumenterte også for at kvinneligheten var tett knyttet opp mot det sosiale, og ikke kun det biologiske. Medisinske fortolkninger av anatomi og fysiologi inneholdt både kulturelle og ideologiske elementer. Kvinnelighetsbegrepet bestod dermed både av en biologisk og en sosial forståelse av kjønn. Hun mente at kjønn ble definert ved hjelp av grenser som fastla kjønnskategoriene kvinnelighet og mannlighet. Videre mente hun at disse primært var begrepsmessige, og sekundært biologiske og fysiologiske. Dette betød, ifølge Rosenbeck, at mange av de grensene som ble satt for kvinners liv og utfoldelse var kulturelle, ideologiske og avhengige av kvinnelighetsbegrepets definisjon. Det fantes også biologiske begrensinger, men disse var hovedsakelig knyttet til kvinnens rolle i reproduksjonen. Dermed var kvinneligheten et flytende begrep, som var både sosialt og biologisk betinget.²⁶

For Rosenbeck hadde kjønnsforskjellene også et kulturelt aspekt. Klesdrakt, oppdragelse, sosialisering og politikk skapte forestillinger om sosialt kjønn, og bidro derfor til å

²³ Scott (1998): x-xi.

²⁴ Rosenbeck (1992): 75.

²⁵ Rosenbeck (1992): 69-72.

²⁶ Rosenbeck (1987): 320.

kulturliggjøre kjønnsforskjellene. Den medisinske vitenskapens naturliggjøring av disse forskjellene ble forsterket av denne kulturliggjørelsen, og gjorde skillet mellom natur og kultur utydelig.²⁷

Rosenbecks analyser av kjønn har senere blitt fulgt opp i blant annet «The history of the body» i *Vänskap över gränser* (2007), «En værdigere stilling i ægteskabet som hustru og moder» i *Kjønnsmagt under forandring* (2002) og *Inte ett ord om kärlek: äktenskap och politik i Norden ca 1850-1930* (2006).²⁸

Inger Hammar

Den svenske historikeren Inger Hammar forsket på forholdet mellom den norske kvinnesakskvinnen Aasta Hansteen, og den svenske Sophie Adlersparre på 1870-tallet. I artikkelen «Den äkta kvinnligheten. Några reflexioner kring ett kontroversiellt begrepp i 1800-talets Norden» fra *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940* (2003) viste Hammar at kvinnelighetsbegrepet var et aktuelt tema før kvinnene organiserte seg for kvinnesak i Norge. Kvinnesaken i Sverige var kommet igang flere år tidligere enn i Norge. Sophie Adlersparre grunnla tidsskriftet *Tidsskrift för hemmet* (senere *Hertha*) i 1859, og tidsskriftet ble veldig populært.²⁹

Både Hansteen og Adlersparre var opprørte over kirkens krav om at kvinnene skulle underordne seg mannen, og deres kvinnelighetsbegrep ble satt i sammenheng med sedelighet. Hammar viste at kvinneligheten var et problematisk og personlig definert begrep for kvinnene gjennom uenighetene som oppstod mellom Adlersparre og Hansteen i 1875. I 1875 ble det kjent at en svensk baronesse og en student fra Kristiania hadde innledet et utenomekteskapelig kjærlighetsforhold, og Hansteen og Adlersparre var uenige i hvem som burde klandres for denne usedeligheten. Hansteen anså baronessen som et offer for en usedelig forfører, mens Adlersparre hevdet at baronessen fornektet sin ekte kvinnelighet gjennom å leve i slik

²⁷ Rosenbeck (1987): 321.

²⁸ Rosenbeck, Bente (2007). «The history of the body». Johannson & Cronberg (red.). *Vänskap över gränser: en festskrift til Eva Österberg*. Lund: Anacapri; Rosenbeck, Bente (2002). «En værdigere stilling i ægteskabet som hustru og moder». Borchorst (red.). *Kønsmagt under forandring*. København: Hans Rietzels Forlag; Rosenbeck, Melby, Pykkänen & Wetterberg (2006). *Inte ett ord om kärlek: äktenskap och politik i Norden ca 1850-1930*. Göteborg: Makadam Forlag.

²⁹ *Herthas historia*, fra Fredrika Bremer förbundet sin hjemmeside. Hentet 28.10.2019 fra: <http://www.fredrikabremer.se/wp-content/uploads/2015/10/pdf-herthas-histora-1-1.pdf>

usedelighet. Konflikten endte i at Adlersparre anså Hansteen selv som en forneker av den ekte kvinneligheten.³⁰

Gro Hagemann

Historiker Gro Hagemann har skrevet sentrale bidrag til forskningen på norsk kjønns- og kvinnehistorie, og kvinnelighet. Hagemann har undersøkt den moralske kvinnesaken og forståelsen av kvinnelighet som moralsk høyverdighet blant de norske kvinnesakskvinnene på 1800-tallet. Ragna Nielsen har vært en sentral person for flere av Hagemanns studier, trolig fordi Nielsen fremstod som særlig paradoksal i sitt syn på kvinnelighet gjennom sin moralske kvinnesak. I Hagemanns studier er det lagt stor vekt på ytterpunktene i diskusjonene rundt kvinnelighet. Posisjonene mellom disse ytterpunktene er ikke studert like grundig.

I *Høydeskrek: kvinner og offentlighet* (1994) trakk Hagemann frem Laura Rømckes foredrag om kvinnelighet i Skuld og la dette til grunn da hun argumenterte for at det i Skuld var en utbredt oppfatning av at kvinneligheten var kunstig. På den andre siden registrerte Hagemann Randi Blehrs utsagn i Skulds protokoll om at kvinnene ikke måtte tape det evig kvinnelige.³¹ I *Feminisme og historieskriving: Inntrykk fra en reise* (2003) påpekte Hagemann de store forskjellene mellom Laura Rømcke og Randi Blehrs forståelse av kvinnelighet.³²

Hagemann viste at den moralsk høyverdige kvinneligheten var sterkt knyttet til kvinnesaken, som bestod av en rekke gode saker, og dermed ble kvinnens moralske kvaliteter et argument for likestilling på alle samfunnsområder. Hun argumenterte også for at på 1890-tallet så kvinnesakskvinnene på kvinneligheten som en felles betingelse for alle kvinner. Ideen var at kvinner hadde mer til felles på grunnlag av sitt kjønn enn det som skilte dem sosialt eller kulturelt. Dette ga dem legitimitet til å uttale seg på vegne av alle kvinner, under forutsetningen at forskjeller og uenigheter ble nedtonet, og at kontroversielle spørsmål ikke ble satt på dagsordenen. Et slikt kompromiss sikret oppslutningen til en felles organisasjon.³³

I *Feminisme og historieskriving* undersøkte Hagemann igjen synet på kvinnelighet blant de norske kvinnesakskvinnene, med fokus på sedelighetsdebatten. Det er forsket grundig på

³⁰ Hammar, Inger (2003). «Den äkta kvinnligheten. Några reflexioner kring ett kontroversiellt begrepp i 1800-talets Norden». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse - de nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Oslo: Unipub Forlag: 15-41.

³¹ Hagemann, Gro (1994b). «Det kvinnelige element, lutet og styrket». Hagemann & Krogstad (red.). *Høydeskrek: kvinner og offentlighet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal: 30.

³² Hagemann (2003): 137-138.

³³ Hagemann (1994b): 39-48.

kvinner sakskvinnenes deltakelse i sedelighetsdebatten, og det har vært særlig interessant fordi debatten tydeliggjorde kvinner sakskvinnenes ambivalente forhold til kvinner lighet.

Hagemann argumenterte for at Ragna Nielsen gjorde kvinner lighetens moralske kvaliteter til et argument for borgerlige rettigheter, i tråd med romantiske forestillinger. Nielsen var en kompromissløs likestillingsforkjemper, men også en sterk forsvarer av kvinner lighet som moralsk kraft. Hagemann fokuserte hovedsakelig på Nielsens argumenter for at samfunnet trengte et kvinner lig element, akkurat som i familien, og begrunnet stemmeretten med at kvinner nene ville ha en foredlende virkning på samfunnet.³⁴ I *Feminisme og historieskriving* ble Anna Bugge motpolen til Ragna Nielsens kvinner sak. Anna Bugge tok over som formann for Norsk Kvinner saksforening i 1888, og styrte foreningen inn på et nytt spor. Bugge ønsket et fokus på å fremme det menneskelige i kvinner nene, ikke det særegent kvinner lige. Dermed ble Bugge en motpart til Ragna Nielsens moralske kvinner sak. Hagemann hevdet at både Nielsen og Bugge fremmet krav om likestilling betont av kvinner nenes samfunnsansvar. Videre hevdet Hagemann at begge disse kvinner nene skisserte konturene av en ny kjønnskomplementaritet innenfor den offentlige sfære, «det evig kvinner lige» kunne få utfolde seg i ny form.³⁵ Med dette siktet Hagemann til Bugges reorientering av NKF mot en mer sosial kvinner sak. Kvinner nene i foreningen skiftet fokus, og engasjerte seg i sosiale saker i det norske samfunnet. Dermed kunne kvinner sakskvinner nene virke i en del av den offentlige sfæren som det i større grad var akseptert at kvinner nene engasjerte seg i.³⁶

Hagemann har tildels gitt historiker Kåre Lunden støtte i sin påstand om at hele det feministiske intellektuelle feltet virker «[...] oversådd av uavklåra sjølmotseiingar.»³⁷ Feminismen er et selvmotsigende prosjekt. Men hvordan kunne man forstå ambivalensen rundt kvinner lighet?

Forestillinger om kjønner nene som henholdsvis grunnleggende like og grunnleggende ulike har blitt forstått som uttrykk for «ulike linjer» i feminismen. Yvonne Hirdmann har representert en slik tolkning innenfor nordisk kvinner nehistorie. En slik dikotomisering har blitt tilbakevist, blant annet av Kari Melby, som viste gjennom sin doktorgradsavhandling at likhets- og forskjellstankegang har operert side om side i feministiske strategier. Ifølge Melby kommer

³⁴ Hagemann (2003): 138-139.

³⁵ Hagemann (2003): 140-142.

³⁶ Hagemann (1994b): 41-43.

³⁷ Hagemann (1997): 25.

kvinneligheten blant kvinner i offentligheten til å bli en «strategisk ressurs», et middel til å fremme egne interesser.³⁸

Hagemann satte feminismen i sammenheng med liberalismen og dens individualisme, og kontekstualiserte dette med opplysningstidens historiske gjennombrudd for likhetsidealer, utviklingen av en universalistisk moralkode og menneskerettigheter. Hun skisserte en ny, liberal stat som oppstod i kjølvannet av den industrielle revolusjon og de politiske revolusjonene, hvor politikken ble konstituert rundt borgeren og hans rettigheter. Individet var selv bærer av rettighetene, og selvrealisering ble en viktig faktor for individet.³⁹

Hagemann hevdet at feminismens kritiske potensial lå i viljen til å erkjenne seg både som et individuelt frigjøringsprosjekt og som et normativt prosjekt med ambisjoner om samfunnsendring. Et slikt individuelt frigjøringsprosjekt fant sin legitimitet i nettopp liberalismen, med sin individualisme og universalitet. Så lenge universalisme bygget på den hvite, borgerlige mannens livsverden og interesser, ville interesser som tok utgangspunkt i andre livsverdener og interesser, fremstå som uromomenter. Dette var i aller høyeste grad tilfellet for den norske kvinnebevegelsen på 1800-tallet. Hagemann påpekte også at nettopp fordi kvinnesakskvinnene var kvinner, og dermed forskjellige, hadde de lettere for å få øye på begrensningene i liberalismens likhetstenkning. De etterlyste rom for å innreflektere individets sosiale kontekst, og dermed anerkjenne forskjell.⁴⁰

På samme tid som samfunnet var gjennomsyret av liberalistisk tankegang, fantes det er konkurrerende paradigme: Den romantiske tradisjonen. Denne tradisjonen tok utgangspunkt i det partikulære, og i menneskenes fellesskap og følelsesmessige tilhørighet. Her ble det lagt vekt på en felles vilje og et kollektivt subjekt som utgangspunkt for politisk handling. Individet ble konstruert ut ifra en felles væren som allerede var tilstede. Resultatet ble en identitetsbasert politikk, ikke en individbasert. Samspillet mellom liberalistisk og romantisk tenkning ble til en dualistisk samfunnsoppfatning. Forholdet mellom individualisme og fellesskap ble identisk med en inndeling i samfunnet i ulike sfærer eller med inndeling av individer etter en grunnleggende arts- eller funksjonsforskjellighet. Hagemann tolket dette som at denne typen dualisme rommet forsøk på å løse de politiske og moralske problemene som sprang ut av samspillet mellom individ og fellesskap i moderne samfunn. I Norge manifesterte løsningen på

³⁸ Hagemann (1997): 26; Melby, Kari (1995). *Kvinnelighetens strategier: Norsk husmorforbund 1915-1940 og Norsk lærerinneforbund 1912-1940* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Trondheim: Det historisk-filosofiske fakultet.

³⁹ Hagemann (1997): 27-31.

⁴⁰ Hagemann (1997): 29.

de moralske problemene på 1800-tallet seg i form av det norske dannelsesborgerskapets ønske om økonomisk modernisering ble koblet med en omsorg for det de selv betegnet som samfunnets sedelighet. Moralspørsmål ble, indirekte eller direkte, formulert i kjønnstermer. Direkte skjedde dette når «kvinnen» ble bærer av spesielle egenskaper og tillagt en avgjørende rolle i løsningen av de moralske problemene. Indirekte ble kjønnstermene formulert når moralens forutsetninger ble knyttet til familie og privatsfære, samtidig som kjønnskomplesmentariteten ble tatt forgitt. Hagemann påpekte at slike betraktninger ikke kun kom fra antifeministisk hold, men også fra kvinnesakskvinnene selv.⁴¹

Kari Melby

Kvinneligheten er også undersøkt i studier av kvinneforeninger på 1900-tallet. I doktorgradsavhandlingen *Kvinnelighetens strategier: Norges husmorforbund 1915-1940 og Norges lærerinneforbund 1912-1940* (1995), undersøkte Kari Melby ulike forståelser av kjønn og kvinnelighet i Norge. Denne perioden skilte seg fra tidligere perioder ved at det eksisterte en offisiell ideologi om likestilling, men Melby påpekte at det på samme tid eksisterte en grunnfestet oppfatning i samfunnet av at menn og kvinner var fundamentalt forskjellige. Melby hevdet at forestillingen om kjønnes komplementaritet var formulert som ideologi, men den nedfelte seg også som en utbredt mentalitet i samfunnet.⁴²

Melbys studie viste at både husmorforbundet og lærerinneforbundet tok utgangspunkt i disse grunnfestede forestillinger om at kjønnene var forskjellige, og presiserte den kvinnelige forskjelligheten som moderlighet. Studien viste også at Norges Husmorforbund ønsket å holde på de gamle forestillingene, men i et nytt samfunn.⁴³ Dermed kan man anta at Norges Husmorforbunds kvinner hadde forestillinger av kvinnelighet som samsvarte med forestillingene om kvinnelighet blant kvinnesakskvinnene i denne oppgaven.

Melby hevdet at likhetsbegrepet på ett nivå ikke nødvendigvis forutsatte likhetsbegrepet på et annet, fordi kvinner ikke ble oppfattet som enten like menn eller forskjellige fra menn – de kunne være begge deler samtidig. Kvinner kunne ha like posisjoner som menn, for eksempel i en lederfunksjon, og samtidig være forskjellig. Fokuset på enten likhet eller forskjellighet mellom kjønnene ble brukt som strategier for å gjennomføre kvinneorganisasjonenes program.⁴⁴

⁴¹ Hagemann (1997): 31-32.

⁴² Melby (1995): 11-12.

⁴³ Melby (1995): 406.

⁴⁴ Melby (1995): 407-408.

1.2.1 Forskningslitteratur om den norske kvinnebevegelsen

Forskningslitteraturen om den norske kvinnebevegelsen og kvinnenes stilling på 1800-tallet er omfangsrik. I 1937 utga kvinnesakskvinnen Anna Caspari Agerholt *Den norske kvinnebevegelsens historie* som omfattet perioden fra 1883 til 1913. Boken er en grundig gjennomgang av kvinnebevegelsens arbeid i perioden, og inneholder også informasjon fra de ulike kvinneorganisasjonenes arkiv, hvorav deler er gått tapt etter at de tyske okkupasjonsmaktene beslagla flere av kvinneorganisasjonenes arkiver i 1940. Flere oversiktsverk over den norske kvinnebevegelsen er skrevet senere, av disse kan Aslaug Moksnes' *Likestilling eller særstilling?* (1984) og Bodil C. Erichsens *Norske kvinners liv og kamp* (2017) nevnes.⁴⁵ Marta Breen har også skrevet om diskusjonsforeningen Skuld.⁴⁶

Kvinnerns møte med offentligheten er også studert. Gro Hagemann og Anne Krogstad så nærmere på dette fenomenet i *Høydeskrekk: Kvinner og offentlighet* (1994).⁴⁷ Her kan også Eva Österberg og Christina Carlsson Witterbergs *Rummet vidgas* (2002) nevnes.⁴⁸ Hilde Sandvik, Eirinn Larsen og Stine Gahre har skrevet om kvinners myndighet, rettigheter og stemmerett.⁴⁹

1.3 Kildematerialet

I arbeidet med masteroppgaven har det vært fruktbart å undersøke avis- og tidsskriftarkivene samt protokollene ved Nasjonalbiblioteket i Oslo. Materialet som ligger i disse arkivene er i stor grad brukt i tidligere undersøkelser om kvinnesaken og den norske kvinnebevegelsen. Til tross for at disse kildene i mange år har inngått i en faglig samtale, har det vært hensiktsmessig å basere mine undersøkelser på disse kildene fordi jeg har foretatt en nylesning av tidsskriftmaterialet, da hovedsakelig NKF's tidsskrift *Nylænde*, og dermed kunnet hente frem perspektiver som tidligere er trukket inn i diskusjonen i liten grad. Det er derfor ingen ulempe at kildematerialet har vært brukt tidligere, ettersom oppgaven søker å belyse nye sider ved

⁴⁵ Agerholt (1937); Moksnes (1984); Erichsen, Bodil C. (2017). *Norske kvinners liv og kamp. 1850-2000. Bind 1*. Oslo: Res Publica.

⁴⁶ Breen, Marta (2018). *Kvinnekamp. Foreningen Skuld: Norges første bøllekurs*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.

⁴⁷ Hagemann, Gro & Krogstad, Anne (1994). *Høydeskrekk: Kvinner og offentlighet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.

⁴⁸ Österberg, Eva & Wetterberg, Christina Carlsson (2002). *Rummet vidgas: Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880-1940*. Stockholm: Atlantis.

⁴⁹ Sandvik, Hilde (2015). «Myndighet og ansvar: historisk kjønnsperspektiv på politiske og personlige rettigheter». Nordberg, Roll-Hansen, Sandmo & Sandvik (red.). *Myndighet og medborgerskap*. Oslo: Novus Forlag; Larsen, Eirinn (2015a). «From Economic to Political Citizenship: The Female Vote Revisited». Nordberg, Roll-Hansen, Sandmo & Sandvik (red.). *Myndighet og medborgerskap*. Oslo: Novus Forlag; Gahre, Stine (2013). «Allmenn stemmerett for kvinner i lys av stortingsdebattene fra 1890 til 1913». *Retthistoriske studier nr. 24. Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 1/2013*.

diskusjonen om kvinnelighet. I det følgende skal jeg presentere hovedinnholdet i primærkildene.

1.3.1 Skulds protokoll og *Nylænde*

Nasjonalbiblioteket har Skulds originale protokoll fra 1883 til 1884. Protokollen finnes både i original form, og på mikrofilm. I protokollen finnes foreningens medlemsliste, reglement og nedtegnelser av foreningens foredrag. Skuld hadde som formål å trene kvinnene i debatt, og et medlem måtte bidra med et foredrag på hvert møte, som så skulle diskuteres. Dessverre finnes det ingen nedtegnelser over diskusjonene i Skuld, men dette arkivmaterialet har vært nyttig i undersøkelsen av hvorvidt kvinnelighet var et tema blant kvinnesakskvinnene fra begynnelsen av. Protokollen vitner også om ideologien og synspunktene til kvinnesakskvinnene før de organiserte seg, og deres aktivitet i månedene før stiftelsen av NKF, samt at den gir utfyllende informasjon for tiden før *Nylænde* ble utgitt i 1887.

De originale utgavene av *Nylænde* oppbevares også på Nasjonalbibliotekets i Oslo. Tidsskriftet er tilgjengelig på mikrofilm, men de originale utgavene ligger også i arkivet. *Nylænde* har også blitt mer tilgjengelig for publikum, da tidsskriftet gradvis har blitt digitalisert og lagt ut på Nasjonalbibliotekets hjemmesider. Fra sommeren 2019 er alle utgaver av tidsskriftet tilgjengelig på nett med unntak av årgangen 1895. Denne digitaliseringen av *Nylænde* har medført at tidsskriftet har blitt mer tilgjengelig, og dermed kan leses grundigere enn tidligere.

Nylænde vitner om en omfattende aktivitet blant de norske kvinnesakskvinnene på 1800-tallet. I tidsskriftet er det skrevet om alt fra stemmerett, utdanning og litteraturkritikk til vasking av ullklær, spytting på gaten og smatting. *Nylænde* var kvinnesakskvinnenes deloffentlighet, hvor de kunne debattere meningene sine i et «trygt» miljø, uten stor krangel og motstand. Selv om tidsskriftet ble utgitt av NKF, ble det også skrevet referater fra møter og foredrag i andre kvinnesaksforeninger i perioden, for eksempel kvinnesaksforeningene i Drammen, Bergen og Trondheim. Derfor ble også hele kvinnesakens program flittig skrevet om i tidsskriftet. Dermed er *Nylænde* en svært omfangsrik og utfyllende kilde for diskusjonene rundt kvinnesaken, da redaksjonen hentet inn perspektiver fra hele den norske kvinnebevegelsen og ikke bare medlemmene NKF. Her er det verdt å påpeke at diskusjonene rundt kvinnelighet også foregikk utenfor tidsskriftet. Litteraturen og den kvinnelige

litteraturkritikken er et godt eksempel på diskusjoner om, og ulike forståelser av kvinnelighet, som også foregikk utenfor deloffentligheten tidsskriftet representerte.⁵⁰

Til tross for dette har *Nylænde* sine begrensninger i debatten rundt kvinnesaken. I tidsskriftets første utgave blir det tydelig skrevet at *Nylænde* ikke skulle fungere som en debattplattform som inkluderte kvinnesakens motstandere. *Nylændes* redaktør i perioden, Gina Krog, har også bidratt til å sette begrensninger for debatten i tidsskriftet. Dette kommer tydelig frem i konflikten med Kitty Kielland i 1887, som diskuteres i kapittel 5. Her satte Krog grenser for hva Kielland kunne skrive i tidsskriftet, og Kielland anklaget Krog for sensur. Dermed kan man stille spørsmål ved hvilke andre meninger og debattinnlegg som ikke fikk plass i *Nylænde* på grunn av Gina Krogs redaktørrolle. Dette er et tema det er forsket lite på, men som dessverre faller utenfor denne oppgavens rammer.

1.3.2 Aviser og tidsskrift

På grunn av debattens begrensninger i *Nylænde*, har det vært fruktbart å undersøke kvinnesakskvinnenes tekster i andre aviser og tidsskrifter. Disse tekstene supplerer tekstene i *Nylænde*, og utfyller andre områder. I tillegg til dette, har det vært nyttig å se på andre tidsskrifter og aviser for årene før 1887. Kvinnesaken var oppsiktsvekkende, og ble grundig dekket av den norske pressen.

Alle norske aviser og tidsskrifter er arkivert hos Nasjonalbiblioteket i Oslo. I oppgaven brukes utgaver av avisene *Bergens Tidende*, *Morgenbladet*, *Dagbladet*, *Tromsø Stiftstidende* og *Stavanger Amtstidende* og *Adresseavis*. Avisene er brukt for å dekke offentlige debatter og diskusjoner i årene 1884 til 1887. Avisene publiserte også referater eller utdrag av foredrag kvinnesakskvinnene holdt, men som ikke ble trykket i *Nylænde*. Dette angår særlig Ragna Nielsens foredrag om det gamle kvinneideal, som ble publisert i *Dagbladet* i 1891, og Ida Welhavens foredrag på Den internationale sædelighedskongress i Stockholm i 1890, som ble trykket i *Tromsø Stiftstidende*. Begge disse foredragene ble omtalt i *Nylænde*, men ikke publisert.

Bergens Tidende, *Stavanger Amtstidende* og *Adresseavis* og *Morgenbladet* publiserte artikler i forbindelse med debatten om kvinnesaken på Det Norske Studentersamfund i Kristiania i 1884. *Bergens Tidende* publiserte Laura Rømckes debattinnlegg, *Morgenbladet*

⁵⁰ Lervik, Åse Hiorth (1980). *Gjennom kvinneøyne: Norske kvinners litteraturkritikk og reaksjon på litteratur ca 1880-1930*. Universitetsforlaget; Engelstad, Irene., Hareide, Jorunn., Iversen, Irene., Steinfeld, Torill & Øverland, Janneken (1988). *Norsk kvinnelitteraturhistorie. Bind 1 1600-1900*. Oslo: Pax Forlag.

publiserte debattinnleggene til både Francis Hagerup og Marcus Monrad, og *Stavanger Amtstidende* og *Adresseavis* publiserte en kort, satirisk tekst som hånet Rømckes opptreden under debatten.

Kvinnerakskvinnenes skribentvirksomhet strakk seg utenfor *Nylænde*. På samme tid som de skrev tekster for *Nylænde*, fikk de også publisert en rekke tekster i andre norske tidsskrift. Artikler fra både *Luthersk Ugeskrift* og *Nyt Tidsskrift* skrevet av Kitty Kielland er inkludert i oppgaven. Kiellands artikkel fra *Luthersk Ugeskrift* i 1885 var en respons til en kritisk artikkel av Johan Christian Heuch og Michael J. Færden, hvor Kielland gjorde rede for sitt kvinnesyn og sin kvinnesak. Her diskuterte Kielland kristendom, sedelighet og ugifte kvinners rettigheter. Kiellands artikkel i *Nyt Tidsskrift* i 1887 var en kritikk av kvinnebevegelsen, særlig rettet mot Antonie Løchens foredrag «Om kvindelighed» som ble publisert i *Nylænde*. Kielland stilte seg særlig kritisk til kvinnebevegelsens syn på forholdet mellom selvstendighet og ekteskap, og ble dermed en motpol til linjen Gina Krog førte i *Nylænde*.

1.3.3 Foredrag i Norsk Kvinnesaksforening fra Virksomme Ord

Oppgaven inneholder også foredrag av Gina Krog og Olaug Løchen. Disse er hentet inn via nettsiden Virksomme Ord, som publiserer norske politiske taler.⁵¹ Olaug Løchens «Om Renhed og Blufærdighed» fra 1887 og Krogs «Stemmeret for kvinder» fra 1885 er publisert her.

Gina Krog holdt sitt foredrag for NKF, etter uenigheter om foredraget burde holdes eller ikke. Foreningens formann i 1885, Hagbard Berner, ønsket ikke å programfeste stemmeretten, og var derfor imot at Krog skulle holde sitt foredrag. I foredraget kritiserte Krog samtidens kvinneideal og forestillinger om det særegne kvinnelige, og talte sterkt for at kvinnene skulle få utvidede rettigheter – inkludert stemmerett. Olaug Løchens foredrag ble holdt for Trondheims Kvinnesaksforening, en datterforening av NKF. Løchen gjorde rede for et nytt syn på blufærdighet og kvinners underdanighet.

1.4 Oppgavestruktur

Masteroppgaven er fordelt på sju kapitler, inkludert innledning og konklusjon. Kapittel 2 tar for seg bakgrunnen for det borgerlige kvinnesynet på slutten av 1800-tallet, og setter Norsk

⁵¹ Hverken Krogs eller Olaug Løchens foredrag ble gjengitt i *Nylænde*. Løchens foredrag ble nevnt i en notis i tidsskriftet. Foredragene på nettsiden inneholder ikke en direkte kildeanvisning, men antyder at foredragene er hentet fra NKFs og Trondheims Kvinnesaksforenings arkiver i henholdsvis Oslo og Trondheim.

Kvinnesaksforening inn i denne konteksten. I kapittel 3 vil jeg foreta meg en undersøkelse av kvinnesakspionerens første møte med offentligheten i Norge, gjennom deres forberedelse til å delta i debatten i diskusjonsforeningen Skuld, og den påfølgende ildprøven i Studentersamfundet i Kristiania høsten 1884. Videre omfatter kapittel 4 en analyse av kvinneligheten sett i et offentlighetsperspektiv i tidsskriftet *Nylænde*, med særlig fokus på Antonie Løchen. I forlengelse av kapittel 4 tar kapittel 5 for seg kvinneligheten og kvinnens tilhørighet i den private sfæren gjennom Antonie Løchens foredrag og Kitty Kiellands kritikk av kvinnebevegelsen, samt NKFs kursendring og Ellen Keys kritikk. Kapittel 6 er en analyse av de ytre uttrykkene for kvinnelighet, illustrert gjennom underdanighetslæren og den kvinnelige klesdrakt, særlig NKFs reformdrakt. Avslutningsvis vil jeg i kapittel 7 samle funnene av de ulike forståelsene av kvinneligheten, og konkludere rundt undersøkelsene av kvinnelighetsidealet blant kvinnesakskvinnene som skrev i *Nylænde*.

Kapittel 2

Bakgrunn: Kvinnesyn og kjønnsorden blant borgerskapet ca. 1850-1900

Den, der for en del aar siden vilde vedkjent sig de meninger om kvindens rettigheder, som nu deles af de fleste oplyste mennesker herhjemme, vilde man vistnok have anset for en mildest talt excentrisk person. [...] Kvindeemancipationen og alt, hvad dermed stod i forbindelse, var noget, som næsten alle ældre fornuftige mennesker betragtede som tøv og paafund, og som alle gode borgere bad Gud bevare sig for.⁵²

Dette skrev Gina Krog (1847-1916) da hun skulle uttale seg om kvinnesakens stilling i Norge i *Nyt Tidsskrift* i 1884. På denne tiden var den organiserte kvinnekampen kun i sin spede begynnelse, men ordene til Krog viser samtidig hvor mye som hadde endret seg bare på noen få år. Inntil 1870 var det sjeldent at kvinnestemmer var å høre i en saklig offentlighet i Norge. Ifølge Hagemann markerte 1870-årene begynnelsen på noe nytt: en politisk offentlighet der kvinnene deltok i egen kraft som skrivende og talende subjekter. I løpet av noen få tiår erobret de nye og viktige arenaer. De fikk en stemme i både avisspalter og tidsskrifter, entret talerstolen i offentlige debatter og engasjerte seg politisk. Gjennombruddet ble opplevd som sensasjonelt, men også svært kontroversielt. Den gamle embetseliten var i ferd med å miste sitt kulturelle og politiske hegemoni, og de så på kvinnesaken som en del av tidens vantro og en trussel mot samfunnets sedelighet. Kvinnesaken var assosiert med det radikale og reformvennlige i byvenstre, og for venstrebevegelsen ble kvinnesaken splittende.⁵³ Hva lå til grunn for kvinnenes revolt i de siste tyve årene av 1800-tallet? Hvilke samfunnsendringer bidro til at kvinnene organiserte seg, og krevde flere og nye rettigheter? Hvorfor ble kvinnebevegelsen så kontroversiell?

1800-tallet var en tid for store politiske, økonomiske og sosiale endringer i Norge. Ved begynnelsen av hundreåret var identitet, posisjon og fellesskap i stor grad knyttet til hushold, stand og lokalsamfunn. På grunn av moderniseringen av industrien, demokratisering og den store økonomiske veksten var det norske samfunnet i ferd med å endres. I størst grad var det

⁵² Krog, Gina (1884a). «Nogle ord om kvindesagens udvikling og nærmeste opgaver i vort land I». *Nyt Tidsskrift*, 3. årgang: 231.

⁵³ Hagemann (2005): 243-244.

mennene som kunne spille ut sin individualitet i moderne forstand, mens flertallet av kvinnene ble igjen i husholdet, som gifte husmødre eller tjenestepiker. En kvinnes rettigheter og sosiale status ble fortsatt definert ut fra sivilstand og familie, mer eller mindre uavhengig av hennes individuelle egenskaper og kvalifikasjoner. Men disse endringsprosessene i det norske samfunnet skapte også grunnlaget for kvinneopprøret som oppstod på slutten av 1800-tallet.⁵⁴ Kvinnesaksspørsmålet ble reist tidligere i flere land, og dette påvirket trolig kvinnesaken til å bli reist i Norge. Camilla Collett leste blant annet Fredrika Bremer, som hadde stiftet kvinnesakstidsskriftet *Tidsskrift för hemmet* i 1859.⁵⁵ Anna Caspari Agerholt har trukket frem frem vesteuropeisk opplysningsfilosofi, utviklingslære og naturalisme som påvirkningsfaktorer på kvinnesakens fremvekst.⁵⁶

2.1 1800-tallets kjønnsorden

Gjennom store deler av 1800-tallet ble menn og kvinner hovedsakelig sett på som svært ulike. I bøker myntet på veiledning og utdanning av unge kvinner, ble det lagt vekt på kvinnens oppgave som ektefelle og mor. Kvinnen var forbundet med følelser og omsorg, mens mannen var forbundet med styrke og intellektuell kapasitet. Selv den kristne ideologien understreket kvinnens rolle som ektefelle og mor, knyttet til henne private sfæren. Det var mannen alene som hadde rett til å handle offentlig, og han var overordnet kvinnen. Mange så på denne kjønnsordenen som gitt av Gud, og å gjøre opprør mot denne ordenen kunne også tolkes som et opprør mot Gud.⁵⁷

Hos de fleste var kjønnskomplementaritet et premiss som ikke trengte særskilt begrunnelse, fordi det ble oppfattet som «naturlig». Kvinner var den eneste gruppen hvis sosiale stilling fortsatt skulle defineres av medfødte og ikke oppnådde egenskaper. Pastoren Michael J. Færden anså likestillingskravet som ble reist på 1880-tallet som truende, fordi det rokket ved det komplementære forholdet mellom kjønnene. Dette var en trussel mot både familien og samfunnet, siden begge disse bygget på kjønnskomplementariteten. Kvinnens natur var annerledes enn mannens, og dermed skulle hun ha andre oppgaver i samfunnet. Færden anså

⁵⁴ Hagemann (2005): 161.

⁵⁵ Agerholt (1937): 9; *Herthas historia*, fra Fredrika Bremer förbundet sin hjemmeside. Hentet 28.10.2019 fra: <http://www.fredrikabremer.se/wp-content/uploads/2015/10/pdf-herthas-histora-1-1.pdf>

⁵⁶ Agerholt (1937): 12-13.

⁵⁷ Ulvros, Eva Helen (2003) «Från särart till likhet till särart? Synen på kvinnan decennierna kring sekelskiftet 1900». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Oslo: Unipub Forlag: 45.

kvinnene som motpolen til det offentlige samfunnet og til det mannlige individet, og derfor burde kvinnene også stå utenfor mulighetene og forfallet i staten og det sivile samfunn.⁵⁸

Jean-Jaques Rousseaus bok *Emile* (1762) fikk stor innvirkning på tankene rundt kjønn på 1800-tallet. Ifølge Rousseau forutsatte sivilisasjonens framgang komplementaritet mellom kjønnene. Menn og kvinner skulle ha roller som utfylte hverandre. Rousseau argumenterte for at menn og kvinner burde oppdras forskjellig. I *Emile* er kvinnen, Sofie, moralsk garantist og motvekt til mannen, Emile, sitt identitetsprosjekt. Rousseau mente at kvinner ikke burde spille en rolle i det offentlige rom, og avviste alle spørsmål om kvinnefrigjøring som ble reist i Paris i 1760- og 70-årene. Rousseaus ideer ble utbredte, og fikk stor innvirkning blant borgerskapet. *Emile* ble blant annet en populær håndbok for barneoppdragelse blant kvinner på 1800-tallet, men Rousseaus ideer var også populære blant de som støttet kvinnefrigjøringen.⁵⁹ Kvinnesakskvinnen Ragna Nielsen var en kompromissløs likestillingsforkjemper innenfor utdanning og arbeidsliv, men når det kom til moralske spørsmål fremhevet hun kjønnskompemntariteten. Nielsen mente at kvinners moral var opphøyet, en slags moralsk garantist i tråd med Sofie i Rousseaus *Emile*.⁶⁰

Følelser og identitet var i sentrum for det borgerlige familieidealet som vokste frem fra midten 1800-tallet, og kvinnen fikk rollen som nøkkelperson i et slikt familiefellesskap. Idealet fikk støtte i datidens moderne vitenskap, som påviste at kvinnen hadde sin styrke på det emosjonelle plan. Hun var ikke på samme nivå som mannen i det som angikk abstrakt tenkning og saklig vurdering. Dette var et brudd med tidligere forestillinger om mannlig og kvinnelig. Tidlig på 1800-tallet var maskulinitet forenlig med følsomhet og forfengelighet, men disse egenskapene ble i økende grad stigmatisert hos menn utover århundret.⁶¹

Da den norske kvinnebevegelsen på 1880-tallet krevde frigjøring gjennom stemmerett og økte rettigheter innenfor ekteskapet, førte dette til en stor og følelsesladet debatt. Fra konservativt hold ble det lagt vekt på mannens og kvinnens ulikhet både fysisk og psykisk. På denne tiden var det ikke uvanlig å tro at kjønn hadde en avgjørende betydning for personligheten, og dermed burde kjønnene ha ulike oppgaver og utfylle hverandre. Likestilling ville være uheldig fordi kvinneligheten ville gå tapt, studier ville gjøre kvinnene ufruktbare, og hun ville ikke lenger holde seg til hjemmet. Barnet ville skrike i vuggen og gryten koke over. I sine ytterste konsekvenser ville kvinnefrigjøringen føre til hjemmets oppløsning. De

⁵⁸ Hagemann (2003): 131-132.

⁵⁹ Hagemann & Krogstad (1994a): 14-15.

⁶⁰ Hagemann (2003): 139.

⁶¹ Hagemann (2005): 222.

konservative fryktet at det i stedet ville opprettes felles oppdragsanstalter og spisesteder som erstattet hjemmenes og kvinnenes funksjon.⁶²

2.2 Arbeid – økonomisk passive kvinner?

Blant de borgerlige familiene i byene ble altså kvinnens rolle sterkt knyttet til hjemmet. Med industrialisering og urbanisering ble det stadig vanligere å søke lønnet arbeid utenfor hjemmet, særlig for menn.⁶³ Fram til midten av 1800-tallet hadde husmødrene på bygda og i byene svært like arbeidsoppgaver. Hjemmene i byen og på gårdene var i stor grad selvforsynt, og husmoren stod for eksempel for stell av husdyrene og fordelingen av husdyrproduktene. Husmoren fikk hjelp med det huslige arbeidet av døtre og, hvis økonomien tillot det, tjenestepiker. Rundt 1850 begynte dette å endre seg for kvinnene i byene. Med fremveksten av forretninger som solgte varer husholdningene tidligere hadde produsert selv, ble husholdsproduksjonen skjøvet i bakgrunnen for de borgerlige kvinnene. De borgerlige hjemmene gikk i økende grad fra å være relativt selvforsynt, til forbrukshjem hvor nødvendige varer kunne kjøpes i stedet for å produseres.⁶⁴ Dette førte til at det ikke lenger var behov for en annen inntekt enn mannens, og kvinnene kunne holde seg til huslig arbeid som ikke var inntektsgivende. Dette bidro til å danne idealet om den hjemmевærende kvinnen.⁶⁵

Blant byborgerskapet fikk kvinnene status som økonomisk passive, trolig fordi deres arbeidsoppgaver i stor grad foregikk i hjemmet og ikke var inntektsgivende. Produksjon og forretning ble adskilt fra familien, og gifte kvinners økonomiske betydning mer begrenset. Det vokste frem et nytt verdisystem, hvor nye oppfatninger om kvinnelighet og mannlighet ble formulert. Tidligere ble menn og kvinner definert ut fra sosial posisjon, og de dyder og forpliktelser som fulgte med denne, men på 1800-tallet ble kjønnskategoriene gjort mer universelle og kjønn ble avgjørende for hele personligheten. Kvinnen ble avkoblet fra arbeid og økonomi, og sterkere knyttet til en privat, ikke-økonomisk sfære: Hjemmet.⁶⁶ Kvinnenes økende tilhørighet til den private sfæren førte til at kvinnen ble et symbol på hjemmet. Hennes oppgave var å vokte ekteskapet og familien, og stå i reproduksjonens tjeneste. Hun var ekteskapet og kyskhetens prestinne, og stod for renhet og orden. Dette idealet om kvinnens

⁶²Agerholt (1937): 92-93.

⁶³Erichsen (2017): 67-68.

⁶⁴Avdem, Anna Jorunn & Melby, Kari (1985). *Oppe først og sist i seng. Husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*. Universitetsforlaget: 87-88.

⁶⁵Erichsen (2017): 67-68.

⁶⁶Hagemann (2005): 191-192.

kyskhetsforutsetning at kvinnene ikke skulle ha sex før ekteskapet. Det samme gjaldt ikke for menn.⁶⁷

Mens mennene var familiens forsørgere, tok kvinnene seg av det private arbeidet i hjemmet. Dette kunne være administrasjon av tjenere og huslærere til barna, og organiseringen av selskaper og selskapsmiddager.⁶⁸ Denne moderniseringen av samfunnet medførte en viss umyndiggjøring av kvinnene. Kvinnene ble avskjermet fra inntektsbringende arbeid, og ble dermed avhengig av at mannen tjente penger til familien.⁶⁹ Dette betyr ikke at de borgerlige kvinnenes ubetalte arbeidsinnsats i hjemmet var ubetydelig. Arbeidet med vedlikehold og omsorg for familien var like fullt en nødvendig del av forsørgelsen som mannens inntektsbringende arbeid.⁷⁰ En god husmor skulle blant annet sørge for barneoppdragelse, for at huset var godt forsynt med mat og nødvendige varer, og holde regnskap med beholdningen og utgiftene. Å planlegge innkjøpene til husholdningen ble en kvinneyd, og en av husmorens viktigste oppgaver.⁷¹

Det fantes unntak fra den borgerlige, forsørgede husmoren. Historiker Eirinn Larsen har skrevet om næringsdrivende kvinner på 1800-tallet, og vist at forretningsdrift var en viktig inntektskilde for kvinner – inkludert de gifte. Mange av Kristianias forretninger var på 1800-tallet drevet av kvinner. De drev blant annet kaffeutsalg, hoteller, transportbyråer og systuer i byen. Dette var en type forretninger som ikke krevde handelsbevilling. Annen handel krevde bevilling, og var forbeholdt enslige kvinner fram til 1894. Det øvre borgerskapet i byene eide typisk produksjonsbedrifter eller arbeidet som grosserer, i kombinasjon med vareutsalg, rederivirksomhet og frakt. De gifte kvinnene som oftest ble stående utenfor de vanligste kvinneyrkene på grunn av sivilstatus. Forretningsdrift var i langt større grad forenlig med idealet for en gift kvinne, enn de typiske kvinneyrkene. Larsen har også påpekt at det var særlig mange forretningskvinner i den moderne markedsøkonomiens første fase, da enkeltentreprenørene dominerte markedet.⁷²

På 1800-tallet ble det også vanligere at enkelte ugifte kvinner å livnære seg gjennom malerkunsten. Kunstmalerinne var et akseptert yrke for byborgerskapets kvinner, og et velegnet

⁶⁷ Telste, Kari (1999). *Brutte løfter: En kulturhistorisk studie av kjønn og ære*. Universitetet i Oslo: Det Historisk-filosofiske fakultet: 454-456.

⁶⁸ Danielsen, Hilde., Larsen, Eirinn & Owsen, Ingeborg (2013). *Norsk likestillingshistorie 1814-2013*. Bergen: Fagbokforlaget: 69.

⁶⁹ Erichsen (2017): 73.

⁷⁰ Hagemann (2005): 180-181.

⁷¹ Avdem & Melby (1985): 59.

⁷² Larsen, Eirinn (2015b, 25. november). *Forretningskvinnene inntar næringslivet*. Hentet 23.04.2019 fra: <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1535-forretningskvinnene-inntar-neringslivet.html>

syssel før ekteskapet. Det var vanlig at kvinnene sluttet med kunsten da de ble gift, men mange av malerinnene giftet seg aldri. Ett unntak var Oda Krogh, som fortsatte med kunsten etter at hun giftet seg med Christian Krogh. Kunstneryrket representerte trolig et meningsfylt arbeid og en mulighet til å realisere sine evner, i et samfunn hvor kvinnens yrkes- og utdanningsmuligheter var svært begrenset.⁷³ Utover 1800-tallet ble det også mulig for kvinnene å livnære seg gjennom musikk. For eksempel livnærte Nina Grieg (1845-1935) seg som sanger, opptådte over hele Europa, og ble en viktig bidragsyter til ektemannens arbeid.⁷⁴ Et annet eksempel er Agathe Backer Grøndahl (1847-1907), som var både pianist og komponist.⁷⁵

2.3 Borgerlige pikeskoler og utdanning for kvinner

Det borgerlige familieidealet satte sitt preg på 1800-tallets utdanningsreformer. I 1849 gjennomførte Hartvig Nissen en utredning hvor han argumenterte sterkt for en styrking av pikenes utdanning. Ved Nissens pikeskole ble hans pedagogiske prinsipper gjennomført. I tiårene som fulgte ble det opprettet flere pikeskoler i de store norske byene etter lignende mal som Nissens. Selv om Hartvig Nissen ble en pioner innenfor pikeutdannelsen, var han ingen forkjemper for likestilling i skolen. Pikeskolene skulle legge vekt på «pikefagene» og var mindre prestasjonsrettet enn gutteskolene. De unge pikene skulle forberede seg på en fremtid som borgerlige hustruer og mødre. Ved pikeskolene fikk de undervisning i de vanlige skolefagene, men det ble også undervist i språk, «de skjønne kunster» og tidens åndelige spørsmål. Pikeskolene spilte en viktig rolle i utdannelsen av piker fra middelklassen og borgerskapet. Samtidig var det den skoleformen som ble mest kontroversiell på grunn av den åpenbare kjønnskomplementariteten den bygde på. Allmueskolen var i utgangspunktet ikke-diskriminerende.⁷⁶

De private pikeskolene ble raskt det viktigste skoletilbudet for borgerskapets og embetsstandens døtre, fordi skolene tok sikte på å gi de unge pikene den utdannelsen som ble krevd av borgerlige kvinner. Tanken var ikke at pikeskolen skulle være yrkesforberedende. Den ble utformet med tanke på tidenes krav til en dannet hustru. Ettersom kvinner ikke hadde tilgang til offentlig eksamen, var det en selvfølge at pikeskolene ikke hadde eksamensrett. Det er heller

⁷³ Wichstrøm, Anne (1983). *Kvinner ved staffeliet: Kvinnelige malere i Norge før 1900*. Universitetsforlaget: 15-21.

⁷⁴ Haavet, Inger Elisabeth (1997). *Nina Grieg: Kunstner og kunsterhustru* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen.

⁷⁵ Dahm, Cecilie (1987). *Kvinner komponerer. Ni portretter av norske kvinnelige komponister i tiden 1840-1930*. Oslo: Solum Forlag: 63-87.

⁷⁶ Hagemann (2005): 223-224; Erichsen (2017): 83.

ingenting som tyder på at dette var et ønske eller en ambisjon blant de som drev skolene. Etterhvert begynte noen av pikeskolene å arrangere kurs utover det syvårige utdanningskurset. På begynnelsen av 1870-tallet ble spørsmålet om kvinnelig eksamensadgang reist, men de fleste skolene var ikke interessert. Å presse de unge pikene inn i en prestasjonsrettet utdanning ga liten mening, siden deres utdanning var rettet mot hustrurollen. Dessuten kunne adgang til eksamen være uheldig for pikenes fysikk, og gi negative utslag på deres fremtidige rolle. I stedet ble det unntaksvis gitt anledning for piker å ta middelskoleeksamen. I 1878 ble middelskoleeksamen for piker innført, men med et begrenset pensum i matematikk.⁷⁷

Etter middelskolen var det få utdanningsmuligheter for kvinner. De offentlige gymnasene var stengt, men det fantes for eksempel et ettårig guvernantekurs. Norges første kvinnelige student, Cecilie Thoresen (1858-1911), tok middelskoleeksamen ved Nissens pikeskole i Kristiania. Etter dette begynte hun på et kurs for kontordamer. Thoresen skal selv ha uttalt at hun kjedet seg i åtte dager før hun sluttet. I 1880 søkte hun Kirkedepartementet om tillatelse til å avlegge examen artium, men fikk avslag: «Adgangen til at underkaste sig Universitetets Examina skal være indskrænket til Mænd.»⁷⁸ I 1882 ble det vedtatt en ny lov som ga kvinner adgang til examen artium og examen philosophicum. Samme år tok Thoresen sin eksamen med gode karakterer, og ble deretter immatrikulert som første kvinne ved Universitetet i Kristiania.⁷⁹

Lærerinnen og kvinnesakskvinnen Ragna Nielsen (1845-1924) kjempet prinsipielt for at undervisningen skulle være lik for begge kjønn. Nielsen argumenterte for at skolene ikke skulle ta hensyn til at enkelte av de unge pikene ble husmødre, fordi man ikke kunne vite hvem av dem som ble yrkesaktive eller hjemmeværende. Den eneste naturlige konsekvensen av dette ville være å gi dem samme undervisning som gutter. De unge pikenes utdanning bestod blant annet av fag som håndarbeid og skolekjøkken, og de hadde lavere timeantall med undervisning, samt mindre krav i de boklige fagene. Nielsen avviste at slik forskjell på undervisning i pike- og gutteskolene var nødvendig for å ta vare på kvinneligheten, og unødvendig for å ta vare på de unge pikenes svakere fysiske konstitusjon. Hvis noen av elevene var svaklige – om det så var en gutt eller pike – skulle det tas individuelle hensyn.⁸⁰

Høsten 1885 åpnet Ragna Nielsen en skole i Kristiania. Nielsen hadde lenge arbeidet for å realisere sin visjon om en fellesskole, men da skolen åpnet gikk skolen under navnet «Fru

⁷⁷ Hagemann (2005): 225; Erichsen (2017): 83-84.

⁷⁸ Breen (2018): 13.

⁷⁹ Breen (2018): 13.

⁸⁰ Hagemann (2005): 213.

Nielsens Pikeskole». Skoleberetningen meldte om 19 elever det første året – alle unge piker. Først noen år senere ser det ut til at Nielsens visjon ble gjennomført, da guttene også gradvis ble meldt inn til den nye skolen. Det store gjennomslaget for Nielsens ideer kom først i 1896, da den nye loven om høyere skoler ble vedtatt. Stortinget avviste komitéflertallets ideer om at pikeskolene burde opprettholdes. Den nye loven nevnte heller ikke behovet for adskilte pikefag.⁸¹

2.4 Nye ideer om ekteskapet

Kjernefamilien og ekteskapet var en arena hvor mange, som oftest kvinner, ønsket en ny kjønnsorden. Allerede fra midten av 1800-tallet begynte man å diskutere nødvendigheten av endrede kjønnsforhold og kjønnsroller i ekteskapet.⁸² I artikkelen 'Nye kvinner'? 'Nye menn'? *Refleksjoner over endrete forståelser av kjønn, c. 1870 – c. 1940* (2003) viste Ida Blom at normene for ekteskap endret seg mot slutten av 1800-tallet. Til tross for at andelen ugifte kvinner økte mot slutten av 1800-tallet, var ikke mannsunderskuddet dramatisk større enn tidligere. Kunne årsaken være at kvinnene var blitt mer egenrådige og kritiske i sitt valg av ektemenn enn tidligere?

I 1880-årene var andelen ugifte kvinner høy, særlig i de voksende byene. Mangel på ektemenn kunne skyldes kvinneoverskuddet i byene, men Blom pekte også på en annen faktor. Selv om det ikke var nytt å forvente at et ekteskap skulle bygges på kjærlighet, ser det ut til at unge kvinner rundt det forrige århundreskiftet ble mer kritiske til mulige ektemenn enn tidligere. Debatten i avisene og tidsskriftene rettet mot kvinner, viste at unge kvinner ønsket et *kameratsekteskap* – et ekteskap bygget på likestilling og åndelig fellesskap. I *Nylænde* skrev Katti Anker Møller (1868-1945): «Det er paa tide nemlig, at vi kvinder spørger os selv: skal vi ofre alt for kjærligheden? er moderskabets kald det største?»⁸³ Mye tyder på at det var de yngre kvinnene som i økende grad var kritiske. Den eldre generasjonen kvinner uttrykte skepsis til en slik selvrådighet, og holdt fortsatt fast ved idealet om en gift kvinne som støttet sin mann, og tok seg av barn og hjem.⁸⁴

⁸¹ Lorenz, Astrid (2014). *Fra de frimodiges leir: Ragna Nielsen, født Ullmann – skolearkitekt og kvinnereformator*. Oslo: Aschehoug & Co: 143; Hagemann (2005): 213.

⁸² Hellesund, Tone & Okkenhaug, Inger Marie (2003). «Innledning». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Oslo: Unipub Forlag: 5.

⁸³ Blom, Ida (2003). «'Nye kvinner'? 'Nye menn'? Refleksjoner over endrete forståelser av kjønn c. 1870-1940». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Oslo: Unipub Forlag: 259; originalt sitert fra *Nylænde* (1902).

⁸⁴ Blom (2003): 259-260.

2.4.1 Ekteskapets tyranni: «Vor bestemmelse er at giftes»

En lang rekke likestillingsreformer var blitt innført i løpet av 1800-tallet, mange av dem myntet på å sikre enslige kvinners forsørgelse. Borgerlige rettigheter ble utvidet, ugifte og gifte kvinner fikk gradvis handelsrett, og myndighetslovene ble stegvis utvidet til å gjelde kvinner. Gifte kvinner ble ikke myndige før i 1888. Mange av disse reformene ble innført uten nevneverdig strid, med unntak av arveloven i 1854, som ble innført etter lengre tids uenigheter.⁸⁵ Alle reformene ble innført uten press fra en organisert kvinnebevegelse.

Som sagt var mange av reformene myntet på å sikre de enslige kvinnenes forsørgelse. Gjennom hele 1800-tallet utgjorde kvinnene flertallet blant de fattige, og det manglet på forsørgelsesmuligheter. Mange embetsmenn og borgere var bekymret for sine døtres fremtid. I de øvre samfunnsklassene var det fedrene som forsørget døtrene frem til de giftet seg. Hvis døtrene ikke giftet seg, måtte fedrene i prinsippet forsørge døtrene for resten av livet. Disse fedrene ble derfor, blant annet av økonomiske hensyn, viktige pådrivere for reformarbeidet på 1800-tallet. Det ble også dermed viktig å sørge for at døtrene ble godt gift, slik at deres forsørgelse var sikret. Det var tanken om ekteskapet som en forsørgelsesmulighet framfor et ekteskap basert på kjærlighet, som ble kritisert mot slutten av århundret.⁸⁶ For overklassen var ekteskap et middel både til å sikre og utvide eiendom, men også opprettholde familiens forbindelser. Dette betød også at det var viktig å sikre en stabil allianse. Hvis ekteskapet skulle bli lykkelig, var det viktig at partene ønsket å inngå ekteskap med hverandre. Dermed ble ikke følelser helt satt til side for familiens egen vinning, men ble en faktor som ble tatt med i vurderingen før en forlovelse ble inngått.⁸⁷

En av 1800-tallets ekteskapsordnings sterkeste kritikere var forfatteren Camilla Collett (1813-1895). Collett var preget av sin egen oppvekst og sine egne erfaringer med samfunnets kjærlighets- og ekteskapsnormer. Hun var vitne til at storesøsteren inngikk et kjærlighetsløst ekteskap, og selv hadde hun en opprivende forelskelse i dikteren Johan Sebastian Welhaven i ungdomsårene.⁸⁸ I boken *Den unge Camilla Collett: et kvinnehjertets historie* (1996/1997) illustrerte Torill Steinfeld hvor vanskelig spørsmålet om ekteskap og forsørgelse må ha vært i Camilla Colletts yngre år. Faren, teologen og eidsvollmannen Nicolai Wergeland, hadde

⁸⁵ Sandvik, Hilde (2014). «Like rettigheter for kvinnene? – Lovforslag og debatter 1814-1833». Hommerstad & Ottosen (red.). *Ideal og realitet: 1814 i politisk praksis for folk og elite*. Oslo: Akademika Forlag: 127.

⁸⁶ Hagemann (2005): 216.

⁸⁷ Hagemann (2005). 221.

⁸⁸ Agerholt (1937): 10.

oppdratt sin datter på en måte som gjorde henne i stand til å føre seg i de beste kretser. Kombinert med et vakkert utseende ga dette forventninger om sosialt avansement. 25 år gammel var hun fortsatt ugift og følte «ekteskapstvangen» så påtrengende at hun vurderte å leve et liv som ugift. Hun hadde avslått et gunstig ekteskapstilbud, og farens utålmodighet og bekymring for mange uforsørgede barn tynget også på henne.⁸⁹

Collett giftet seg med juristen, og senere professor, Jonas Collett. Ektemannen døde etter ti års ekteskap, og Collett fikk også oppleve den vanskelige posisjonen som enke i det norske samfunnet på midten av 1800-tallet, preget av fattigdom og tilsidesettelse. I 1854 utga hun boken *Amtmannens Døtre*, hvor hun skildret det hun selv kalte «kvinnehjertets tragedie». Kvinnens eneste utvei, hennes eneste mulig til å tjene til livets opphold, var ekteskapet. Foreldre giftet bort sine døtre uten hensyn til hennes følelser eller ønsker. I romanen kritiserer Collett det kvinnesakskvinnen Anna Caspari Agerholt senere karakteriserte som «et forkvaklet kvinneideal».⁹⁰

Collett kjempet for frigjøringen av den kvinnelige følelse. Hun stilte seg kritisk til normen om at kvinnen ikke kunne uttrykke sine følelser før mannen hadde uttrykt sine. Romanen var ingen direkte kritikk av kvinnens undertrykte stilling, og Collett tok heller ikke til orde for noen praktiske reformer på dette tidspunktet. Til tross for dette ble *Amtmannens Døtre* et av de viktigste og mest sentrale verkene publisert for kvinnesaken i Norge.⁹¹

Den danske oversettelsen av John Stuart Mills bok *Kvindernes Underkuelse* ble utgitt i 1869, og boken bidro til å introdusere nye tanker om ekteskapet i Norden. Mill rettet kraftig kritikk mot det borgerlige ekteskapsidealet, og sammenlignet kvinnens stilling i ekteskapet med slaveri.⁹² Ekteskapet ville kun slutte å være et tyranni hvis like juridiske og økonomiske rettigheter i ekteskapet, hevdet Mill. Ekteskapet skulle være en kontrakt mellom to likestilte partnere. Mill gjorde sine tanker om ekteskapet til virkelighet da han giftet seg med Harriet Taylor i 1851. Da avga han en skriftlig erklæring hvor han fraskrev seg all myndighet ekteskapsloven ga ham på bekostning av henne.⁹³

Mill mente også at gifte kvinner burde ha en egen inntekt og at de dermed skulle arbeide, men hvis kvinnen hadde barn måtte yrket hennes være forenlig med morsoppgaven. Arbeidet hennes skulle ikke gå på bekostning av barna. Hvis en kvinne hadde særlige evner eller

⁸⁹ Hagemann (2005): 216.

⁹⁰ Agerholt (1937): 11.

⁹¹ Agerholt (1937): 10-11.

⁹² Hagemann (2005): 222.

⁹³ Moksnes (1984): 43-44.

begavelser, måtte hun få muligheten til å utfolde seg selv, uavhengig om hun var gift eller ikke.⁹⁴

Boken, og Mills tanker, la grunnlaget for et nytt ekteskapsideal blant de kulturradikale i 1880- og 1890-årene: kameratsekteskapet, men Hagemann har hevdet at idealet i praksis ikke fikk mye betydning.⁹⁵ Utgivelsen av *Kvindernes Underkuelse* markerte i mange land startskuddet for en organisert kvinnebevegelse. I Norge fikk ikke boken en umiddelbar innflytelse. Selv om den både ble anmeldt og diskutert, utløste den ikke en stor debatt. I ettertid ga mange av foregangskvinnene innenfor den norske kvinnebevegelsen uttrykk for at boken hadde vekket dem, den hadde bevisstgjort dem og gitt dem historisk innsikt i kvinnenes undertrykkelse. *Kvindernes Underkuelse* ble ofte referert til som «kvinnesakens grunnbok».⁹⁶ Bokens betydning for kvinnesaken undersøkes nærmere i kapittel 6, i særlig sammenheng med underdanighetslæren.

2.5 En ny bevegelse: Norsk Kvinnesaksforening

John Stuart Mills teorier i *Kvindernes Underkuelse* ble sentrale for de norske kvinnesakskvinnene. Et samfunnssystem som underkastet det ene kjønn under det andre i lovens navn, var et dårlig samfunnssystem og en hindring for menneskehetens fremskritt. Kvinner og menn var født like i både intelligens og moral. Mill hevdet at ideen om «kvinnens natur» kun var basert på følelser og vane, fordi man ikke kunne vite noe om kvinnens ekte natur så lenge de levde i en undertrykt tilstand.⁹⁷

Mills synspunkter var radikale. Han lanserte forslag til utvidelse av lover som kan beskrives som et maksimumsprogram sammenlignet med kvinnenes daværende rettigheter: Fullstendig likhet i alle juridiske, politiske, sosiale og ekteskapelige forhold. Mills lovforslag skulle ikke bare sikre kvinnenes rettigheter, de skulle sikre *menneskerettighetene* – enda et prinsipp som ble sentralt for kvinnebevegelsen.⁹⁸ Til tross for dette, var NKF's første formålsparagraf fra 1884 vag, og reflekterte få av Mills teorier: «Foreningens formaal er at virke for at skaffe kvinden den hende tilkommende ret og plads i samfundet.»⁹⁹ Formålsparagrafen ga rom for tolkning, og den kunne defineres ut fra eget skjønn. Hvilken rett og hvilken plass skulle NKF arbeide for å skaffe kvinnen?

⁹⁴ Moksnes (1984): 43-44.

⁹⁵ Hagemann (2005): 222.

⁹⁶ Moksnes (1984): 40.

⁹⁷ Moksnes (1984): 39-40.

⁹⁸ Moksnes (1984): 40-41.

⁹⁹ Moksnes (1984): 45.

Arbeidsprogrammet var noe mer presist enn formålsparagrafen. Foreldet lovgivning og foredede tanker hadde anvist kvinnen til en tilsidesatt stilling innenfor både stat og samfunn. Utdanning, yrke, ekteskap og politikk ble satt på programmet.

Utdanningen var statens ansvar, og den skulle sørge for at både pike- og guttebarn fikk utdanning. I programposten krevde også NKF en bedre ordning av pikeskolene. Det ble ikke reist noen krav om fellesundervisning eller adgang til høyere utdanning. Under yrkesposten viste foreningen til at kvinnenens økonomiske kår fortsatt var dårlige, og krevde at kvinnene skulle bli «dyktiggjort» til flere yrker og at kvinnene skulle få adgang til stillinger som hennes kunnskaper og evner gjorde henne skikket til. Under ekteskapsposten ytret foreningen et ønske om å forbedre kvinnenens juridiske og økonomiske stilling i ekteskapet, og oppfordret kvinner til å støtte et lovforslag som forelå Stortinget, som blant annet ville lovfeste felleseie. Ektefellenes interesser og ekteskapets verdighet ble fremhevet. Under den siste posten, politikk, ble det ikke reist et krav om stemmerett, men kvinnenens «heldige» virksomhet i skole- og fattigkommisjoner i England ble trukket frem. Selv om foreningen her utvidet kravene til å gjelde både samfunn og stat, har Moksnes påpekt at det var lite samsvar mellom løfterike innledningsord og de faktiske forslagene til endring i programpostene.¹⁰⁰

Kravet om stemmerett ble forsøkt fremmet under posten om politikk, men indre uenigheter satte en stopper for at stemmerettskravet stod på det endelige programmet. For flere medlemmer av NKF var tiden inne til at kvinnen også fikk ta del i samfunnets og statens bestemmelse. Det ble vist til at kvinner i flere land hadde fått begrenset kommunal stemmerett, men foreningens leder, Hagbard Berner (1839-1920), ønsket ikke å programfeste stemmerettskravet. Til Gina Krogs store forargelse ble stemmerettskravet strøket.¹⁰¹ Dette kommer jeg tilbake til i kapittel 4.

NKF søkte altså å endre kvinnens stilling i samfunnet. Gjennom postene i arbeidsprogrammet formulerte foreningen hvilke områder i kvinnens liv som burde endres på for at hun skulle oppnå sin fortjente stilling: Utdanning, yrke, ekteskap og politikk.¹⁰² Dette var områder hvor kvinnenens muligheter og rettigheter var begrenset, som vist i dette kapittelet.

¹⁰⁰ Moksnes (1984): 46-48.

¹⁰¹ Moksnes (1984): 46-48.

¹⁰² Moksnes (1984): 46-48.

2.6 Oppsummering

Det stadig strengere borgerlige kvinneidealet i andre halvdel av 1800-tallet førte til begrensede muligheter og rettigheter for de norske kvinnene. Pikenes utdanning var skilt fra guttenes, og rettet mot deres framtidige virkefelt: Hjemmet og familien. Pikeskolene var de viktigste og vanligste utdanningsanstaltene for embetsmannstandens og borgerskapets døtre, og etter pikeskolene fantes det ikke mange utdanningsmuligheter.

Tradisjonelt sett skulle de gifte kvinnene arbeide som husmor i hjemmet, en stilling som ikke var lønnet og ikke ble sett på som et eget yrke. Arbeid utenfor hjemmet var uforenelig med datidens kvinneideal, mens de ugifte kvinnene hadde muligheter til å forsørge seg gjennom for eksempel forretningsdrift eller kunst.

Ekteskapet utviklet seg til å bli en forsørgelsesanstalt for mange av borgerskapskvinnene. På grunn av manglende muligheter til utdanning og arbeid var ekteskapet eneste mulighet til forsørgelse. Mot slutten av 1800-tallet endret dette synet på ekteskap seg, og kvinnene søkte i større grad kameratsekteskap, med likestilling og åndelig fellesskap. Camilla Collett og John Stuart Mill var noen av forsørgelsesekteskapets største kritikere, og deres meninger ble sentrale for den norske kvinnebevegelsen.

Ved stiftelsen i 1884, søkte NKF å endre på et godt etablert kvinneideal, samt gjennomføre reformer som ville føre til store omveltninger i det norske samfunnet. Endringene ville medføre at kvinnene ville tre inn i tradisjonelt mannlige domener, for eksempel gjennom økte muligheter i yrkeslivet og innenfor utdannelsen. Kvinnesakskvinnene selv mente tiden var moden for slike omveltninger, men møtte kraftig motstand både innenfra og, som det neste kapittelet vil vise, utenfra.

Kapittel 3

«Nu tier vi ikke lenger»: Kvinnesakskvinnenes første møte med offentligheten

Dette kapittelet tar for seg den første foreningen for kvinnesak i Norge, Skuld, og de radikale temaene medlemmene engasjerte seg i fra 1883 til 1884. Målet med kapittelet er å vise kvinnelighetsidealets viktighet fra starten av i den organiserte kvinnesaken, gjennom Laura Rømckes foredrag om kvinnelighet i Skuld, Gina Krogs todelte artikkelserie i *Nyt Tidsskrift*, og debattinnleggene fra diskusjonskveldene på Det Norske Studentersamfund i Kristiania oktober 1884.

3.1 Kvinnesakens ulike former

Gro Hagemann har operert med ulike former for kvinnesak som har preget den norske kvinnebevegelsen både på samme tid og til ulike tider. Hagemann har delt kvinnesaken inn i fire ulike saker: *Politisk kvinnesak, moralsk kvinnesak, sosial kvinnesak og husmorsaken*.¹⁰³

Den politiske kvinnesaken inneholdt en total avvisning av kjønnskomplementariteten gjennom kravet om kvinnenes politiske rettigheter, og ble oppfattet som en trussel mot menns interesser. Dette var også den mest kontroversielle formen for kvinnesak. Den moralske kvinnesaken innebar en oppfattelse av at kvinneligheten hadde en foredlende karakter. Den moralske kvinnesaken søkte å overføre kvinneligheten fra den private sfæren til den offentlige sfæren, og målsetningen var mer enn bare likestilling – den inneholdt en ny form for kjønnskomplementaritet hvor kvinneligheten ble anerkjent som en positiv ressurs innenfor den offentlige sfære. Den moralske kvinnesaken har også blitt koblet til kulturen av ugifte kvinner som oppstod mot slutten av 1890-tallet, og utdypes mer i kapittel 5. En lignende reformulering av kjønnskomplementariteten lå også til grunn for den sosiale kvinnesaken, som heller ikke aksepterte kvinnenes eksklusjon fra offentligheten. Den sosiale kvinnesaken hadde mindre fokus på formelle rettigheter, og fokuserte heller på en utvidelse av kvinnens faktiske muligheter. Tanker om kvinnesolidaritet preget denne formen for kvinnesak, og hadde et mer radikalt uttrykk enn den moralske kvinnesaken, på grunn av sin tilknytning til sosialdemokratisk tankegang. Husmorsaken var en mer direkte videreføring av den rådende

¹⁰³ Hagemann (1994b).

kjønnskomentariet, og ble lansert i 1890-årene som et alternativ til politisk kvinnesak. Dette ga denne formen sterk legitimitet, da den samsvarte med livssituasjonen til et flertall av kvinner, og med alminnelige forestillinger om kjønnetts forskjeller. Målet for husmorsaken var likeverd, ikke likestilling.¹⁰⁴

Dette kapittelet skal omfatte den politiske kvinnesaken som preget kvinnebevegelsens i dens første år. Den moralske og sosiale kvinnesaken, og husmorsaken diskuteres henholdsvis i kapittel 4 og 5. Selv om det ikke nødvendigvis er snakk om en samlet bevegelse før i 1884, preget tankegangen om kvinners politiske rettigheter og avvisningen av kjønnskomentariet også kvinnene som deltok i diskusjonsforeningen Skuld, forløperen til NKF. Kvinnene i Skuld forberedte seg til å tre inn i den offentlige, politiske sfæren og var også med på å plassere seg sentralt i denne sfæren da kravet om politiske rettigheter tilslutt ble reist fra kvinnelig hold.

3.2 Begynnelsen: Diskusjonsforeningen Skuld

I 1883 flyttet den 22 år gamle Marie Holst fra Vefsn i Nordland, til storbyen Kristiania. Hun drømte om å studere medisin, men på denne tiden var de offentlige gymnasene stengt for kvinner. Den høyeste utdannelsen det var mulig å ta var et ettårig guvernantekurs. Holst bestemte seg for å prøve lykken ved de private gymnasene. På privatskolen Aars & Voss på Tullinløkka ble hun avvist. Ånden i skolen ville lide hvis de slapp piker til i undervisningen. På skolen jobbet matematikklæreren Bent Michael Hall, som hadde gitt Holst privatundervisning hjemme i Nordland. Han bestemte seg for å hjelpe den unge kvinnen, og avverterte straks i avisene etter flere unge kvinner som ønsket å delta i et privat artiumkurs. Fem andre kvinner kom til: Laura Rømcke (1860-1893), Betzy Børresen (senere gift Kjelsberg, 1866-1950), Cecilie Thoresen (1858-1911), Minda Ramm (1859-1924) og Anna Bugge (senere Wicksell, 1862-1928).¹⁰⁵ De unge kvinnene var i begynnelsen av tjuårene, bortsett fra Børresen, som nettopp var blitt 17. I likhet med Holst kom de alle utenbys fra. Cecilie Thoresen var legedatter og oppvokst på Eidsvoll, Ramm var prestedatter fra Sogndal, Bugge kom fra Egersund, og både Rømcke og Børresen kom fra Drammensområdet. Kvinnene hadde bakgrunn i liberale borgerklassefamilier, som hjalp til med å finansiere artiumkurset.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Hagemann (1994b): 32-35.

¹⁰⁵ Breen (2018): 10-11.

¹⁰⁶ Breen (2018): 13; Med på kurset var også Louise Qvam og broren Olaf Qvam, fordi Olaf var brystsyk og «[...] dårlig tålte regulær skolegang i dårlig luft». Holst, Marie (1932). «Dengang--» *Kvinnelige Studenter 1882-1932*. Norske Kvinnelige Akademikeres Landsforbund & Gyldendal Norsk Forlag: 139.

Kurset ble holdt hjemme hos læreren Michael Hall og hans mor. I 1932 beskrev Marie

Holst hvordan det var å delta på det private kurset det første året:

Jeg tror aldri at noen kunde ha det slik som vi det første år; fru Hall satte inn frukt og kaker til oss i timene, og om våren og høsten lå vi ute i haven i timene. Av og til var lærerne opi trærne og plukket epler og pærer ned til oss, og strålende morsomme var timene.¹⁰⁷

De unge kvinnene som studerte vakte oppsikt. Da de endelig fikk artium, fortalte Marie Holst at folk trodde de både var intelligente og overbegavede. De ble regnet med i intelligensen i Norge. De fikk slippe inn i arenaer kvinner tidligere var utestengt fra. De ble invitert i debattmøter og inn i private, liberale klubber. Holst tok det som et tegn på at de var noe helt for seg selv – de fikk slippe inn på steder det tidligere var uhørt at kvinner oppholdt seg: «[...] vi var høit hevet over grosset.»¹⁰⁸

Et par måneder etter artiumkursets begynnelse foreslo Laura Rømcke at de skulle starte en diskusjonsklubb. Klubben fikk navnet Skuld etter den norrøne skjebnegudinnen som skuer inn i fremtiden.¹⁰⁹ Programerklæringen kom raskt på plass. De skulle diskutere tidens brennende spørsmål, bidra til hverandres selvutvikling og erverve seg nødvendige evner for å delta i offentlige diskusjoner. De diskuterte målsak, barneoppdragelse og sosialisme, samt spørsmål som kanskje var mindre brennende i samtiden: Kvinners klesdrakt, befruktning og fødsler.¹¹⁰

Reglene i Skuld var strenge, og alle kvinnene tok sine plikter og møtene på alvor. Alle medlemmene forpliktet seg til å levere forslag til diskusjonstemaer ved hvert møte, og dersom et tema vant frem, måtte vinneren forberede et foredrag.¹¹¹ I Skulds regelverk stod det også at medlemmene hadde taushetsplikt når det kom til foreningens diskusjonstemaer og hva som ble sagt under diskusjonene. Det var ansett som både alvorlig og farlig for kvinner å diskutere temaene de tok opp i Skuld. Disse temaene var farlige for kvinner å diskutere fordi de lå utenfor de områdene det var ansett som akseptabelt at kvinner skulle ha kunnskaper om. Kunnskap om både befruktning og fødsler ville trolig sette kvinnens kyskhets i fare, og krenke hennes

¹⁰⁷ Holst (1932): 139-140.

¹⁰⁸ Holst (1932): 139-140.

¹⁰⁹ Breen (2018): 13-16.

¹¹⁰ Wicksell, Anna Bugge (1907). «Skuld». Ebbell, Clara Thue (red.). *Kvindelige studenters jubilæumsskrift 1882-1907*. S. M. Brydes Bogtrykkeri: 54-55.

¹¹¹ Breen (2018): 18-19.

bluferdighet. Diskusjonsforeningen var på mange måter en klubb rik på opprørsstoff og reformlyst.¹¹²

De unge kvinnene i Skuld visste at de var privilegerte. De hadde fått muligheten til å studere og tilegne seg større kunnskap enn de fleste andre kvinner på denne tiden, og de følte seg dermed forpliktet til å bruke disse kunnskapene til noe som gavnet flere kvinner i samfunnet enn bare dem selv. Av denne grunn bestemte de at Skuld skulle åpnes for flere. I god demokratisk tradisjon skulle de nye medlemmene stemmes inn. Foreningens syvende medlem ble Gina Krog. I en alder av 36 var hun langt eldre enn de andre medlemmene, og hadde allerede markert seg som en sterk stemme i kvinnesaksdebatten. Krog hadde nylig lagt bak seg en reise til England, hvor hun hadde møtt suffragettebevegelsen. Da hun kom hjem til Norge, sluttet hun i jobben som lærer for å vie hele sitt liv til kvinnesaken. Krog ble dermed Norges første fulltidsfeminist.¹¹³

Den alvorlige stemningen i diskusjonsforeningen og de dyktige, eldre kvinnene som etter hvert kom til bidro til at klubben mistet litt av sin gamle ånd. Marie Holst skrev at de følte seg «[...]litt trykket av Gina Krogs overlegne dyktighet.»¹¹⁴ Tilslutt ble det valgt inn så mange nye medlemmer at det ble besluttet å leie et lokale, og Skuld ble aldri det samme siden. Marie Holst forlot klubben kort tid senere, mens flere av de opprinnelige medlemmene ble igjen og var senere med på å stifte NKF.¹¹⁵

3.3 Dristige foredrag

Den første diskusjonen ble trolig holdt i november 1883, da innledningsforedraget fra denne diskusjonen er det første som skrives ned etter programerklæringen. Selve diskusjonene mellom medlemmene ble aldri ført inn i Skulds protokoll, kun innledningsforedragene ble ført til papiret av foredragsholderen. Dette innledningsforedraget manglet heller ikke på opprørsstoff. De unge kvinnelige studentene diskuterte kvinnelighet: Hva var kvinnelighet, og hvordan kunne man bevare denne egenskapen? Dette var den første gangen kvinnelighet ble diskutert av en kvinneforening i Norge.

Laura Rømcke holdt dette første foredraget, som var radikalt og gjennomsyret av Rømckes misnøye ovenfor kvinnelighetsidealet og de begrensninger det satte for kvinnen:

¹¹² Agerholt, Anna Caspari (1932). «Skuld». *Kvinnelige Studenter 1882-1932*. Norske Kvinnelige Akademikers Landsforbund & Gyldendal Norsk Forlag: 218.

¹¹³ Breen (2018): 19-21.

¹¹⁴ Holst (1932): 141.

¹¹⁵ Holst (1932): 141.

For at blive tillagt egenskaben “kvindelighed” er det ikke nødvendig at være i besiddelse af fremtredende åndens hjertets egenskaber, tvertimod kvindelig kalder man ialmindelighed den, der aldrig sige eller foretage sig noget der står i strid med det almindelige, den der er, som de fleste kvinder.¹¹⁶

For Rømcke var kvinneligheten noe negativt, og førte med seg lite godt. Hun mente at kvinnelighet ikke var en medfødt dyd, slik mange hadde hevdet. Hvis kvinneligheten var medfødt, kunne oppfatningen av den umulig være så forskjellig fra land til land. Derfor, mente Rømcke, måtte den stamme fra oppdragelsen. Kvinnen ble oppdratt til å glemme sine rettigheter som mennesker og til å leve kun for andre. Man fokuserte på at hun skulle utvikle egenskaper som var heldige for mannen, ikke for hennes egen person. Pikebarna ble oppdratt til å mangle personlighet, og for Rømcke var det denne mangelen på personlighet som tilsvarte kvinnelighet. Generelt fremstod kvinnelighet som mangelen på personlighet og egenskaper:

Kvindelighed består i mangel på en hel del heldige egenskaber [...] når kvinden bliver “lærd” eller kommer i en selvstendig stilling, taber hun denne “dyd” og det må hun jo. Erhvervelse af kundskaber og en selvstendig stilling udvikler hendes forstand og giver hende et andet blik på livet. Hun får energi og selvfølelse.¹¹⁷

Rømcke anså utdanning og kunnskap som heldige egenskaper, og kvinnelighet var mangelen på disse egenskapene. Hun anerkjente at den kvinnelige oppdragelsen ikke kun førte til en mangel på gode egenskaper, da den også ga kvinnen «[...] en vis finhed i at opfatte og tage hensyn til andres følelser»¹¹⁸, men så lenge oppdragelsen ikke ga kvinnene utdanning eller lærte henne å være selvstendig, hjalp det ikke at kvinnene var oppmerksomme på andres følelser. Hvis en kvinne tilegnet seg kunnskap og en selvstendig stilling, betød ikke dette nødvendigvis at hun mistet de heldige egenskapene som den kvinnelige oppdragelsen hadde utviklet hos henne. Rømcke anså det til og med som bedre at en kvinne ikke var i besittelse av disse heldige egenskapene, enn at hun skulle tviholde på dyden kvinnelighet. Hun mente at kvinneligheten kun trivdes i undertrykkelse og uvitenhet, og det var egenskaper man umulig kunne sette pris på. Kvinnene burde kaste vekk alle tanker om kvinnelighet og erverve seg

¹¹⁶ Nasjonalbiblioteket i Oslo: *Skuld*. Forhandlingsprotokoll 1883-1884.

¹¹⁷ Nasjonalbiblioteket i Oslo: *Skuld*. Forhandlingsprotokoll 1883-1884.

¹¹⁸ Nasjonalbiblioteket i Oslo: *Skuld*. Forhandlingsprotokoll 1883-1884.

kunnskap, og arbeide for en selvstendig stilling. Enhver kvinnes mål burde derfor være å kvitte seg med sin egen kvinnelighet så fort som mulig, for «[...]deilig måtte det være at leve den dag, da dette begreb var gammeldags.»¹¹⁹

3.4 Spådommer fra Gina Krog

Våren 1884 publiserte *Nyt Tidsskrift* den todelte artikkelserien «Nogle ord om kvindesagens udvikling og nærmeste opgaver i vort land», skrevet av Gina Krog. Det fantes ikke en organisert kvinnebevegelse i landet på dette tidspunktet, men Krog mente allikevel at kvinnesaken var kommet langt. Hun mente man kunne se en endret bevissthet blant folket, men det var ikke snakk om en fullstendig omvendelse. Noen bred aksept for kvinnesaken fantes ikke, og dette skyldtes at saken ikke var pågått lenge nok: «Der har ikke været tid til grundighed.»¹²⁰

Saken var ikke kommet lenger enn at skulle kvinnene velge å organisere seg, måtte programmet fattes i svevende uttrykk og komme med forsikringer om at kvinnesaken for eksempel ikke skulle overskride kvinnelighetens grenser: «Tager man de tilhyllede talemaader bort, eller vil man bestemme opgavene nøiere, skal man nok faa se, der vil blive et saare stort frafald.»¹²¹ Krogs spådommer ble aldri virkelige da kvinnene valgte å organisere seg kort tid etter artikkelen ble publisert, men formuleringen av et program skulle vise seg å bli utfordrende for NKF. Dette undersøkes nærmere i kapittel 4.

Krog ønsket, og oppfordret til, en offentlig debatt som kvinnene selv skulle delta i. Hun mente at kvinnesaken ville ha kommet enda lengre når kvinnesakskvinnene endelig kunne være i et åpent kampforhold med sine motstandere. Grunnen til dette var at det var vanskelig å få noen til å erklære seg for fiender av kvinnene som ønsket frigjøring. Krog beskrev motstandere som nærmest dullet med kvinnene som om de var barn, og at det var «[...] saamange indrømmelser til kvindens indirekte indflydelse, saa megen ængstelse for at kvindeligheden skal gaa tabt og alt i saa skaansomme udtryk.»¹²² Selv foretrakk hun:

[...] vore ivrigste modstandere af den gamle skole, som man endnu kan møde en og anden repræsentant for, de, som vil negte os al aandelig udvikling, og som kaster os hustavlen i øinene,

¹¹⁹ Nasjonalbiblioteket i Oslo: *Skuld*. Forhandlingsprotokoll 1883-1884.

¹²⁰ Krog (1884a): 234.

¹²¹ Krog (1884a): 234.

¹²² Krog (1884a): 235.

blot vi viser det mindste livstegn; de er brutale, men saa er de til gjengjæld konsekvente og ærlige, og man ved, hvor man har dem.¹²³

Krogs artikkel i *Nyt Tidsskrift* var også et kamprop for å samle kvinnene for kvinnesaken, fordi tiden var moden for å organisere seg. Skuld hadde allerede eksistert en stund, men tiden var moden for at kvinnene skulle ta steget vekk fra en lukket diskusjonsklubb til en offentlig, åpen forening. Krog var på dette tidspunktet medlem av Skuld, og tidligere hadde venstremannen Hagbard Berner (1839-1920) publisert en artikkelserie i *Nyt Tidsskrift* om kvinnesaken, hvor han stilte seg positiv til stiftelsen av en kvinnesaksorganisasjon. Kvinnesakens støtte fra en prominent politiker kan ha bidratt til Krogs optimisme angående dannelsen av en forening.

Krog forventet ikke at det ville bli enkelt, og hun forventet ikke at en slik organisasjon skulle bli akseptert. De ville trolig bli latterliggjort og fordømt, men i Krogs egne ord: «[...] herregud, er nu det saa farligt?»¹²⁴ Mangelen på erfaring ville kanskje føre til at kvinnesakskvinnene ville tape en del debatter i starten, men det ville være en verdifull erfaring. Dessuten var det ingenting som ville gi mer selvstendighet og frihet enn å delta i kampen for selvstendighet og frihet.¹²⁵

Artikkelen viser at Krog var både kampklar og kamplysten våren 1884. Krog viste også at kvinnesakskvinnene var klare over utfordringene de ville møte på med tanke på det rådende kvinnelighetsidealet, men fryktet ikke diskusjon. Krog skulle, om ikke lenge, få sin ilddåp i offentlig debatt. I oktober 1884 deltok hun på den første offentlige debatten om kvinnesaken i Norge.

3.5 «De vidste ikke hvad Kvindelighed var?»: Debattmøtet i Studentersamfundet

Skuld ble etter hvert beryktet i Kristiania. Det tok ikke lang tid før foreningen hadde markert seg så godt i hovedstaden at medlemmene ble invitert på sin første offentlige debatt. 12. oktober 1884 holdt Det Norske Studentersamfund en debattkveld viet til «Kvindens Stilling i Samfundet». Medlemmene av Skuld skulle representere det nye fenomenet kvinnelige studenter, og dette var en av de første gangene kvinner var tilstede i Studentersamfundet.¹²⁶

Høyremann og universitetsstipendiat Francis Hagerup og teologen Marcus J. Monrad var blant mennene som holdt foredrag og debattinnlegg under kveldene på Studentersamfundet.

¹²³ Krog (1884a): 235.

¹²⁴ Krog (1884a): 237.

¹²⁵ Krog (1884a): 239.

¹²⁶ Breen (2018): 21.

Det finnes ingen nøyaktige nedtegnelser av foredragene som ble holdt under debattmøtene i 1884, men Hagerup og Monrad sendte inn de nedskrevne delene av foredragene og debattinnleggene sine til *Morgenbladet*. Gina Krog og Laura Rømckes kommentarer i debatten ble først trykket i *Bergens Tidende*.

Åpningsforedraget ble holdt av universitetsstipendiat Frances Hagerup. Hagemann har påpekt at siden kvinnesaken var tett knyttet til Venstre, og at kvinnesaken hadde møtt uro fra kristentkonservativt hold, vakte det stor oppsikt da Hagerup – som var høyremann – innledet diskusjonen i Studentersamfundet og erklærte seg som tilhenger av saken.¹²⁷

Hagerup startet sitt foredrag med å påpeke at kvinnespørsmålet var et produkt av den nyere tid, og hang tett sammen med datidens intellektuelle karakter, og århundrets sosiale og økonomiske samfunnsordning. Til tross for at Hagerup kalte seg konservativ, var foredraget svært liberalt. Hagerup var positiv til kvinnesaken. For han var ikke kvinnesaken et rent politisk spørsmål, fordi den også hadde stor sosial betydning for samfunnet.¹²⁸

Avisene meldte om at Hagerups foredrag var langt, og at debatten varte helt til midnatt. Interessen for temaet var så stor at Studentersamfundet avgjorde at det skulle holdes et nytt møte den neste lørdagen. Den 18. oktober ble det avholdt et nytt møte, og denne gangen fikk Monrad ordet. Monrad var sterk motstander av kvinnesaken og frigjørelsen av kvinner, og la stor vekt på kjønnskomplementaritet i foredraget sitt. Kvinners utdanning var unødvendig, fordi naturen hadde gitt kvinnen i oppgave å føde og oppdra barn. Dette var en så krevende oppgave at det måtte føre til «[...] en forholdsvis Lettelse fra andre af Livets Byrder, Befrielse fra – og saaledes mindre Anlæg for – mange andre Hverv, som da maa blive eiendommelige for Manden.»¹²⁹ Studier ville være skadelig for kvinner, fordi de ville ødelegge kroppen, dannelsen og kvinnens naturlige karakter. Kvinnens særegne dannelse var viktig fordi kvinnen hadde andre synspunkter på ulike ting, og ville derfor supplere mannens synspunkter. Uten den, ville livet bli vanskelig:

Var der blit Mænd, blot en paa Mænd beregnet Dannelse [...] saa vilde vort hele Aandsliv antage et ensidigt kantet Præg, en overveiende Reflexionsretning, og mange af dets finere

¹²⁷ Hagemann (1994b): 33.

¹²⁸ Hagerup, Francis (1884a, 14. oktober) «Om Kvindesagen». *Morgenbladet*, 66. årgang (nr. 284A); Hagerup, Francis (1884b, 14. oktober). «Om Kvindesagen». *Morgenbladet*, 66. årgang (nr. 284B); Hagerup, Francis (1884c, 14. oktober). «Om Kvindesagen». *Morgenbladet*, 66. årgang (nr. 285A).

¹²⁹ Monrad, Marcus (1884, 25. oktober). «Professor Monrads Foredrag om Kvindesagen i Studentersamfundet Lørdag d. 18de Oktober». *Morgenbladet*, 66. årgang (nr. 295A).

Traade vilde sønderrives og nedtrædes. Livets Maskineri vilde gaa surt og tvært med skarpkantede, tunge Hjul, der manglede den Olie, som alene den ægte Kvindelighed kan yde.¹³⁰

Det ser ut til at Laura Rømcke bet seg merke i kommentarene om den ekte kvinnelighet. Som den første kvinnen i Norge som talte i en offentlig debatt, gikk hun i opposisjon:

Hr. Professor Monrads Foredrag var interessant, fordi deri fandtes samlet alle de gamle Indvendinger, som man stadig har kommet frem med, naar der har været Tale om Kvindesaken. Der var Hensynene til “Kvindens Helbred”, “Slægten” og “Kvindeligheden”. Det er saa rørende altid at møde denne ømme Omsorg for Kvindens Helbred. Men det forekommer mig mærkverdigt, at disse Herre kan være tilfreds med kun at optræde negativt, med kun at hindre, at kvinden bliver verre, end hun er.¹³¹

Rømcke gjentok de samme meningene om kvinnelighet hun hadde uttrykket i foredraget i Skuld ett år tidligere. Kvinner ble fortalt at kvinnelighet var en dyd som var nødvendig for både samfunnet og kvinnen selv. Kvinneligheten ble nærmest brukt som skremselspropaganda for å hindre kvinnens fremskritt. Hun stilte spørsmål ved hva kvinnelighet *egentlig* var, siden ingen kunne gi henne et godt svar:

[I]ngen vil sige os, hvad den er, saa at vi kan passe rigtigt godt paa den. Jeg vilde saa gjerne vide, hvad Kvindelighed er, hvilke Kundskaber, der ødelegger den, og hvilke den taaler. Jeg har faaet et bestemt Indtryk af, at det at være kvindelige vil sige det samme som at mangle en hel Del heldige Egenskaber, siden Erhvervelse af Kundskaber skulde bringe den saa tilgrunde. Thi jeg kan da ikke tro, at d’Hrr. Kvindelighedens Beundrere finder, at Kundskaber virker demoraliserende!¹³²

Debattmøtet og Rømckes utsagn vakte stor oppsikt. I tillegg til å være en kvinne som talte varmt om kvinnesaken i det offentlige, hadde Rømcke kritisert en av 1880-tallets store kulturpersonligheter. Hagemann har påpekt at kvinnesaken var kontroversiell og opptok forholdsvis få mennesker, selv innenfor den kulturelle og politiske eliten. Å eksponere seg som en tilhenger av kvinnesaken var i seg selv en utfordring, og en emansipert kvinne risikerte sin

¹³⁰ Monrad (1884).

¹³¹ Bergens Tidende (1884, 17. november). «Frøken Laura Rømckes Replik til Professor M. J. Monrad i Diskussionen om Kvindesagen». 17. årgang (nr. 268).

¹³² Bergens Tidende (1884).

sosiale anseelse. Derfor ble det lagt merke til da kvinner deltok i diskusjonen denne høsten. Det unngikk heller ikke offentlighetens oppmerksomhet at både Krog og Rømcke satte seg ved punsjebordet. Deres deltakelse i diskusjonen – og studentlivet – fremstod som uforenelig med deres kvinnelige ærbarhet.¹³³ Derfor er det ikke overraskende at kvinnene ble harselert med i pressen etter diskusjonsmøtet. Kvinnesakskvinnene som var på møtet ble hånet i pressen. I *Stavanger Amtstidende og Adresseavis* stod denne notisen en drøy måned etter debatten:

Som man ser, er Hr., – nei om Forladelse – Frøken Student Rømcke, – en meget kjæk Dame. – Hun siger bl. a. Til Professor Monrad, at det er ondskabsfuldt af ham, ikke at sige til hende, hvad Kvindelighed er. Til næste Artium burde gives følgende Opgave i norsk Stil: “Hvad er kvindelighed?” Sæt, at alle de kvindelige Studenter la’ blank, – de kunde ikke besvare Spørgsmaalet, – de vidste ikke hvad Kvindelighed var? Vi kan komme til at opleve noget saadant.¹³⁴

Rømcke ble også ironisk omtalt som «Guvernanten Frk. Strømpe» i en karikatur i satirebladet *Vikingen*, hvor hun klyper Monrad fast i øret og står klar for å gi han en ørefik. Monrad ble omtalt som «lille Markus» og fikk til og med navnet sitt stavet feil.¹³⁵

Karikaturen av Rømcke og Monrad fra *Vikingen*. (Vibe, Anne-Mette (2012, 25. oktober). Fra dokumentasjonsprosjektet «Reale damer» ved UiO).

¹³³ Hagemann (1994b): 34.

¹³⁴ Stavanger Amtstidende og Adresseavis (1884, 28. november). *Uten tittel*. 44. årgang (nr. 279).

¹³⁵ Breen (2018): 23-24.

3.6 Oppsummering

Den organiserte kvinnebevegelsen i Norge begynte med et artiumskurs for unge kvinner i Kristiania, men utviklet seg til å bli en radikal og stor diskusjonsklubb med flere medlemmer som senere skulle bli prominente norske feminister. Diskusjonsforeningen Skuld var et av de norske kvinnesaksorganisasjonenes første organiserte, men hemmelige, opprør mot kvinnesaksorganisasjonenes begrensede muligheter og de strenge forventningene stilt til dem, som vist i kapittel 2.

Laura Rømckes foredrag i Skuld og Gina Krogs artikkelserie i *Nyt Tidsskrift* viser at kvinnesakskvinnene var klar over utfordringene det rådende kvinnelighetsidealet kunne by på. Rømcke valgte å avskrive kvinneligheten som noe negativt og falskt som kvinnene burde kvitte seg med. Krog ga aldri en definisjon av kvinnelighet i sine artikler, og dette er heller ikke hovedfokuset eller meningen med artiklene. Hos Krog kan man tyde en forventning om at frykten for at kvinneligheten skulle gå tapt ville bli et motargument mot kvinnesaken. Dette viser at kvinnelighet var et høyst aktuelt tema for kvinnesakskvinnene før kravene ble formalisert og kvinnene organiserte seg i juni 1884. Debatten om kvinnesaken ved Studentersamfundet i oktober 1884 viser at Krogs forventninger til reaksjonen på kvinnesaken ble møtt, og at kvinneligheten ble et argument mot sakens gjennomføring.

Kapittel 4

Kvinnene som *ville*: Kvinnelighet og offentlighet

Kvinnelighetsidealet satte begrensninger for kvinnes deltakelse i det offentlige liv. Som vist i kapittel 3, ble ikke medlemmene av Skuld og NKF godt mottatt i offentligheten etter deres deltakelse på debattkveldene i Det Norske Studentersamfund i 1884. På grunn av deres meninger om kvinnesaken, og deres opptreden på en offentlig debatt hvor de fikk tale på lik linje som menn, ble de hånet i avisene og kalt ukvinnelige. Evnen til å debattere og diskutere politikk ble ansett som noe mandig, og ikke en aktivitet kvinner beskjefteget seg med på denne tiden. Til tross for den lunkne mottagelsen i det offentlige liv i Norge, fortsatte kvinnesakskvinnene likestillingskampen gjennom diskusjonsmøter og avisinnlegg. En av de viktigste forutsetningene for kvinnes deltakelse i det offentlige liv var stemmeretten, ettersom kvinnelig stemmerett ville legitimere deres engasjement i det politiske liv. Kvinnesakskvinnene ønsket retten til å representere, og bli representert, i det norske samfunnet.

I dette kapittelet skal jeg se nærmere på stemmerettssaken da den ble satt på dagsordenen i NKF i 1885, den indre splittelsen den medførte for NKF, og hvordan kvinnebevegelsen rettferdiggjorde sin deltakelse i det offentlige liv gjennom opprettelsen av en egen offentlighet, tidsskriftet *Nylænde*, og Antonie Løchens foredrag «Om kvindelighed» fra 1887. Løchens foredrag er særlig interessant fordi det er den lengste og mest gjennomgående utdypelsen av kvinnelighet gitt av et medlem av NKF, og fordi hun uttalte seg om både kvinnens tilhørighet i den offentlige sfæren, og i den private. Dette kapittelet vil ta for seg Løchens forhold til kvinneligheten og det offentlige. Analysen av Løchens syn på kvinnelighet og den private sfæren finnes i kapittel 5.

4.1 Den vanskelige stemmerettssaken

Gro Hagemann har satt feminismen i sammenheng med liberalismen og dens individualisme, og kontekstualiserte dette med opplysningstidens historiske gjennombrudd for likhetsidealer, utviklingen av en universalistisk moralkode og menneskerettigheter. I den gamle orden, før den industrielle revolusjon og de politiske revolusjonene, var individet og dets rettigheter underordnet institusjonene. I den liberale staten ble politikken konstituert rundt borgeren og hans rettigheter – individet selv var bærer av rettighetene, og selvrealisering ble en viktig faktor

for individet. Samfunnet ble forstått som en samhandling mellom individer. Det gode samfunn skulle bygges på individer som hadde selvrealisering og egen fornuft som viktigste målestokk. Hagemann mente at forholdet mellom individ og stat var modernitetens moralske grunnproblem, og at gjennom å fokusere på kvinners individuelle rett, forsterket kvinnesakskvinnene dette grunnproblemet.¹³⁶

Hagemann hevdet at feminismens kritiske potensial lå i viljen til å erkjenne seg både som et individuelt frigjøringsprosjekt og som et normativt prosjekt med ambisjoner om samfunnsendring. Et slikt individuelt frigjøringsprosjekt fant sin legitimitet i nettopp liberalismen, med sin individualisme og universalitet. Så lenge universalisme bygget på den hvite, borgerlige mannens livsverden og interesser, ville interesser som tok utgangspunkt i andre livsverdener og interesser, fremstå som uromomenter. Dette var i aller høyeste grad tilfellet for den norske kvinnebevegelsen på 1800-tallet. Hagemann påpekte også at nettopp fordi kvinnesakskvinnene var kvinner, og dermed forskjellige, hadde de lettere for å få øye på begrensningene i liberalismens likhetstenkning. De etterlyste rom for å innreflektere individets sosiale kontekst, og dermed anerkjenne forskjell.¹³⁷

Kvinnesakskvinnene ønsket å oppnå en moderne individstatus i tråd med liberalistisk ideologi. Kvinnesaksfilosofien var inspirert av både liberalismen og romantikken. For kvinnesakskvinnene representerte liberalismen til en viss grad et mannsdominert samfunn. Det kvinnelig element ble presentert som et alternativ – en korleksjon av et samfunn hvor intelligens og fysisk styrke var de avgjørende egenskapene i kampen for tilværelsen.¹³⁸

Hagemann mente at blant annet Gina Krogs primære krav i kvinnesaken var kvinnens rett til å bli moderne individer med subjektstatus i den politiske diskurs. Samtidig ble også kvinnene tillagt et særskilt moralsk ansvar som kvinner, spesielt et ansvar for å styrke familien og gjøre samfunnet mer menneskelig. Spørsmålet om hva det moralske ansvaret i praksis innebar, ble formulert i vage og almene termer i NKF's første programerklæringer. Etterhvert ble det åpenbart at det fantes flere fortolkninger av dette.¹³⁹ De ulike fortolkningene manifesterte seg i konflikten mellom Gina Krog og Hagbard Berner i 1885, som dette kapitlet blant annet skal omhandle.

Stemmeretten var en viktig betingelse for kvinnes deltakelse i offentligheten i Norge. Uten retten til å stemme, uten muligheten til å påvirke retningen det norske samfunnet skulle

¹³⁶ Hagemann (1997): 28-31.

¹³⁷ Hagemann (1997): 29.

¹³⁸ Hagemann (1997): 36.

¹³⁹ Hagemann (1997): 36.

gå i, var det vanskelig å fullt ut endre kvinnens stilling i samfunnet. Gjennom kravet om kvinnelig stemmerett, krevde de norske kvinnesakskvinnene retten til å bli representert i – og retten til å representere – det norske samfunnet.

Det hadde vært konflikter rundt programfestingen av stemmerettssaken i NKF siden foreningen ble stiftet. Foreningens leder og medstifter, venstrepolitikerens Hagbard Berner, gikk tilslutt av i oktober 1885 og ble etterfulgt av Anna Stang (1834-1901), som var gift med statsministeren i Stockholm, Jacob Stang. For utenforstående fremstod endringen i formannskapet som fredelig og riktig, ettersom Stang var kvinne, mens realiteten var en helt annen. De som befant seg på innsiden av styret i NKF visste at formannsskapskiftet skyldtes en konflikt som hadde eksistert helt siden stiftelsen i 1884. Berner gikk av som formann i protest mot at flertallet i NKFs styre ville sette stemmerett på dagsordenen. Moksnes har påpekt at det ikke eksisterer noen spor fra medlemsmøtet og årsmøtet som behandlet saken, men at Berner trolig satte sin stilling inn ovenfor styret – og tapte – blant annet for å hindre at Gina Krog fikk holde sitt foredrag «Stemmeret for kvinder». Krog krevde i sitt foredrag at et forslag om stemmerett for kvinner på lik linje med menn, skulle fremmes for Stortinget. Dette var Berner uenig i.¹⁴⁰

Senere i oktober holdt Berner et foredrag i NKF: «Det kvindelige arbeide og betalingen for det». Krog holdt sitt foredrag om stemmerett for kvinner i november. Krogs foredrag utløste en lang og hard debatt som endte med splittelse i foreningen og et fullstendig brudd mellom Berner og Krog. De to foredragene representerte veiskillet NKF stod ovenfor mot slutten av 1885: Skulle NKF programfeste stemmerettssaken, fremme kravet for Stortinget og arbeide for likestilling mellom kvinner og menn, og dermed rokke ved maktforholdet mellom kjønnene? Eller skulle foreningen fokusere på praktiske tiltak som kunne forbedre kvinnenenes økonomiske kår?¹⁴¹

4.1.1 Stemmerett og kvinnelighet

Gro Hagemann betegnet forholdet mellom individ og stat som modernitetens moralske grunnproblem, og har satt dette problemet i kontekst med de tidlige formene for organisert feminisme i Norge. Hun hevdet at gjennom kvinnesakskvinnenes fokus på kvinners individuelle rettigheter fremhevet dette grunnproblemet. Feminismens kritiske potensiale lå i viljen til å erkjenne seg både som et individuelt frigjøringsprosjekt og som et normativt prosjekt

¹⁴⁰ Moksnes (1984): 72.

¹⁴¹ Moksnes (1984): 72-74.

med ambisjoner om samfunnsendring.¹⁴² Dette reflekteres tydelig i Gina Krogs foredrag om stemmeretten, hvor hun argumenterte for en politisk kvinnesak – kvinnenes individuelle frigjøring og innføringen av politiske rettigheter for kvinner.

Krog holdt sitt kontroversielle foredrag 27. november 1885. Krog innledet med at selv om stemmeretten ikke var en programfestet sak i NKF, trodde hun at flesteparten av foreningens medlemmer ville gjøre dette til et mål for foreningen. Hun forventet derimot ikke enighet i stemmerettssaken og at «[...] angaaende principet er de enige, medens der vel kan gjøre sig afvigende synsmaader gjældende, naar spørgsmaalet tages frem som et praktisk anliggende og sagens detaljer kommer under diskussion.»¹⁴³

Krog viste tydelig at hun var klar over motstanden, da hun uttalte at det nok fantes en minoritet i forsamlingen som ikke ønsket kvinnestemmerett. Dette var trolig et stikk mot Berner etter den langvarige konflikten rundt saken. Hun uttalte også at foredraget var beregnet på å slå tilbake alle innvendingene mot kvinnestemmerett innad i foreningen.¹⁴⁴

Krog startet foredraget med å skryte av det fantes kraft i et slikt fellesskap som NKF representerte, og at foreningens program ikke ville skade kvinnen, slik flere hevdet:

[...] jeg kan med det samme slippe at svare paa hele den gruppe af invendinger, som tager sit udgangspunkt i det ræsonnement, at besiddelse af borgerrettigheder skulde skade kvinderne. Den mening, at kvinderne skulde blive mindre skikkede til at opfylde sine specielle pligter ved at blive meningsberettigede borgere i staten, kan vanskelig staa sig mod sund sans og en smule eftertanke, og de vulgære paastande om, at kvindeligheden skulde gaa sin vei ved at komme i berørelse med de almene interesser og det offentlige liv, har ikke mere værd.¹⁴⁵

Enten var de særegne kvinnelige egenskapene «[...] dybt begrundede i vort væsen», og ville dermed ikke forsvinne, men få et større virkefelt, eller så var de kunstige og forbigående, og «[...] da vil de kanskje forsvinde, men der er da ingen grund til at sørge over tabet af saa uægte varer.»¹⁴⁶

Krog kritiserte også de i samfunnet som opphøyet kvinnen. Kvinnen var ikke så opphøyd at man kunne rettferdiggjøre en utestengelse fra politikken. I stedet rettet Krog fokuset

¹⁴² Hagemann (1997): 29.

¹⁴³ Krog, Gina (1885). *Stemmeret for kvinder*. Foredrag holdt i Norsk Kvinnesaksforening i Kristiania 27. November 1885. Hentet 25.09.2019 fra: <http://virksommeord.no/tale/16/>

¹⁴⁴ Krog (1885).

¹⁴⁵ Krog (1885).

¹⁴⁶ Krog (1885).

mot det menneskelige. Kritikerne av stemmerettssaken fremstilte staten som en idealstat, borgerne som idealborgere, i stedet for å fremstille det statsborgerlige samfunn som et ufullkomment menneskelig samfunn. Hun var heller ikke overrasket over at kvinnene ikke hadde flokket seg rundt den politiske liberalismens banner, når friheten liberalismen forkynte var forbeholdt menn. Kvinnene viste ikke likegyldighet når befrielsen og fremskrittet gjaldt *hele* menneskeheten. Hun hevdet derimot at kvinnene ville danne fortroppen i de sosiale oppgavene som samfunnet stod ovenfor, og at samtiden krevde at kvinnene var medvirkende.

Denne befrielsen medførte også, ifølge Krog, at kvinnesaken var en befrielse fra «kollektivet ”kvinden”». Hun nektet å definere kvinneligheten når det florerte av ulike begrepsdefinisjoner, når kvinnene først og fremst var individer. Her trakk Krog frem sitater av karakteren Gina Ekdal i Ibsens *Vildanden* (1885): «Vi fruentimmer er nu saa forskjellige vi [...] Nogen har det paa en vis og andre paa en anden [...] vi er indbyrdes saa rent forskjellige».¹⁴⁷ Krog ønsket heller et fokus på kvinnene som menneskelige individer og kvinnenes rett til fri utfoldelse.

Selv om Krog talte varmt for både menneskelighet og individualisme, fremhevet hun allikevel det kvinnelige element som viktig for samfunnet, og dermed bar Krogs foredrag også preg av en tydelig moralsk kvinnesak. Kvinnens naturlige omsorgsevne ville virke som et foredlende element i samfunnet – en slags fornuftsstemme som ville dempe et mannsdominert og brutalt samfunn. Krog argumenterte for at det var behov for kvinnene i samfunnet, på grunn av deres moderlige krefter og evner: «Moderligheden, frigjort fra det abeagtige, virkende stort og aandeligt, i sin livgivende, nærende, omfattende karakter, det er det samfundene trænger.»¹⁴⁸ Hun satte disse kvinnelige egenskapene i kontrast med mennenes krigersk-eventyrlige ånd, som ikke kunne bringe menneskeslekten frem alene. Det nye i tiden var i pakt med kvinnenes ånd, som inneholdt blant annet en lengsel etter fredelige tilstander og en høyere moral.

Til tross for at Krog anså det kvinnelige som viktig for samfunnet, understreket hun at hun ikke ønsket noen særbehandling av kvinnene i spørsmålet om stemmerett. Hun ønsket at kvinnene skulle få delta i bestemmelsen over deres egne interesser, og at kjønn ikke lenger skulle ansees som en hindring for ervervelse av politiske rettigheter. Paradoksene i Krogs argumentasjon kom tydelig frem når hun uttalte:

¹⁴⁷ Krog (1885).

¹⁴⁸ Krog (1885).

Altsaa fordi vi som menneskelige individer har interesser at forsvare, og fordi vi som *kvinder* har interesser at forsvare, kan vi fordre vor ret [...] Den reform, vi ønsker gjennomført, skal naturligvis ikke gaa ud paa at give kvinderne nogen slags særrettigheder i egenskab af kvinder.¹⁴⁹

Hun viste til at grunnlovens paragrafer om stemmerett ikke var kjønnsesifikke, men at kvinnene til tross for dette ikke ble ansett som borgere, og dermed ikke var stemmeberettigede. Hun spekulerte i at kanskje en av eidsvollmennene i 1814 hadde hatt en anelse om at spørsmålet om kvinnestemmerett en gang ville reises, siden spørsmålet om kvinnestemmerett allerede var reist i Frankrike. Krog viste til Marquis de Condorcet og hans *Sur l'admission des femmes au droit de cité* (1790) som et fremragende eksempel på fordring av stemmerett for kvinner «[...] saa ombygget med argumenter, at man har sagt, det den dag idag kunde staa som en artikel i et af de engelske kvindestemmeretsorganer.»¹⁵⁰

Selv ønsket hun å få et forslag for kvinnelig stemmerett for Stortinget snarest mulig, helst i 1886, men innså selv at dette kunne bli vanskelig på grunn av motstand både på innsiden og utsiden av NKF. Krog angrep her et av de sterkeste argumentene for at kvinner ikke skulle få stemmerett, nemlig at alminnelig mannsstemmerett måtte innføres først. Dette var hun dypt uenig i, da hun anså skattebetalende kvinners utestengelse fra de politiske rettighetene som et tyranni. Var det ikke mer rettferdig å utvide rettighetene til de som allerede oppfylte betingelsene for stemmerett? Hun trakk også inn perspektiver fra Amerika i sin argumentasjon, da Amerika allerede hadde alminnelig stemmerett for menn. Her hadde politiske blader publisert artikler om en tendens til at «hæderlige folk» hadde trukket seg vekk fra det politiske liv etter innførelsen av alminnelig mannlig stemmerett.¹⁵¹

Krog avsluttet sitt foredrag med å hevde at kvinnes utestengelse fra borgerrettighetene var skadelig:

Af det i hele sagens fremgang for en væsentlig del vil være afhængig af, hvorledes kvinderne selv forholder sig til den [stemmeretten], er tydeligt nok. Jo mere vort lands kvinder selv vil komme med sine krav, desto snarere vil den lovgivende forsamling erkjende at det er skadeligt for samfundet og uretfærdigt mod individet at negte dem deres ret.¹⁵²

¹⁴⁹ Krog (1885).

¹⁵⁰ Krog (1885).

¹⁵¹ Krog (1885).

¹⁵² Krog (1885).

Gina Krogs forventninger om motstand mot at stemmerettssaken ble programfestet, ble uten tvil møtt. 2. desember ble det holdt avstemming i foreningen. Berner kjempet for å hindre flertall for at stemmerettskravet skulle fremmes for Stortinget. Løsningen ble dannelsen av en forening som spesifikt skulle arbeide for kvinnestemmeretten. Bare noen dager etter avstemmingen meddelte avisene at flere medlemmer av NKF hadde gått sammen og dannet en forening som skulle arbeide for stemmerett for kvinner: Kvindestemmeretsforeningen (KSF). Gina Krog ble valgt som formann, og flere prominente medlemmer av NKF fulgte med: Anna Rogstad, Ragna Nielsen, Anna Bugge, Randi Blehr og Fredrikke Marie Qvam. Stiftelsen av KSF representerte et brudd – dog urent – med NKF i stemmerettssaken. Medlemmene av KSF brøt aldri med NKF, men fortsatte deltakelsen i, og støttet opp under, foreningen. Gina Krog og Anna Rogstad satt samtidig i begge organisasjonenes ledelse i flere år. Nielsen, Bugge, Qvam og Blehr ble senere alle formenn i NKF i ulike perioder i løpet av 1880- og 1890-årene.¹⁵³

4.1.2 *Nylænde* – en ny offentlighet

Gjennom dannelsen av KSF ble stemmerettssaken på mange måter adskilt fra NKF, men forble samtidig et tema for diskusjon i foreningen. Til tross for at stemmerettssaken ble programfestet og flere kvinneorganisasjoner kjempet for saken i 1885, var kvinnesakskvinnene fortsatt ikke en akseptert del av offentligheten i Norge. Som sagt fikk de hard medfart i pressen etter å ha deltatt i debatter. Kvinnesakskvinnene trengte en offentlighet hvor de kunne diskutere sine kampsaker, uten at kjønn og person overskygget budskapet deres. I 1887 dannet NKF tidsskriftet *Nylænde*, og stemmerettssaken ble hyppig diskutert. Gina Krogs rolle som redaktør kan ha vært avgjørende for de hyppige diskusjonene om stemmerett for kvinner. Krog var, som sagt, en ivrig forkjemper for kvinners stemmerett og ble valgt til formann for KSF. Krog var opptatt av å samle kvinnene rundt stemmerettssaken, og trolig ble stemmerettssaken derfor hyppig omtalt i tidsskriftet.

Første utgave av *Nylænde* ble utgitt 1. januar 1887. Det hadde lenge vært diskusjoner innad i NKF om opprettelsen av et tidsskrift for kvinnesaken, og utgivelsen av et slikt tidsskrift kom derfor ikke i gang før tre år etter NKFs stiftelse. Det eksisterte allerede et fellesnordisk kvinnesakstidsskrift i Sverige, *Framåt*, men NKF ønsket et eget organ hvor norsk kvinnesak kunne diskuteres og nye saker settes på dagsordenen.

¹⁵³ Moksnes (1984): 74-75.

«Vi haaber, det skal vise sig, at tidspunktet for udgivelsen af et organ, væsentlig virkende for de norske kvinders sag, er heldigt valgt,» skrev redaksjonen i tidsskriftets første artikkel.¹⁵⁴ Kvinnesaken var kommet så langt, mente kvinnene i redaksjonen, at det var på tide at kvinnenes ulike saker kom under «spesiel behandling» gjennom et eget tidsskrift. *Nylænde* skulle både virke som en plattform hvor kvinnesakskvinnene kunne diskutere enkeltsaker og belyse disse sakene fra alle sider, men det skulle også bidra til å samle den norske kvinnebevegelsen rundt et felles formål. Håpet var også at tidsskriftet skulle påvirke «[...]den almindelige stemning til gunst for vor sag.»¹⁵⁵

Nylænde skulle ikke fungere på samme måte som sitt svenske søstertidsskrift, *Framåt*. I *Framåt* ble både kvinnesakens forkjempere og motstandere i hele Norden sluppet til, men i *Nylænde* skulle det settes større begrensninger for diskusjonene. Redaksjonen ønsket ikke å slippe til motstandere av kvinnesaken, ettersom kvinnesaken hadde kommet til et punkt hvor de måtte arbeide enda hardere for å få til nye gjennomslag, i tillegg til det som allerede var oppnådd. *Nylændes* formål skulle derfor ikke være å overbevise motstanderne til å bytte side i saken:

Vi tror heller ikke, at selv vore mest overbevisende argumenter vil have evne til at paavirke de mest fanatiske af vor sags modstandere. Hvis det engang skulde ske, at ogsaa disse blir forvandlede fra fiender til venner, saa ved vi, det er kjendsgjæringer, liv og erfaring, ikke nogetslags ræsonnement, der har overbevist dem og formaaet at smelte hjertenes haardhed.¹⁵⁶

Nylænde skulle vekke de norske kvinnene som enda ikke hadde fått øynene opp for kvinnesaken. Tidsskriftet ble en kvinneoffentlighet, og dermed en deloffentlighet. Medlemmene i NKF trakk seg ikke ut av den mer mannsdominerte og generelle offentligheten, men opererte i begge offentlighetene. *Nylænde* tilførte noe nytt hvor de fant fellesskap og støtte gjennom saklige diskusjoner og meningsutvekslinger, mens de samtidig deltok i den langt tøffere offentlige debatten på andre plattformer.

¹⁵⁴ Redaktionen (1887). «Til tidsskriftets læsere». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 1): 2.

¹⁵⁵ Redaktionen (1887): 3.

¹⁵⁶ Redaktionen (1887): 3.

4.2 «Vi maa selv fortjene os denne plads»: Anna Rogstad og Viggo Ullmanns uttalelser i *Nylænde*

Ved stiftelsen av NKF sommeren 1884 var kun 50-60 kvinner og menn tilstede, men i løpet av høsten 1884 hadde foreningen samlet inn flere hundre underskrifter fra hele landet til støtte for sin sak. Til tross for den norske kvinnebevegelsens nære tilknytning til Venstre, og dekningen medlemmene av organisasjonen hadde fått i pressen etter debatten i Studentersamfundet, var ikke NKF en stor organisasjon med bred støtte i folket, som nevnt i kapittel 1.¹⁵⁷

Valget av Hagbard Berner som formann for foreningen i 1884 kan ha bidratt til å ha gjort kvinnesakens prosjekt og kampsaker mer akseptable i offentligheten, men kvinnesakskvinnene måtte også kjempe for sin egen sak selv. «[...] vi maa selv fortjene os denne plads,» uttalte Anna Rogstad i en artikkel i *Nylænde* i 1887.¹⁵⁸ Artikkelen handlet egentlig om utdanning for kvinner, men den var også et kamprop fra kvinnenens leir. Rogstad ønsket at flere kvinner skulle delta i debatten, og selv måtte kjempe kvinnenens sak fremfor å la mennene i NKF tale deres sak:

Vistnok har det ikke manglet vor sag paa talsmænd, ialfald i de sidste aar; men dens egentlige forkjæmpere staar dog endnu temmelig alene, og de fleste kvinder tager endnu ingen levende del. Men, saa maa det ikke blive. De faa, der nu ofrer sig og kjæmper for kvindesagen, maa vi fylke os omkring. Vel vil denne sag aldrig kunne tamps ned og kvæles; engang – nede i tiderne ialfald – *maa* den ifølge sin opgave som menneskesag bryde igjennem. Men lad oss ikke selv være aarsag i, at den *nu* ikke finder jord.¹⁵⁹

Kvinnenens daværende stilling i samfunnet ble ansett som uverdigg av kvinnesakskvinnene. De ble regnet med til samfunn og stat når det gjaldt forpliktelser, men ikke gjennom rettigheter. De hadde få rettigheter, det var stor motstand mot deres deltakelse i den offentlige debatten, og de hadde ikke stemmerett – uten mulighet til å påvirke samfunnet de var en del av. Ifølge Rogstad var dette deres egen skyld. De hadde funnet seg i denne behandlingen, og de få som hadde kjempet imot hadde kjempet alene og bukket under. Rogstad trakk fram kvinnenens tenkeevne, og deres menneskelighet. «Det er en skam nemlig for et fornuftigt væsen – et menneske – ikke at tenke,» uttalte hun.¹⁶⁰ Mange hadde påstått at kvinnene kun *følte*, og ikke kunne tenke. Hvis

¹⁵⁷ Agerholt (1937): 73-75.

¹⁵⁸ Rogstad, Anna (1887). «Mere kundskab, mere dygtighed». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 1): 11.

¹⁵⁹ Rogstad (1887): 9.

¹⁶⁰ Rogstad (1887): 9.

dette var sant, måtte det være en abnorm tilstand. Følelse og tankeevne var to bestanddeler av det rent menneskelige, og måtte derfor være noenlunde likt fordelt mellom alle mennesker uavhengig av kjønn. Det var kun misbruk av disse bestanddelene som førte til de abnorme tilstandene hos mennesker som kun følte, framfor å tenke. Hvis kvinnene fikk utdanning, og lærte seg å bruke denne tankeevnen alle mennesker var født med, kunne kvinnene heve seg fra sin uverdige stilling i samfunnet og kreve sin rette plass. Det hjalp ikke med maktbud og lovendringer fra staten, kvinnene måtte selv fortjene denne plassen, hvis ikke ble «[...]vor ligestillen med den øvrige arbeidende menneskeslægt ingen realitet.»¹⁶¹

I likhet med Rogstads artikkel, ble tankekraft og utdanning vektlagt i en artikkel om stemmerett for kvinner i *Nylænde* tre utgaver senere, skrevet av Viggo Ullmann¹⁶² (1848-1910). I artikkelen ble det lagt stor vekt på at stemmerett for kvinner måtte være en del av en større omveltning i samfunnet for å endre kvinnes stilling. Det måtte større endringer til tankemåtene rundt forholdet mellom kjønnene, fordi innføringen av kvinnelig stemmerett alene ikke kunne gjøre mye for å endre på kjønnsforholdene og kvinnes stilling.¹⁶³ Ullmann mente at kunnskap, ikke kjønn, var den viktigste forutsetningen for deltakelsen i det offentlige. Derfor var det nødvendig med bedre utdanning, for å gjøre kvinnene bedre skikket. Utviklingen hadde, ifølge Ullmann, kommet så langt at en kvinne kunne holde foredrag og delta i debatter uten frykt for å «[...]miste sin rolighed eller, hvad der er endnu værre, krænke blufærdigheden.»¹⁶⁴

Ullmann kritiserte de såkalte teoretiske og spekulative argumentene mot kvinnesaken. Et populært argument blant kvinnesakens motstandere var at kjønnenes natur, anlegg og karakter var så forskjellige at menn og kvinner dermed måtte ha forskjellige virkefelt. Ullmann trakk fram følgende sitat fra det kristenkonserverative tidsskriftet *Luthersk Ugeskrift*:

Den opfatning, at kvindens kald og opgave i samfundet *ikke* er den samme som mandens, hviler paa den forudsætning, at hendes evner og anlæg heller ikke er de samme som hans. Striden om kvindens sociale stilling bliver derfor bestandig en strid om kvindens natur.¹⁶⁵

«Tænk, hvor man om et halvhundrede aar vil faa sig en god latter, dersom dette citat engang da

¹⁶¹ Rogstad (1887): 9-11.

¹⁶² Artikkelen i *Nylænde* inneholder ikke Viggo Ullmanns fulle navn, men Halvorsens & Kohts forfatterleksikon viser at Ullmann var forfatteren av artikkelen. J. B. Halvorsen & Halvdan Koht (1908). *Norsk Forfatter-Lexikon 1814-1880. 6 Bind: U-Ø*. Kristiania: Den Norske Forlagsforening: 47.

¹⁶³ Ullmann, V. (1887). «Stemmeret for kvinder». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 4): 49.

¹⁶⁴ Ullmann (1887): 50.

¹⁶⁵ Ullmann (1887): 50-51. Sitert fra *Luthersk Ugeskrift*.

blir trukket frem af en kuriositetsmappe!» skrev Ullmann som svar på påstanden i *Luthersk Ugeskrift*.¹⁶⁶ For han kunne ikke kvinnesaken være en strid om kvinnens natur, fordi de kvinnene som allerede hadde tatt opp kampen, som holdt foredrag, diskuterte politikk og deltok i arbeidslivet ikke hadde mistet sin kvinnelighet. De var ikke blitt kvinner med mannlige trekk, slik som motstanderne fryktet. Kvinner tok utdanning og arbeidet, uten å ta skade på sjelen. Ullmann påpekte også at de gifte kvinnene som arbeidet samtidig klarte å ta seg av husholdningen i sine egne hjem. Med dette mente Ullmann å bevise at disse «teoretisk-spekulative» argumentene mot kvinnesaken var falske, fordi den praktiske erfaringen hadde vist at større likestilling ikke hadde påvirket kvinnenes natur eller forårsaket noe tap av kvinnelighet, selv om kvinnene i større grad deltok i det offentlige liv.¹⁶⁷

For Ullmann var det skikketheten til å delta i avgjørelsene av viktige samfunnsproblemer som betinget stemmeretten. Kvinnene hadde vist at de var skikket gjennom sin kunnskap, interesse og fellesskapsfølelse. Ingen brukte argumentet om at arbeiderklassen ville forsømme sitt arbeid hvis de fikk stemmerett, og han anså det som urettferdig at det ble argumentert med at kvinnene ville forsømme sitt huslige arbeid hvis de fikk gå til valgurnene.

Det er naturligt, at naturen i mange henseende har sat en grænse for de to kjønns lighed, som ikke kan overskrides, og som heller ingen kvinde tænker paa at overskride, men dette behøver ikke at være en grænse for deres rettigheder.¹⁶⁸

4.3 Kvinnesaken – en fare for kvinneligheten?

Kvinneligheten var sterkt knyttet til det private, til familien og hjemmet. Når kvinnene på 1880-tallet krevde å ta del i den norske offentligheten og dermed trådte ut av den private sfæren, fikk dette også konsekvenser for kvinneligheten. Som vist i Ullmanns artikkel i *Nylænde*, ble kvinnens natur brukt som et argument for at kvinnene ikke skulle bryte ut av sin sfære. Frykten var at kvinnene kunne ta både psykisk og fysisk skade av å tre ut av den private sfæren – de kunne miste sin kvinnelighet. Hvordan kunne kvinnene fortjene og kreve sin rette plass i samfunnet, hvis dette virkelig kunne medføre at kvinneligheten ville gå tapt?

4.3.1 «Den almindelige mening»

¹⁶⁶ Ullmann (1887): 51.

¹⁶⁷ Ullmann (1887): 51.

¹⁶⁸ Ullmann (1887): 53.

I 1887 ble foredraget «Om kvindelighed» holdt i Trondheims Kvinnesaksforening, og i *Nylænde* ble foredraget gjengitt over to utgaver. Foredraget ble holdt av Antonie Løchen (1850-1933), som stiftet foreningen i 1885 og fungerte som både sekretær og formann. Løchen var født på en gård på Inderøy, og var søster av kvinnesakskvinnen Olaug Løchen, som introduseres i kapittel 6. Antonie Løchen var sterkt politisk engasjert og en ivrig forkjemper for dyrevelferd, likestilling og kvinnelig stemmerett.¹⁶⁹ I foredraget uttrykte Løchen en lignende forvirring over kvinnelighetsidealet som Laura Rømcke uttrykte under debatten i Studentersamfundet 1884. Løchen hadde notert seg at kvinnesakens motstandere ofte argumenterte med at kvinneligheten ville ta skade – eller forsvinne – hvis reformene kvinnesaksorganisasjonene ønsket, ble gjennomført. Hva kvinnelighet var, fremstod som uklart og det fantes ingen stor enighet om begrepet. Det eneste man kunne være enig i, var at kvinneligheten bestod av noe godt og skjønt, som kvinnene for all del ikke måtte tape. For Løchen var den alminnelige mening problemet i debatten rundt kvinneligheten, fordi «[d]en almindelige mening er nemlig en frygtelig magt i samfundet, til hvem man stadig henvises, og som er alle uselvstendige sjæles autoritet.»¹⁷⁰

Siden begrepet kvinnelighet fremstod som så uklart, hadde Løchen tatt i bruk observasjon. De kvinnene som ofte ble omtalt som kvinnelige, ble ofte karakterisert som å ha «[...] et fint, stille væsen» og en tilsynelatende mangel på egne meninger.¹⁷¹ Kvinner som selv dannet seg meninger og turte å uttrykke disse meningene, ble karakterisert som ukvinnelige – med mindre meningene dreiet seg om hjemmet eller oppdragelsen av yngre barn:

Gjælder det nemlig husvæsen eller barnestel, da vil det nok, siden hun her bevæger sig paa "sit eget territorium", tilgives hende, om hun herom skulde have udspekuleret nogle egne meninger. Angaar det derimod de større børns eller unge menneskers opdragelse, da blir det mere betænkeligt, og har man den dristighed at hævde egne anskuelser om samfundsforholde, da er der alvorlig fare for kvindeligheden.¹⁷²

For Løchen baserte ikke den alminnelige mening om kvinnelighet seg på noe annet enn kvinnens ytre opptreden. En kvinne kunne ikke vise interesse for fedrelandet ved å sette seg inn

¹⁶⁹ Lokalhistoriewiki (2019, 5. mars). *Antonie Løchen*. Hentet 15.03.2019 fra: https://lokalhistoriewiki.no/Antonie_L%C3%B8chen ; Lund, Martine Jensen (2015). «*Fra veldedighet til kvinnesak*» *En studie av veldedighetsforeningers betydning for kvinnesaksbevegelsen i Trondheim på 1800-tallet* (Masteroppgave). Trondheim: NTNU, Institutt for historiske studier: 51.

¹⁷⁰ Løchen, Antonie (1887a). «Om kvindelighed». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 10): 145.

¹⁷¹ Løchen (1887a): 145.

¹⁷² Løchen (1887a): 146.

i samfunnsforhold og politikk uten å risikere å bli kalt ukvinnelig, og det ble ansett som upassende for kvinner å snakke åpent om usedeligheten i samfunnet. Å sladre om usedeligheten var akseptabelt, uavhengig av intensjonene eller om sinnet var fylt av nysgjerrighet og urene tanker. Man kunne altså uten frykt for den alminnelige mening om å miste kvinneligheten, være ussel og handle lavt, så lenge det skjedde med et pent og stille vesen og ikke viste en ytre, dårlig oppførsel, ettersom man da ikke brøt med noen rådende skikker. Dermed fremstod den alminnelige menings kvinnelighetsbegrep som «[a]lt det, man er vant til at se kvinder gjøre [...]» Alt nytt som kvinnene ikke hadde foretatt seg tidligere ble dermed ansett som ukvinnelig, helt til «[...] man har vænnet sig dertil.»¹⁷³

Det var ikke mangel på eksempler som viste aktiviteter og yrker som tidligere var ansett som ukvinnelige, men som senere hadde blitt akseptert. Kvinner som gikk på skøyter, kvinnelige telegrafister, kvinner som gikk på ski og kvinner som svømte, alt dette hadde tidligere blitt ansett som ukvinnelig, men var blitt akseptert med tiden.¹⁷⁴ Løchen angrep også dobbeltheten i kvinnelighetsbegrepet:

At skrive sine meninger i en avis eller bog, det har jo nu en lang tid været os kvinder naadigst tilladt. Men at udtale disse samme meninger fra en talerstol, hvilket enkelte kvinder i den senere tid af egen magtfuldkommenhed har taget sig til, det betragtes endnu af mangfoldige som en dristighed, der stærkt nærmer sig ukvindelighed. “Thi,” siger man, “saadan offentlig fremtræden er uforenelig med kvindeligheden”.

Virkelig? Men end naar man optræder som skuespillerinde eller sangerinde for tusinder af mennesker? Offentligheden er i disse tilfælde langt større, men derpaa har dog den almindelige mening intet at sige.¹⁷⁵

Paulus' ord om å tie i forsamlingen kunne umulig være gjeldende hvis de kun gjaldt for kvinner som uttrykte sine meninger offentlig, og ikke kvinner som opptrådte på en scene. Paulus dømte etter sin tids skikk og bruk, etter det som var hans tids alminnelige mening. Kvinnenes rolle i samfunnet hadde forandret seg siden Paulus' tid, og dermed hadde også kvinneligheten forandret seg. Med dette mente Løchen å vise at menneskers bedømmelse av hverandre ikke stod over vekslende mote og skikker, men at den heller rettet seg etter dem. Den alminnelige mening kunne derfor ikke ha noen betydning som dommer over hva som var kvinnelig eller

¹⁷³ Løchen (1887a): 146.

¹⁷⁴ Løchen (1887a): 146-147.

¹⁷⁵ Løchen (1887a): 147-148.

ukvinnelig, siden den kun godkjente det som allerede var skikk og bruk, og kun dømte på den ytre opptreden.¹⁷⁶

Dette kan tolkes som at for Løchen var kvinnesaken på mange måter et spørsmål om tilvenning. Den alminnelige mening endret seg med tiden, og hvis samfunnet ble vant til kvinnesakskvinnenes tilstedeværelse i det offentlige, ville de bli akseptert. Gjennom å både karakterisere den alminnelige menings definisjon av kvinnelighet som feil, og hevde at den ikke var hevet over vekslende moter og skikker, rettfærdiggjorde Løchen kvinnesakens frigjøringskrav og kvinnenes nye tilstedeværelse i den offentlige sfæren – samfunnet måtte bare bli vant til å se dem der.

4.3.2 En fullkommen kvinne, eller et fullkomment menneske?

Løchen kunne altså ikke si seg enig i den alminnelige mening om kvinneligheten. Bedømmelsen av en slik kvinnelighet var både feilaktig og overfladisk. Men hva var kvinnelighet da, hvis den alminnelige mening var feil? Løchen var enig i at kvinneligheten var noe godt og skjønt, men for henne var det å være kvinnelig å være «[...] *saadan, som en kvinde bør være*».¹⁷⁷ Dette var et ideal alle mennesker burde strebe for å nå. I motsetning til den alminnelige menings kvinnelighetsideal, var ikke dette et flytende begrep som endret seg med tid og sted. Uenigheter rundt kvinneidealet angikk kun den fysiske formen, altså det ytre. Idealets egentlige vesen var de indre egenskapene: «For min tanke staar klart og straalende billedet af den fuldkomne kvinde: Ren er hun og sand, trofast, opofrende, taalmodig, nøisom, arbeidsom, kjærlig, modig og stærk.»¹⁷⁸

Dette var selve sakens kjerne for Løchen, fordi dette var akkurat de samme egenskapene som ble fordret hos den fullkomne mann. Idealet av en mann og idealet av en kvinne var like, og derfor var det heller snakk om et menneskeideal fremfor et kjønns spesifikt ideal. Desto lenger man var fra å nå dette idealet, desto mer forskjellige ble kjønnene. Var man langt unna dette menneskeidealet ble kvinnelighet en *kvinneaktighet* og mandighet ble en *mannfolkaktighet*, og disse to utartet seg på radikalt ulike måter. Kvinneaktigheten var kjennetegnet blant annet av pyntelyst, sladderaktighet, smålighet og prippenhet, samt en stor tilbøyelighet til å henge seg opp i småting, og «[...] gjøre myg til elefanter.»¹⁷⁹ Denne kvinneaktigheten har likhetstrekk med den alminnelige menings bedømmelse av

¹⁷⁶ Løchen (1887a): 148.

¹⁷⁷ Løchen (1887a): 149.

¹⁷⁸ Løchen (1887a): 149.

¹⁷⁹ Løchen (1887a): 149.

kvinneligheten. Kvinnene ble bedømt på det ytre, noe som tillot kvinner å inneha alle disse dårlige egenskapene som kvinneaktigheten medførte.

Løchen hadde heller ikke noe positivt å si om mannfolkaktigheten. Den viste seg gjennom tyranni og brutalitet, ubegrenset hengivelse til lidenskap, hensynsløshet og en mangel på selvkritikk som «grændser til det latterlige, idet den mest hensynsløse egoist mængen gang i uforstyrrelig selvtilbedelse paastaar sig at være en meget upaaklagelig ægtemand.»¹⁸⁰ Disse forskjellene mellom kjønnene oppstod når man skeiet ut fra idealet. Forestillingene om kvinnelighet og mandighet hadde sitt utspring fra alt det uedle og stygge i mennesket. Gjennom å karakterisere kvinne- og mannfolkaktigheten som kvinnelighet og mandighet, var det ikke overraskende at disse feilene ble betraktet av samfunnet som riktige og nødvendige. Disse forestillingene var uriktige og måtte bekjempes, og aller helst utslettes. Hvis disse forestillingene forsvant, ville også forskjellene mellom kjønnene forsvinne etter hvert som man nærmet seg menneskeidealet.¹⁸¹

Det fullkomne mennesket kunne være både mann og kvinne, fordi Gud hadde skapt både mannen og kvinnen. Gud kunne ikke ha skapt mannen og kvinnen med forskjeller som skulle skyve dem fra hverandre, men heller med forskjeller som skulle trekke de sammen.¹⁸² Trolig mente Løchen her at alle de kunstige forestillingene om kvinnelighet og mandighet som rådet i samfunnet bidro til å skyve kjønnene fra hverandre, når de egentlig burde knyttes tettere sammen. Dette menneskeidealet, med fokus på likhetene og de gudegitte forskjellene mellom kjønnene, fremstod som et harmonisk likhetsideal i tråd med den tidlige kvinnesakens ideologi. Hvis kvinne- og mannfolkaktigheten ble utslettet, slik Løchen ønsket, ville det trolig oppstå en større likhet mellom kjønnene. Falske forestillinger om ulikhet ville forsvinne, og det som stod igjen var et menneskeideal med fokus på gode – og ikke minst like – egenskaper hos kvinner og menn. Ved å fokusere på egenskapene som var felles for de to kjønnene, kunne dette bidra til å gi kvinnesaken og kvinnesakskvinnene større aksept i offentligheten, ettersom troen på feilaktige og særegne kvinnelige egenskaper som ekskluderte kvinnene fra det offentlige liv ikke lenger ville eksistere.

Hvis menneskeidealet ble det sanne idealet alle mennesker strebet etter, betød imidlertid ikke dette at alle kjønnsforskjellene ville dermed forsvinne. Løchen anerkjente at det eksisterte forskjeller mellom kjønnene som aldri kunne utslettes. Denne forskjellen bunnet i «[...] det

¹⁸⁰ Løchen (1887a): 150.

¹⁸¹ Løchen (1887a): 150.

¹⁸² Løchen (1887a): 150.

ædleste og bedste af menneskenaturen» og var «[...] en fin, dyb, sjælelig forskjjel, umulig at beskrive og analysere.»¹⁸³ Løchen hevdet at den ikke skilte kjønne fra hverandre. Den trakk mann og kvinne sammen i kjærlighet og sympati. Det fullkomne mennesket ble skapt av Gud for å gjøre hverandre lykkelige, og de kunne ikke være skapt av Gud med forskjeller som skulle skyve dem unna hverandre.¹⁸⁴

Løchen hevdet aldri at kvinneligheten ikke eksisterte, men at det heller fantes et annet ideal som menneskene burde strebe etter – uavhengig om man var mann eller kvinne. I motsetning til Laura Rømcke, så ikke Løchen på kvinneligheten som noe kunstig og oppdiktet, noe som kun oppstod gjennom oppdragelse og kun medførte negative egenskaper. Den alminnelige menings forestillinger om kvinnelighet og mandighet var kunstige og oppdiktede, og disse egenskapene som stammet fra disse forestillingene var negative. Selv om menneskeidealet var det som ville gjøre menn og kvinner fullkomne, eksisterte det en medfødt kvinnelighet. Den *ekte* kvinneligheten var moderlighet. Løchen anså kvinnens morscall som kilden til forskjellen mellom mann og kvinne. Kvinnens medfødte moderlige følelser og instinkter utgjorde det kvinnelige.

Thi denne dybere ømhed og minutiøse omhyggelighed mod sine nærmeste, den større taalmodighed i smerter, den høiere evne til at gaa ind i børns tankegang, den villighed til at gjøre opofrelser, saavel de store, som de smaa altid tilbagevendende og fuldkommen upaaagtede, – alt dette er jo de ofte fremhævede træk af den specielt kvindelige fuldkommenhed. Og til grund for alle disse ligger jo de moderlige instinkter.¹⁸⁵

Kom denne ekte kvinneligheten til å forsvinne hvis kvinnesakens reformer ble gjennomført? Reformene gikk ut på at kvinnene skulle oppnå likestilling og full frihet på linje med mannen. Kvinnesakskvinnene ønsket at kvinnene kunne få benytte alle sine evner og kunnskaper, og Løchen anså det som meningsløst at kvinneligheten skulle gå tapt hvis kvinnene fikk utvikle seg fritt. Hvis kvinneligheten virkelig hadde bestått av noe ytre og kunstig, kunne kanskje tvang og stengsler, lover og forordninger ha fremhevet en slik kvinnelighet. Siden den ekte kvinneligheten hadde sin grunn i kvinnens innerste natur, kunne den umulig gå tapt ved at denne kvinnelige naturens evner og krefter fikk utvikle seg og brukes fritt. Det var kvinneaktigheten som ville gå tapt etter hvert som kvinnesakens reformer ble gjennomførte.

¹⁸³ Løchen (1887a): 150.

¹⁸⁴ Løchen (1887a): 150.

¹⁸⁵ Løchen (1887a): 150-151.

Hvis kvinnene fra barndommen av fikk utvikle sine evner, og ble oppdratt med en klar bevissthet for at de hadde ansvaret for denne utviklingen, og deretter fikk bruke evnene sine, ville «alle de smaalige feil» forsvinne.¹⁸⁶

Den største feilen var svakhet, eller ettergivenhet. «Den svage hustru, som bare støttede sig til sin mand og gav efter for hans vilje i alle ting, uanseet om han havde ret eller ei, hun blev jo fremstillet som et mønster,» uttalte Løchen.¹⁸⁷

Man forstaar nu, at den bedste hjælperske og kammerat – og altsaa den kvindeligste hustru – er ikke den, der bare er et ekko af mandens meninger, men at det tvertimod er den, der selv er en personlighed, – selv kan tænke og dømmе, som stærk og selvstændig handler efter sin overbevisning.¹⁸⁸

For Løchen var svakhet mangelen på karakter, dømmekraft og viljestyrke. Tidligere priset enkelte altså denne svakheten i kvinnen som hun mislikte. Dette var et problem, mente Løchen, fordi man ikke tok til betraktning det faktum at man ikke kunne prise denne «yndige svagheit» hos mødre. Morsrollen krevde karakterstyrke. Ingen hadde like stor innflytelse på menneskesinnet og menneskehjertet som mødre og svakhet ville utvilsomt sette sitt merke på et barn.¹⁸⁹ «Er saa ikke en saadan moder mer fuldkommen og altsaa mer i sandhed *kvindelig*, end den svage?»¹⁹⁰

Det fantes også kvinner som aldri giftet seg og ikke ble mødre. Tidligere ville mange ha hevdet at disse kvinnene var svake og «klyngende sig til den stærke mand» for å beholde kvinneligheten.¹⁹¹

Nei, saa langt er vi dog komne frem, at der vistnok ikke mer findes et fornuftigt menneske, som ikke føler glæde og frigjørelse i sit hjerte for hver ugift kvinde, om hvem han hører, at hun kjæk og modig bryder sig sin egen bane i livet og finder sig en livsgjerning.¹⁹²

Dermed var svakheten forkastelig, og kvinnene måtte arbeide for å utrydde den og de andre kvinneaktighetene. Kvinnene burde heller arbeide for å utvikle selvstendigheten, enten de var

¹⁸⁶ Løchen, Antonie (1887b). «Om kvindeligheid». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 11): 161.

¹⁸⁷ Løchen (1887b): 162.

¹⁸⁸ Løchen (1887b): 162.

¹⁸⁹ Løchen (1887b): 162.

¹⁹⁰ Løchen (1887b): 163.

¹⁹¹ Løchen (1887b): 163.

¹⁹² Løchen (1887b): 163.

gifte eller ugifte. Enkelte hadde hevdet at kvinner som fikk smak på selvstendigheten mistet lysten til å gifte seg, og derfor måtte man følgelig nekte dem adgang til stillinger og rettigheter, for å tvinge dem til giftemål. Løchen håpet at det var særdeles få menn som anerkjente en slik tankegang, og som tok til takke med en kone som kun brydde seg om han som forsørger, uten å elske han. Ingen, verken mann eller kvinne, kunne være så opptatt av arbeidet sitt at det mistet evnen til å elske.¹⁹³ Hvis en mann og kvinne virkelig elsket hverandre, og forholdet var slik at kvinnen måtte oppgi arbeidet sitt, ville hun gjøre dette med «hjertets glæde».¹⁹⁴ Dette kommer jeg nærmere inn på i kapittel 5.

Det fantes kvinner som aldri burde oppgi livsgjerningen sin, ifølge Løchen. De kvinnene som hadde stort talent, et spesielt stort kall i en særegen retning, ville frivillig gi avkall på kjærligheten for å kunne fortsette med arbeidet sitt. De burde heller ikke tvinges til å velge kjærligheten. Samfunnet ville tjene på at slike kvinner fortsatte i arbeidet, fordi de ville levere «et godt og helstøbt» arbeid. Som hustru og mor ville slike kvinner kun bli noe halvt. Uten interesse og glede kunne man aldri gjøre sitt arbeid fult ut, og disse kvinnene med enormt talent for sitt arbeid burde derfor ikke velge en rolle som holdt dem hjemme – arbeidet i hjemmet ville bli alt annet enn godt og helstøpt.¹⁹⁵

Kvinnesakens mål var å utvikle og bevare alt det gode i kvinnens natur. Et gjennomslag for kvinnesaken ville medføre at kvinnene ble vist rettferdighet. Rettferdighet var ikke det samme som at kvinnens natur ville ta skade, men heller at den ville åpne veien for kvinnene til alt det mennene hadde adgang til. Det simple og uedle hos kvinnene ville forsvinne. Kvinneaktigheten trivdes ikke hos kvinner med en sterk følelse av plikt og ansvar, og det var nettopp disse følelsene kvinnesaken søkte å utvikle. «Vi vil indprente vore smaapiger (som vore gutter) fra først af, at, hvad der gjælder i livet, det er *at gjøre sin pligt fuldt ud uden prutning, uden afslag.*»¹⁹⁶

Mennesket skulle utnytte alle sine evner, enten det var i hjemmet, på skolen eller i det arbeidet man selv valgte. Hvilket arbeid man valgte var uavhengig av kjønn. Det kom an på hvilket arbeid man kunne utføre samvittighetsfult og med glede. Et slikt «pligttroskab i sjælen» var den første betingelsen for å makte livets oppgaver – «[...] hvadenten man er regjerende dronning eller en fattig arbeiderske – hvadenten end virksomhed indskrænker sig til hjemmets

¹⁹³ Løchen (1887b): 163.

¹⁹⁴ Løchen (1887b): 164.

¹⁹⁵ Løchen (1887b): 164.

¹⁹⁶ Løchen (1887b): 168.

snevrere kreds, eller den gjælder hele menneskeheden.»¹⁹⁷ Når det kom til de andre betingelsene, var det kvinnene som var under fri utvikling og anvendelse av sine evner som kunne tilegne seg disse betingelsene, fordi de strebet mot det høyeste målet: å bli et fullkomment menneske. Kvinnene som ble oppdratt til «[...] ensidig streben hen mod en snevert opstukket “kvindelighed”» kunne aldri oppnå dette.¹⁹⁸

Den kvinde, hvem det lykkes at oppnaa om endog kun en svag afglans af det straalende menneskeideal, – hvem det lykkes at bli, om end bare tilnærmelsesvis, ren og sand, trofast, opofrende, taalmodig, nøisom, arbeidsom, kjærlig, modig og stærk, - hun maa være i dybeste forstand *kvindelig*. [...] Thi, den høieste fuldkommenhed maa indeslutte den høieste kvindelighed.¹⁹⁹

4.4 Oppsummering

I dette kapittelet har jeg sett nærmere på hvordan kvinnebevegelsen i Norge rettferdiggjorde sin deltakelse i det offentlige liv sett i lys av kvinnelighetsidealet. Hvordan kvinnen skulle oppnå en ny og forbedret stilling i det norske samfunnet var en vanskelig sak for NKF i organisasjonens første leveår, hvor bevegelsen var splittet mellom den mindre radikale siden til Hagbard Berner, som ønsket en gradvis forbedring og ikke ville programfeste stemmerett, og den radikale fløyen ledet av Gina Krog som krevde at stemmeretten skulle settes på NKFs program gjennom en argumentasjon for at stemmeretten var en menneskerett, og at kvinneligheten ville ha en positiv virkning på samfunnet.

Antonie Løchens foredrag kan sees på som et bidrag til spørsmålet om hvordan kvinnen skulle oppnå en ny stilling i samfunnet, hvor dette måtte ansees som en tilvenningssak. Kvinnesaken ville få gjennomslag når samfunnet har vendt seg til dens tilstedeværelse. Løchen fremmet et likhetsideal fremfor kjønnsespesifikke idealer som mannlighet og kvinnelighet, men innrømmet til tross for dette at det fantes særegenheter: Kvinneligheten var moderlighet.

¹⁹⁷ Løchen (1887b): 168.

¹⁹⁸ Løchen (1887b): 169.

¹⁹⁹ Løchen (1887b): 169.

Kapittel 5

Den private sfæren: Moderligheten og husligheten

Denne delen av oppgaven tar for seg kvinnenens tilhørighet i den private sfæren: i hjemmet og familien. På samme tid som de norske kvinnesakskvinnene ønsket å tre inn i den offentlige sfæren, som tradisjonelt ble sett på som den mannlige sfæren, holdt de fast ved kvinnens viktige oppgave i hjemmet. Kapittel 3 viste at den radikale avvisningen av kjønnskomplementariteten skapte stor oppstandelse og motgang for kvinnesakskvinnene i 1884, og som vist i kapittel 4, eksisterte det forestillinger blant kvinnesakskvinnene om at den kvinneligste kvinne var en mor. Morsrollen medførte at kvinnen hadde sin hovedoppgave i den private sfæren. Kunne kvinnesakskvinnene forene frigjøringskravet med et kvinnelighetsideal som knyttet dem til den private sfæren? Og hvordan påvirket kvinnesakskvinnenes kvinnelighetsideal praksisen og virkefeltet til NKF?

5.1 Av hensyn til «den opvoxende slægt»

Forståelsen av kvinnens evner og natur som noe som knyttet henne til hjemmet, var som sagt ikke fremmed for den norske kvinnebevegelsen, selv om de kjempet en frigjøringskamp som inkluderte retten til representasjon, utdanning og selvstendig forsørgelse gjennom arbeid. Som nevnt i kapittel 4, vektla Antonie Løchen både at kvinner som virkelig elsket sine menn ville oppgi arbeidet etter ekteskapets inngåelse, og at den ekte kvinneligheten var moderlighet.

Moderligheten forutsatte at kvinnen var tilstede i hjemmet så mye som overhodet mulig: «[...] blir hun moder, og vil hun ikke bare være det af navn, men vil hun være alt det for barnet, som en mor kan være, da blir det vanskeligere at ordne.»²⁰⁰ I foredraget stilte Løchen seg kritisk til karakteren Ulla i Anne Charlotte Lefflers²⁰¹ roman *En Sommarsaga* (1886). Malerinnen og moren Ulla måtte tilbringe flere måneder i Italia for kunstens skyld, mens barna var hjemme i Sverige. I periodene Ulla var hjemme, lengtet hun tilbake Italia og kunsten. Løchen mente at Ulla ikke hadde «et fnug af ægte moderfølelser», fordi en ekte mor ville ansett det som viktigere å «udvikle legemets og sjælens høieste skjønhed og dygtighed og skraft[sic]» hos sine egne barn, fremfor å arbeide.²⁰²

²⁰⁰ Løchen (1887b): 164.

²⁰¹ I artikkelen i *Nylænde* refereres Leffler til som Anne Charlotte Edgren, da hun var gift Edgren fram til 1889.

²⁰² Løchen (1887b): 164-165.

Det var en mors plikt å være sammen med barnet så mye som mulig, og derfor burde hun ikke arbeide – særlig ikke arbeid som medførte lange fravær fra hjemmet.

Og en mors gjerning kan ikke udøves paa frastand. Saa længe børnene er smaa, kan den ikke engang udføres, ved at være hos den enkelte timer, f. ex. en stund om morgenen, en om middagen og en om aftenen.²⁰³

Morsgjerningens viktigste oppgave var å utøve god innflytelse på barna, å påvirke barnets sinn og hjerte, og lære det å elske det gode og avsky det onde: «[...] et resultat, som ikke alverdens befalinger og udmærkede lærdomme kan frembringe.»²⁰⁴

Morsrollen ble dermed uforenelig med en stilling utenfor hjemmet. For Løchen var oppdragelsen av mennesker den viktigste oppgaven på jord, og kunne derfor ikke overlates til andre enn moren. Moren skulle bygge grunnmuren som all senere utdanning skulle bygge videre på, og oppdragelsen ville bli dårligere hvis denne oppgaven ble overlatt til for eksempel en betalt barnepike. Av hensyn til samfunnet, måtte en kvinne derfor velge morsgjerningen hvis hun ble stilt ovenfor et valg mellom yrke og morsrollen. Løchen kunne ikke se for seg at man kunne velge noe annet. Det ville nemlig være ukvinnelig å velge noe annet enn morsrollen. Denne typen kvinne var kun i besittelse av en falsk, ytre kvinnelighet.²⁰⁵

Og derfor – naar en kvinde mangler moderligheden i den grad, at hun af nogen anden grund, end den bitre nødvendighed, overlader omsorgen for sit barn til andre, da, men ogsaa alene da, kan man have berettigelse til, at udtale det strenge ord: ukvindelighed!²⁰⁶

Løchen understreket videre viktigheten av kvinnens rolle som mor, og særegenheten ved den. Hun innrømmet at barn ikke ville ta skade av at fedrene tilbrakte mer tid med dem, men dette var en privatsak som måtte avgjøres av ektefellene. Måtte størstedelen av omsorgen overtas av én forelder, måtte det være den som var best skikket – moren:

Thi, den utrættelige taalmodighed og den villige selvopofrelse, som udfordres af dem, der skal omgaaes børn, netop disse træk var det jo, som specielt skulde være den kvindelige fuldkommenheds særkjende. Det hører vel ialfald til sjældenhederne, at de findes saa

²⁰³ Løchen (1887b): 165.

²⁰⁴ Løchen (1887b): 165.

²⁰⁵ Løchen (1887b): 166.

²⁰⁶ Løchen (1887b): 166.

udprægede hos faderen.²⁰⁷

Som vist i kapittel 4, forfektet Løchen et kvinneideal i tråd med kvinnesakens krav om blant annet utdanning og yrkesmuligheter, men også et ideal som fortsatt oppfylte de pliktene og rollene som motstanderne fryktet ville bli forsømt hvis kvinnesaken fikk gjennomslag. Selv mente hun at ved kvinnesakens gjennomføring ville dette gjøre kvinnene enda bedre skikket og klare over alle livets ansvar og plikter, og dermed også viktigheten av morsrollen. Motstanderne av kvinnesaken hadde blant annet hevdet at kvinnens anstrengelser ved studier ville føre til sterilitet. Dette, mente Løchen, kunne man ikke sikkert si med mindre det ble grundig forsket på i fremtiden. Dessuten fantes det andre ting i kvinnens liv som for henne var langt mer helseskadelig enn studier, særlig i de «snørte, høihælede, forlystelsessyge modedamers» liv.²⁰⁸

Foredraget bar preg av flere typer kvinnesak, noe Hagemann har påpekt at ikke var uvanlig.²⁰⁹ Løchens foredrag bar preg av en moralsk kvinnesak gjennom hennes argumentasjon, som vist i kapittel 4, for at det eksisterte indre egenskaper som ble fremmet hos kvinnen, som også mennene burde inneha.²¹⁰ Det er også tydelig at Løchen avviste den tradisjonelle kjønnskomplementariteten gjennom sin påstand at den alminnelige mening om kvinneligheten var feil.²¹¹ I stedet argumenterte hun for en ny form for kjønnskomplementaritet gjennom kravet om kvinnens frigjørelse, påstanden om at kun kvinneaktigheten ville gå tapt hvis kvinnesaksreformene ble gjennomført, og fokuset på moderligheten som den ekte kvinneligheten – en moderlig kvinne var den kvinneligste av dem alle.²¹² Dette fokuset på moderligheten betyr også at Løchen argumenterte for en kvinnelighet som var i tråd med husmorsaken, som presenteres senere i dette kapitlet, flere år før den ble NKF's ledende linje.

Løchens forståelse av kvinneligheten og kvinneidealet i hennes samtid var radikalt, men samtidig viste det altså en viss kontinuitet av de gamle idealene for kvinnene. På samme tid som hun argumenterte for at kvinnens nye stilling i samfunnet ikke ville gå på bekostning av kvinneligheten, som vist i kapittel 4, knyttet Løchen kvinnen tett opp til den private sfæren og dermed også den stillingen kvinnesakskvinnene kjempet for at skulle endres. Hun satte viktigheten av morsrollen og oppdragelsen over noe annet i kvinnens liv. Dette er paradoksalt

²⁰⁷ Løchen (1887b): 166-167.

²⁰⁸ Løchen (1887b): 167.

²⁰⁹ Hagemann (1994b): 47-48.

²¹⁰ Løchen (1887a): 149-150.

²¹¹ Løchen (1887a): 145-146.

²¹² Løchen (1887b): 161-163.

fordi på samme tid som Løchen argumenterte for at kvinnesaken burde gjennomføres, argumenterte hun også for at kvinnen hørte til i hjemmet – at hennes rolle i hjemmet var viktigere enn noe annet. Løchens foredrag var et frampek til den sosiale linjen og husmorsaken som senere skulle prege NKF's arbeid i 1890-årene, og kan tolkes som et forsøk på å forene kvinnesakskvinnenes frigjøringskrav med en mer akseptabel form for kvinnesak.

5.2 Kitty Kielland og kritikken av kvinnebevegelsen

Med unntak at et kort svar fra Bjørnstjerne Bjørnson, fikk Løchens foredrag aldri noe motsvar i *Nylænde*, og det finnes heller ikke noen kritikk eller motstridende meninger å spore i tidsskriftet i tiden etter publiseringen. Dette betød ikke at foredraget gikk ubemerket hen. Malerinnen og kvinnesakskvinnen Kitty Kielland (1843-1914) var svært kritisk til Løchen.

Kielland var en av Norges første store kvinnelige landskapsmalere, men hun var også engasjert i kvinnesaken og støttet stiftelsen av NKF i 1884. Kielland ble en markert stemme innenfor kvinnebevegelsen, særlig fordi hun var kritisk til det hun selv mente var en mannsfiendtlig retning innenfor bevegelsen, noe som også førte henne inn i en konflikt med Gina Krog. Kielland ble ofte oppfattet som krass og brautende, men hennes bror, Alexander Kielland, uttalte at Kitty var «skarp i Kanterne men blød i Midten.»²¹³

Løchens foredrag provoserte Kielland, kanskje fordi Kielland var en av de begavede kvinnene Løchen snakket om – en av de som burde velge arbeidet fremfor ekteskap og barn. Selv var Kielland ugift, men hadde på ingen måte tatt et bevisst valg om å leve barnløs og uten ektemann. Kielland skrev et motsvar til Løchens foredrag, og sendte dette inn til *Nylændes* redaksjon. Motsvaret falt ikke i smak hos Gina Krog, som nektet å trykke Kiellands artikkel uten en advarsel. Kielland trakk artikkelen fra *Nylænde* og fikk den publisert i *Nyt Tidsskrift*.²¹⁴ I innledningen anklaget hun *Nylændes* redaksjon for sensur:

Den efterfølgende var skrevet for “Nylænde” men da dette blad ikke er til fri diskussion og mit indlæg var “i strid med bladets program” vilde redaktionen ikke modtage det uden samtidig “at tage afstand”.²¹⁵

²¹³ Lange, Marit (2014, 28. september). *Kitty L. Kielland*. I Norsk Biografisk Leksikon. Hentet 01.06.2019 fra https://nbl.snl.no/Kitty_L_Kielland

²¹⁴ Moksnes (1984): 132.

²¹⁵ Kielland, Kitty L (1887). «Et par ord i diskussionen». *Nyt Tidsskrift*, 6. årgang: 714.

Artikkelen var for sterk kost for Gina Krog og redaksjonen i *Nylænde*. Kielland uttrykte en viss forståelse for August Strindbergs kritikk av kvinnesaken. Den svenske dramatiker og forfatteren ble ansett som en av kvinnesakens største fiender, og det er derfor ikke overraskende at Kiellands motsvar dermed ikke falt i god jord hos Krog. I tillegg var ikke Kiellands motsvar kun en kritikk av Løchen, men av kvinnebevegelsen i sin helhet.

Grunnlaget for Kiellands kritikk ble lagt i 1885, i en artikkel hun skrev for *Luthersk Ugeskrift*. Denne artikkelen var et motsvar på en redaksjonsartikkel skrevet av teologene Johan Christian Heuch og Michael J. Færden, som rettet kross kritikk mot kvinnesaken og hevdet den var både kristendomsfiendtlig og samfunnsnedbrytende. I sin artikkel skrev Kielland om kvinnesakene hun skulle holde fast ved gjennom livet: En kristendom som inkluderte kvinnen som et fullverdig menneske, kravet om åpenhet og opplysning på alle livets områder slik at kvinnene ikke møtte sine livsoppgaver med full uvitenhet, en tro på at menns og kvinners natur var grunnleggende like og derfor burde de stilles like krav, og til sist den ugifte kvinnens stilling og skjebne.²¹⁶ Det var Kiellands meninger rundt det siste punktet som skapte konflikt med Krog og *Nylændes* redaksjon i 1887, som jeg kommer tilbake til i dette kapittelet.

Kielland hevdet at den ekte kvinneligheten lå i selvstendigheten: «Af personlig erfaring ved jeg, at jo selvstændigere man blir, jo kvindeliger blir man.»²¹⁷ Selv var Kielland en svært selvstendig kvinne. Da artikkelen ble trykket i *Luthersk Ugeskrift* sommeren 1885 bodde hun i Paris mesteparten av tiden, og var kjent for å røyke i all offentlighet, og gikk alene sammen med mannlige venner på byens ølstuer, noe som var høyst uvanlig for en kvinne på denne tiden.²¹⁸

For Kielland var kunnskap en viktig del av kvinnens selvstendighet. Heuch og Færden hadde hevdet at hele det sedelige ansvaret lå på kvinnen. Kvinnen kunne ikke miste kyskheten uten å miste kvinneligheten, mens «[...] en lignende Synd hos Manden ikke berører hans Mandighed.»²¹⁹ Kielland hevdet at dette var slapp samfunnsmoral, men hvis Heuch og Færden virkelig hadde rett, trengte kvinnen all den kunnskap og opplysning hun kunne få for å mestre dette ansvaret. Kvinnen måtte få utdannelse, eller økte kunnskaper, «et rigere, friere Aandsliv» og en mer bevisst renhet.²²⁰ Kielland fryktet ikke, i motsetning til kvinnesakens motstandere, at kvinneligheten ville ta skade av noe slikt: «Hvis jeg kunde tænke mig, at disse ovennævnte

²¹⁶ Marianne Terjesen (1999). *Kitty Kielland: et portrett*. Gyldendal Norsk Forlag: 148-149.

²¹⁷ Kielland, Kitty L (1885). «Et Indlæg i Kvinde-Sagen». *Luthersk Ugeskrift*, 17. halvår (nr. 13): 213.

²¹⁸ Terjesen (1999): 133.

²¹⁹ Kielland (1885): 212.

²²⁰ Kielland (1885): 213.

Ting kunde borttage eller formindske det Kvindelige i os, vilde jeg være den første til at laase os inde i Stue og Kjøkken.»²²¹

Kielland var tilhenger av hanskemoralen, som fremmet de samme kyskhetskravene til menn og kvinner, men hun gikk ett steg lenger enn kvinnene i NKF ved å kreve at kvinnens kunnskaper om det erotiske burde forbedres for at kjønnene skulle stille likt i spørsmålet om sedelighet. Ifølge forfatter og biograf Marianne Terjesen, fryktet Kielland i 1885 at kvinnesaken og dens tankegods stod «i fare for å drukne i småskåren kjekling.»²²² Her refererte trolig Terjesen til konflikten mellom Hagbard Berner og Gina Krog, som preget NKF i foreningens første år, og tilslutt førte til stiftelsen av KSF, om gjort rede for i kapittel 4.

5.2.1 Selvstendigheten eller ekteskapet?

I artikkelen fra 1887 rettet Kielland aldri noen direkte kritikk mot Løchens kvinnelighetsbegrep, men kritiserte flere av punktene som lå til grunn for Løchens forståelse av kvinneligheten. Kielland knyttet kvinneligheten opp til selvstendigheten, mens Løchen hevdet at kvinnelighet var moderlighet. De to forståelsene av kvinnelighet var svært ulike, men Kiellands forståelse av kvinnelighet utelukket ikke nødvendigvis viktigheten av moderligheten. For henne var moderligheten gitt av Gud og kvinnene ville alltid få bruk for den, men moderlighetsbegrepet ble ikke tillagt på langt nær samme vekt som hos Løchen.²²³

I motsvaret til Løchens foredrag, publisert i *Nyt Tidsskrift* i 1887, trakk Kielland fram viktigheten av erotikken – kjærligheten – i menneskenes liv. Løchen mente morsgjerningen var det viktigste i kvinnens liv, mens Kielland mente det var kjærligheten: «Kjærlighed er ikke udfyldelse af ledige timer, men det er livets fuldkommenhed.»²²⁴

Kielland fryktet at i kampen for kvinnens selvstendighet, stod kvinnebevegelsen i fare for å kaste kjærligheten mellom mann og kvinne over bord, i ren fornektelse av kvinnens seksualitet.²²⁵ Erotikk og seksualitet var et vanskelig tema for kvinnene i NKF, noe som ble tydelig under sedelighetsdebatten som skjød fart samme år som Kiellands artikkel i *Nyt Tidsskrift* ble publisert. De var barn av viktoriatidens strenge moral, og sterkt preget av både uvitenhet og seksualangst.²²⁶ For Kielland var temaet viktig, både fordi hun mente at kvinnens

²²¹ Kielland (1885): 213.

²²² Terjesen (1999): 152.

²²³ Kielland (1885): 215.

²²⁴ Moksnes (1984): 134; Kielland (1887): 717.

²²⁵ Terjesen (1999): 172.

²²⁶ Hagemann (2003): 135.

utdannelse om det erotiske ville hindre usadelighet, men også fordi for henne var et kjærlighetsbasert ekteskap var selve idealet av livsbestemmelsen.²²⁷

I *Nyt Tidsskrift* hevdet Kielland at Løchens foredrag var direkte skadelig. Hun var kritisk til Løchens tanker om gifte kvinner og arbeid. Kielland tolket Løchens ord som at kvinnen ikke kunne ha et talent, forsørge seg selv og samtidig ha kapasitet til å elske et annet menneske.²²⁸ Kielland stilte spørsmål ved om all kvinnelig utvikling og selvstendighet – og dermed yrke – virkelig stod i motsetning til ekteskapet og morsrollen, slik det kunne fremstå av Løchens foredrag. Skulle kvinnens selvstendighet og selvforsørgelse kun være et surrogat for ekteskapet?

Skal ikke kvindens arbeide for selvstendig stilling blant os have det samme formaal som mandens, nemlig at bidrage til forsørgelse af familien saaledes som i de arbeidende klasser, da blir det jo et egoistisk arbeide, der har noksaa liden interesse uden for den enkelte person.²²⁹

Hun fryktet at Løchen, og kvinnebevegelsen, hadde glemt det faktum at ifølge naturens orden og Guds bestemmelse måtte hvert menneske gifte seg for å nå sin fulle utvikling. Selvhjulpenheten, kvinnens selvstendige arbeid, burde heller være en lettere vei til ekteskap. Selvstendigheten ville kun bli et onde hvis den førte kvinnen vekk fra ekteskapet.

Det forekommer mig, at der er mangan ung pige, som forhærder sig ind i arbeidet og med magt holder de følelser tilbage, som vilde fremme hendes menneskelige og naturlige udvikling; for det er ikke saa sjeldent at høre just dem, som har en bestemt interesse, udtale, at de aldrig vil gifte sig. Vanskelighederne ved at forbinde disse to ting er jo for kvinden uendelig store, men det maa ikke glemmes, at til den fulde udvikling af sine evner kommer bare det menneske, som har faaet alt i sig udviklet.²³⁰

Kielland uttrykte også en viss støtte til August Strindberg i spørsmålet om kvinnene og ekteskapet. Hun var langt fra enig i alle hans standpunkter, og kalte meningene hans om kvinnearbeid for hatefulle. Hva ekteskapet angikk, syntes hun at «der er noget ved hans tanke, som fører til en vis nødvendig slutning.»²³¹ Løchen hevdet i sitt foredrag at kvinnen måtte oppgi

²²⁷ Kielland (1885): 214.

²²⁸ Kielland (1887): 717-716.

²²⁹ Kielland (1887): 716.

²³⁰ Kielland (1887): 718-719.

²³¹ Kielland (1887): 714.

sitt selvstendige arbeid når hun fikk barn, og dette anså Kielland som et problem. Hvis kvinnenes selvstendige arbeide ikke kunne være en del av livet i ekteskapet, ville dette skyve kjønnene fra hverandre. Kielland fryktet at kvinnene heller ville velge arbeid fremfor kjærlighet, og dermed ville Strindberg få rett i sin påstand om at det ville bli en gammel jomfru mer for hver arbeidsplass «tatt» fra mannen.²³²

Løchen hevdet at kvinner med stor begavelse burde, og ville, velge å forbli ugift og dedikere seg selv til arbeidet (se kapittel 4). Dette reagerte Kielland mot. Trodde virkelig Løchen at kvinner med begavelse var frarøvet ønsket om kjærlighet eller trangen til å leve et fullt liv? Tvert imot hevdet Kielland at: «[...]de *store* kvindelige begavelser, som har lidt sig halvt i hjel, idet de har forenet selvstændigt arbeide med ægteskab, dog er de, som har naaet længst.»²³³

Gina Krog reagerte sterkt på Kiellands uttalelser om ekteskapet, fordi hun mente Kielland kom farlig nær dogmaet om at kvinnens bestemmelse var å gifte seg. Det hjalp trolig heller ikke at Kielland uttrykte støtte til Strindberg – riktignok innenfor visse begrensninger – i sin kritikk av kvinnebevegelsen. Historiker Aslaug Moksnes har karakterisert debatten mellom Kitty Kielland og Gina Krog som snarere en duell enn en debatt, der ekteskap og sølibat ble stilt opp mot hverandre fra kvinnesynspunkt og i kvinnesaksperspektiv.²³⁴

I en artikkel i *Dagbladet*, senere gjengitt i *Nylænde*, avviste Krog Kiellands kritikk. For Krog spilte det ingen rolle om det ble en gammel jomfru eller frue mer, fordi kvinnesaken ikke hadde holdt på lenge nok. Politikerne var enda ikke på sakens side, og foreldrene var så dårlig utrustet på oppdragelsesfronten at kvinnene måtte ta valget mellom å sulte eller gjøre sin kvinnelige tiltrekning til handelsvare. Krog argumenterte også med at fordelingen i befolkningen gjorde at ikke alle kvinner kunne bli gift, med mindre man gikk inn for «muhammedanske» ekteskap. Hun fryktet ikke at selvstendigheten skulle innebære sølibat, slik som Kielland fryktet, men antok at de aller fleste unge kvinner ville bli gift. Men en minoritet, som forble ugift, ville få en viktig rolle i utviklingen. I likhet med Løchen mente Krog at de kvinnene som ville komme lengst var kvinner med en betydelig begavelse som fikk utvikle evnene sine – uten de distraksjoner som et ekteskap og barn ville medføre. For Krog var kvinner først og fremst mennesker og fornuftsvesener, og kjønnsvesener i andre rekke. Krog gikk til og

²³² Kielland (1887): 714-716.

²³³ Kielland (1887): 717.

²³⁴ Moksnes (1984): 135.

med så langt som å påstå at det var hun, og ikke Kitty Kielland, som var i pakt med «den store kulturbevegelse, vi kalder kvindeemancipationen.»²³⁵

Konflikten mellom Krog og Kielland fremstår også som et spørsmål om hva som burde komme først av selvstendighet og ekteskap. Kielland fremmet et syn hvor det var fullt mulig å være gift, for så å bli en selvstendig kvinne. Hun var også en av ytterst få som ikke mente at kvinnens ansvar ovenfor familie og oppdragelse skulle være første prioritet når man valgte en livsoppgave. Løchen og Krog støttet et ideal hvor kvinnen tilsynelatende ofret deler av selvstendigheten for å ta på seg ansvaret for mann og barn. Hvorvidt kvinnene tilsynelatende ofret denne selvstendigheten, tas opp senere i dette kapittelet. For Kielland burde ikke ekteskap og barn nødvendigvis utelukke selvforsørgelse og selvstendighet. Selv om moderligheten var gudegitt til kvinnen, anså ikke Kielland den som så særegent kvinnelig og altoppslukende at morsrollen ikke kunne kombineres med et aktivt yrkesliv.

Kielland hadde stilt et viktig spørsmål om ekteskap og yrke kunne la seg kombinere, men debatten kom aldri godt i gang. Diskusjonen mellom Kielland og Krog ble en duell, et angrep og et forsvar av kvinnesaken, fremfor en fruktbar debatt for NKF og hele kvinnebevegelsen.²³⁶ Spørsmålet ble reist i en periode hvor kvinnesaken enda var ung og skjør. Kvinnebevegelsen bestod på denne tiden blant annet av venstremenn som var forberedt på å tale kvinnesaken på Stortinget, men ikke enda kunne se for seg at konene deres skulle sitte der sammen med dem, løpe ute på universitetene eller arbeide på kontorer i byen. Kvinnene i bevegelsen bestod av alt fra kvinner høyt opp i borgerskapet til kvinner som ønsket solidaritet med arbeiderklassen.²³⁷ En debatt som satte ekteskap og selvstendighet opp mot hverandre kunne være eksplosivt materiale for en fersk bevegelse som allerede slet med indre splittelse, og tiden var trolig ikke inne for at temaet kunne tas opp. Med et anstrengt klima innad i foreningen, som vist i kapittel 4, og hard kritikk av kvinnesakskvinnene utenfra, kan debatten ha blitt stilnet av hensyn til samholdet i NKF.

Kiellands kritikk av kvinnebevegelsen kom altså på samme tid som sedelighetsdebatten i Norden nådde sin topp, og de normene som lå bak flere av kvinnesakskvinnenes standpunkt i sedelighetsspørsmålet kan ha påvirket Krogs sensur av Kielland. I denne perioden markerte en moralsk kvinnesak seg tydelig blant flere medlemmer av foreningen, og Hagemann har vist til Ragna Nielsen som et godt eksempel på dette. På dette tidspunktet fremmet Nielsen

²³⁵ Krog, Gina (1887). «Dagbog». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 20): 310-315; Moksnes (1984): 136-137.

²³⁶ Moksnes (1984): 137.

²³⁷ Terjesen (1999): 175.

hanskemoralen som en universell seksualmoral, og hun ble derfor svært kontroversiell og måtte fratre fra stillingen som formann. Den moralske kvinnesaken fremmet kvinnelighetens foredlende karakter, og blant mange av kvinnesakskvinnene ble kvinneligheten anerkjent som en positiv ressurs innenfor den offentlige sfære.²³⁸ Hagemann viste til Gina Krogs foredrag om stemmerett i 1885 som et eksempel på politisk kvinnesak, men foredraget inneholdt også tydelige elementer av moralsk kvinnesak. Som vist i kapittel 4, hevdet Krog at moderligheten ville være en positiv ressurs i samfunnet, et element som ville dempe den mannlige brutaliteten i den offentlige sfære.²³⁹ Selv om Kielland selv var tilhenger av hanskemoralen, gikk hun ett steg lenger enn de fleste kvinnene i NKF ved å kreve lik opplysning om der erotiske. Dermed rokket Kielland ved et kvinnelighetsideal som var godt etablert blant prominente medlemmer av foreningen, og dette kan ha bidratt til at debatten ble stilnet.

5.3 Mot 1890-årene: Den sosiale kvinnesaken og husmørsaken

Selv om diskusjonen utløst av Antonie Løchen i 1887 aldri skjød fart, er Løchens foredrag en pekepinn på retningen NKF skulle ta de neste årene. Foreningen engasjerte seg i andre saker enn tidligere. I 1890-årene var NKF preget av fokuset på husmoren, husmorens utdanning og kvinnesakenes fattigdom.

1890-årene ble et stillere tiår enn det første for kvinnebevegelsen. Kvinnesaken var ikke lenger like ny og oppsiktsvekkende for samfunnet som den var på 1880-tallet, og kvinnesakskvinnenes popularitet hadde dalt etter sedelighetsdebatten og kampen mot bohemene. Hagemann har vist at sedelighetsdebatten svekket alliansen mellom den byradikale intelligensiaen og kvinnesaken da Ragna Nielsen ønsket å gjøre hanskemoralen til NKFs politikk.²⁴⁰

En viktig tendens som preget både litteraturen og kvinnebevegelsen på 1890-tallet var at det ble lagt mer vekt på forskjellene mellom kjønnene. I litteraturen og lyrikken ble kvinnen fremstilt som kjønnsvesen i større grad enn tidligere. Kjente forfattere som Sigbjørn Obstfelder og Knut Hamsun skildret kvinneskillelser som henga seg til kjærligheten, og som aksepterte at kvinnen var skapt *for* mannen, ikke i likhet med mannen.²⁴¹ I 1900 skrev Gina Krog et minneord over Sigbjørn Obstfelder i *Nylænde*. Hun skildret Obstfelders møte med redaksjonen i tidsskriftet da han i 1887 kom innom for å få en artikkel publisert. Krog skrøt av Obstfelders

²³⁸ Hagemann (1994b): 32-41.

²³⁹ Krog (1885).

²⁴⁰ Hagemann (1997): 37.

²⁴¹ Agerholt (1937): 169-171.

diktning, og uttrykte sorg over hans død.²⁴² På samme tid kritiserte hun kvinneskikkelsene i Obstfelders verk. I romanen *Korset* (1896), ble hans voksne kvinneskikkelser gammeldagse og dogmatiske, og de ble «[...] et af de ”manetsvæsener”, som Bjørnson i de dage talte saa haanfuldt imod».²⁴³

Agerholt mente at NKF's mer praktiske orientering mot husstell og husmødre i 1890-årene var i tråd med tidens tidsstrømninger. Etter stiftelsen i 1884 orienterte foreningen seg rundt kvinnes økonomiske selvstendighet, politiske rettigheter og utdanning av kvinner, sedelighetsdebatten stod i sentrum i 1887 og 1888, og fra og med 1888 fokuserte foreningen på å støtte og hjelpe fattige kvinner. NKF rettet fokuset mot en praktisk utdanning av kvinner innenfor husstellet, fremfor retten til en teoretisk utdanning ved universitetene. Videre mente Agerholt at denne endringen i fokus blant annet skyldtes at mødrene i borgerklassen hadde forsømt døtrenes opplæring i husholdningsarbeid etter at spørsmålet om økonomisk selvstendighet og utdanning for kvinner gradvis ble reist fra midten av 1800-tallet, som vist i kapittel 2.²⁴⁴ Dette kan være en forklaring på årsaken til foreningens kursendring, men det er mer sannsynlig at kursendringen skyldtes kritikken som haglet mot foreningsmedlemmene under sedelighetsdebatten og mot deres deltakelse i det offentlige rom på 1880-tallet. En sosialt orientert kvinnesak med fokus på fattige, og husarbeid, var mer forenlig med 1800-tallets kvinnesyn. Det er derimot ingen tvil om at NKF reorienterte seg rundt en kvinnesak som var mer akseptabel for allmennheten fra og med 1888. Utover 1890-tallet ble flere foreninger for hjemmet og humanitært arbeid stiftet, blant annet Hjemmenes Vel i 1898, som senere ble til Norges Husmorforbund, og Norske Kvinners Sanitetsforening, stiftet i 1896 av Fredrikke Marie Qvam.²⁴⁵

5.3.1 Anna Bugges praktiske reformer: En sosial kvinnesak

Altså endret NKF linje i 1888 etter en tid med uenighet rundt sedelighetsspørsmålet og hvilken kvinnesak foreningen skulle føre. Denne endringen ble utløst av et bytte i foreningens formannskap. Ragna Nielsen ble tvunget ut av sin stilling som formann, og erstattet av Anna Bugge (senere Wicksell, 1862-1928). Bugge var kun 25 år gammel i 1888, og ble foreningens

²⁴² Krog, Gina (1900). «Sigbjørn Obstfelder». *Nylænde*, 14. årgang (nr. 17): 267-270.

²⁴³ Krog (1900): 269.

²⁴⁴ Agerholt (1937): 176-178.

²⁴⁵ Agerholt (1937): 176-177.

ungste formann. Tidligere hadde hun vært medlem av Skuld og medstifter av KSF i 1885.

Hun studerte også jus, selv om hun ikke fullførte graden før i 1911.²⁴⁶

Sedelighetsdebatten hadde ført til enorm uenighet innenfor NKF, og truet med å sprengte foreningen. Bugge anså det som sin oppgave å samle foreningen igjen rundt nye oppgaver, og løsningen ble en langt mer praktisk linje enn tidligere. «De praktiske reformer» het artikkelen hun publiserte i *Nylænde*, hvor hun skisserte en organisasjon som ikke skulle engasjere seg i moralspørsmål. Foreningen skulle fortsatt arbeide mot de samme målene – endre kvinnenes økonomiske stilling, gifte kvinners eiendomsrett og myndighet, og stemmerett – men den skulle ikke lenger diskutere åndelige spørsmål. Bugges reformlyst var en direkte konsekvens av Ragna Nielsens ønske om at NKF skulle delta i sedelighetsdebatten. Bugge mente at det ikke var en kvinnesaksforenings oppgave å diskutere sedelighet fordi det kun var en sak som kun *angikk* kvinner, ikke en ekte kvinnesak. For Bugge var sedelighetsspørsmålet et personlig spørsmål. Hun kalte det «synkverving»²⁴⁷ at en kvinnesaksforening skulle sette de praktiske ting i andre rekke og prioritere åndelige spørsmål. NKF skulle prioritere arbeidet med praktiske ting. Videre skrev Bugge at: «[...] *det er de praktiske ting som danner den nødvendige grundvold og betingelse for den personlige frigjørelse.*»²⁴⁸

Bugge hevdet at hun ofte hadde observert at mange innad i kvinnebevegelsen var av den oppfatningen at kvinnesaken skulle utvikle og fremheve en kollektiv personlighet bestående av særlig kvinnelige evner og krefter. Selv ønsket hun å fokusere på det menneskelige, ikke det spesielt kvinnelige, fordi «[...] det er ikke som kvinder vi kræver respekt og rettigheder, det er som mennesker.»²⁴⁹ Menneskerettighetene, eller «disse smaa praktiske ting» som andre hadde kalt dem, var grunnvollen for personlig frigjøring og nødvendige for alle mennesker – ikke bare kvinner. Å oppnå målet om frigjøring krevde hardt arbeid, og kvinnesaksforeningene måtte ikke spre seg for tynt ved å engasjere seg i personlige spørsmål. «Begrænsning er styrke,» påstod Bugge.²⁵⁰

Bugge ønsket å finne nye yrkesmuligheter for kvinner, siden det eksisterende arbeidsmarkedet var overfylt og inneholdt få muligheter. Hun ønsket at kvinner skulle få opplæring i håndverk på skolen, og hun argumenterte også for fagskoler for husarbeid. Hun så for seg en skole under NKFs regi, som drev en kafé og undervisning i matlaging og barnepleie,

²⁴⁶ Ikdahl, Ingunn (2016, 17. oktober). *Anna Bugge Wicksell*. Hentet 10.09.2019 fra: https://nbl.snl.no/Anna_Bugge_Wicksell

²⁴⁷ *Synkverving*: hallusinasjon, vrangsynt.

²⁴⁸ Bugge, Anna (1888). «De praktiske reformer». *Nylænde*, 2. årgang (nr. 6): 81.

²⁴⁹ Bugge (1888): 82.

²⁵⁰ Bugge (1888): 82.

samt utdanning av stuepiker. Hvis hushjelpene fikk utdanning, kunne de dermed kreve høyere lønn for arbeidet. Bugge frontet også en profesjonalisering av husmødrene. Skikkelig fagutdanning for husmødrene betød at de ikke trengte like mye tjenerhjelp, og de økonomiske hindringene for å inngå tidlig ekteskap ville bli mindre. En slik fagutdanning ville også gi husmødrenes arbeid mer respekt. En fagutdannet husmor ville ikke bli sett på som kun forsørget av sin mann på lik linje som barn, og husmorgjærningen ville bli sett på som et eget yrke.²⁵¹

Anna Bugge avviste altså den moralske kvinnesaken, men bygget videre på en sosial linje innenfor foreningen. Hagemann mener at Bugge ikke aksepterte forherligelsen av det kvinnelige som et premiss i moraldebatten, og formannskapsskiftet ble et gjennombrudd for en sosial orientering av kvinnesaken. Hagemann har også hevdet at det sosiale spørsmål ga svar på flere av kvinnesakens dilemmaer. Kvinnesakskvinnenes engasjement i sosiale spørsmål representerte et rom innenfor den offentlige sfære der kvinner kunne delta uten å gi avkall på sin kvinnelighet, fordi sosialt arbeid var i gråsonen mellom det private og det offentlige. Koblingen til sosialt arbeid fikk kvinneemansipasjonen til å fremstå i et mer forsonlig lys. Sosialt arbeid var et felt der interessekonflikten med menn ikke ble fremhevet, og gifte og ugifte kvinner kunne samles om et felles mål. Den sosiale kvinnesaken representerte et alternativ hvor de etablerte kvinnelige dydene kunne få utfolde seg på felter som tidligere hadde ligget utenfor kvinnenes domene.²⁵²

Anna Bugges formannskapsperiode ble kort. Allerede i 1889 uttrykte Bugge at hun ikke ville stille til gjenvalg og reiste til Paris. Offisielt reiste hun for å representere NKF ved en kongress arrangert av den franske regjeringen, men i virkeligheten var årsaken et kjærlighetsforhold til den svenske økonomen Knut Wicksell. Bugge og Wicksell ble Sveriges første offisielle samboerpar, og den formelle kontrakten fastslo full likestilling mellom de to partene. Bugge fortsatte arbeidet for kvinnesaken i Sverige.²⁵³ Bugge pekte ut en ny retning for NKF gjennom en langt mer sosial kvinnesak enn tidligere, men klarte ikke å fjerne fokuset fra det særegent kvinnelige. Kvinneligheten og de særegne kvinnelige egenskaper fortsatte å være et tema under foredrag og debatter langt utover 1890-tallet, og ble særlig viktig innenfor den nye kursendringen NKF tok på 1890-tallet.

Ragna Nielsen overtok formannskapet igjen i 1889, og bygget videre på Bugges sosiale linje i NKF. Foreningens «sosiale periode» innebar blant annet at fagorganisering ble satt på

²⁵¹ Moksnes (1984): 145-147.

²⁵² Hagemann (1994b): 42-43.

²⁵³ Ikdahl (2016).

dagsordenen. Ragna Nielsen og hennes styre måtte ta stilling til den første kvinnestreiken i Norge: Fyrstikkarbeidernes streik i Kristiania høsten 1889. I *Nylænde* talte Gina Krog varmt om fagorganisering, og anså det som et viktig steg for å forbedre fattige kvinners liv.²⁵⁴ NKF engasjerte seg straks da 450 kvinner ved fyrstikkfabrikkene Bryns og Grønvolds gikk ut i streik 22. og 23. oktober 1889. Streiken ble ikke nødvendigvis en suksess for NKF, da det oppstod et kappløp med Arbeiderpartiet, og forhandlingene ble utfordrende. Sju uker senere gikk de streikende kvinnene tilbake til arbeidet, av hensyn til de mannlige arbeiderne. Til tross for dette, hjalp kvinnene i NKF til med å stifte Fyrstikkpakkernes Fagforening i februar 1890.²⁵⁵

Selv om Nielsens andre formannskap sammenfaller med NKFs sosiale periode, har Hagemann påpekt at Nielsen trolig ledet foreningens sosiale arbeid noe motvillig. Hun gjorde det klart at hun så med bekymring på foreningens tendens til å fortape seg i arbeidet med å utdanne kvinner i praktisk retning.²⁵⁶ Det er tydelig at selv om NKF reorienterte seg i 1888, forsvant ikke den moralske kvinnesaken fra foreningen. Ragna Nielsen fortsatte sitt engasjement i sedelighetsspørsmålet, og dette endte senere igjen med hennes avgang fra stillingen som formann i 1895.²⁵⁷ Selv om den sosiale kvinnesaken medførte at kvinnene ikke nødvendigvis måtte gi avkall på kvinneligheten for å kunne delta i den offentlige sfære, var ikke den sosiale linjen løsningen på paradoksene knyttet til kvinneligheten. Tekstene i *Nylænde* viser at utover 1890-tallet vendte kvinnesakskvinnene i NKF seg gradvis mot en kvinnesak med fokus på huslighet. Husmoren kom i fokus for foreningen, og dette kan tolkes som kvinnesakskvinnenes forsøk på å forene deres virksomhet med mer akseptable former for kvinnesak. En annen årsak til den gradvise kursendringen vekk fra den radikale politiske kvinnesaken som preget foreningens første år, kan være utskillelsen av stemmerettsspørsmålet fra NKF. Startskuddet for NKFs sosiale periode i 1888 sammenfaller med det offisielle startskuddet for stemmerettsagitasjonen innenfor den norske kvinnebevegelsen. Som nevnt i kapittel 4, ble KSF stiftet i etterkant av konflikten mellom Hagbard Berner og Gina Krog i 1885. Krogs grunnlovsforslag, som hun redegjorde for i 1885, kunne ikke komme opp for Stortinget før etter valget i 1888. I realitet ble ikke forslaget tatt opp til behandling i Stortinget før i 1890.²⁵⁸ Stemmerettskampen ble adskilt fra NKF, og det er påfallende at dette foregikk på samme tid som foreningen reorienterte seg rundt en nye typer kvinnesak.

²⁵⁴ Moksnes (1984): 156.

²⁵⁵ Moksnes (1984): 157-161.

²⁵⁶ Hagemann (1994b): 43.

²⁵⁷ Hagemann (1994b): 40.

²⁵⁸ Moksnes (1984): 171.

5.3.2 Hjemmets verden – kvinnens strålende virkekrets

Moksnes har karakterisert perioden fra Anna Bugges formannskap og praktiske linje fram til Ragna Nielsens andre avgang som formann i 1895, som en periode med kryssende linjer og brytninger mellom teoretisk orientert virksomhet og det mer praktisk orienterte arbeidet. Fra midten av 1890-tallet orienterte foreningen seg rundt husmorlinjen, en videreføring av Bugges praktiske linje med fokus på faglig utdanning av husmødrene.²⁵⁹

Gjennom denne praktiske orienteringen av foreningen og Bugges forslag om profesjonalisering av husmorgjerningen, fikk kvinnesakskvinnene satt større fokus på kvinnen i den huslige sfæren enn tidligere. Moksnes mente at den sosiale kvinnesaken bøyde av for husmorlinjen i 1890-årene. Selv om husmorsaken ikke ble den ledende praksis i foreningen før etter 1895, bygget husmorsaken på en linje som lenge hadde eksistert i NKF. Allerede i 1890 stiftet NKF en forening for «interesserte husmødre»: Husmoderforeningen.²⁶⁰

Husmorsaken bygde videre på Bugges sosiale kvinnesak, men da i en langt større skala. Husmorlinjen og den sosiale kvinnesaken var to ulike versjoner av den praktiske linjen i NKF. Anna Bugges versjon, den sosiale kvinnesaken, var rettet mot praktiske tiltak for forbedring av kvinners økonomiske kår i arbeiderklassen og lavere middelklasse, mens husmorlinjen blant annet representerte en profesjonalisering av husarbeidet.²⁶¹ *Nylænde* var preget av artikler om husstell, og reklamer for innboforsikringer, komfyrer og såper til husvask. Her er det verdt å nevne at reklamene i *Nylænde* trolig også reflekterte tidsskriftets økonomiske vanskeligheter mot slutten av 1880-tallet og utover 1890-tallet.

Denne reorienteringen av kvinnesaken i NKF fikk også konsekvenser for kvinnelighetsidealet som ble fremmet av foreningens medlemmer. Bugges linje med det menneskelige fremfor det kvinnelige måtte vike for forestillinger om kvinnelighet som i større grad samsvarte med alminnelige forestillinger om kjønnskomplementaritet.

På Den internationale sædelighedskongress i Stockholm i oktober 1890, holdt Ida Welhaven et foredrag om kvinnebevegelsen og kvinnelighet, hvor hun snakket varmt om kvinnens tilhørighet i hjemmet.²⁶² Foredraget ble trykket i utdrag i den norske dagspressen. Welhaven mente at den kvinneligheten man så ofte kunne høre mennene lovprise var falsk, og hun knyttet den ekte kvinneligheten tett opp til hjemmets sfære.

²⁵⁹ Moksnes (1984): 154.

²⁶⁰ Moksnes (1984): 164.

²⁶¹ Moksnes (1984): 105.

²⁶² Nylænde (1890). «Forskjelligt». *Nylænde*, 4. årgang (nr. 21): 320.

Den ekte kvinneligheten «[...] vil blot være Kvinde og intet andet,» og symboliserte renhet. Welhaven sammenlignet kvinneligheten med sanseplanten, som foldet sammen bladene sine ved berøring. I likhet med planten, ville kvinneligheten trekke seg vekk fra «den smutsige Haand».²⁶³ Kvinneligheten ville ha stor innflytelse på mannen, og ikke minst hjemmet. Hjemmet var kvinnens sfære, med et så stort arbeidsfelt og store oppgaver at det kunne fylle et helt liv: «Der gives ingen herligere, ingen mere ophøiet, ingen mere straalende Virkekreds for Kvinden, end Hjemmets Verden.»²⁶⁴

Som mor kunne, og skulle, kvinnen ha en samlende kraft på hjemmet og familien. Welhaven hadde observert kvinner som hadde motsatt virkning fordi de hadde glemt sine plikter.

Der findes [...] mange moderne Hjem, som savner Hjemmets indre Styrke og Fred, som opløses i kaotisk Virvar, netop fordi den Kvinde, som skulde være dets Midtpunkt, i det Sted løber fra det, for i det ydre, offentlige Liv at optage flere Pligter, end hun formaar at skjøtte.²⁶⁵

Kvinnens plikt i hjemmet ble toneangivende for NKF, og kvinnelighetens sterke tilknytning til hjemmets sfære ble gjentatt av Ragna Nielsen, daværende formann i NKF, i mars 1891.²⁶⁶ Nielsen var blitt valgt til formann igjen i 1889, og videreførte motvillig Bugges sosiale linje i foreningen.²⁶⁷ Nielsen holdt et foredrag om kvinneidealer i NKF. Foredraget ble aldri trykket i *Nylænde*, men tidsskriftet kunne rapportere at møtet var godt besøkt og at foredraget ble møtt med kraftig bifall.²⁶⁸ Et referat med utdrag fra foredraget ble trykket i *Dagbladet*. *Dagbladet* skrev at Nielsen «drog tilfalts» mot det gamle kvinnelighetsidealet. Hun anerkjente at det gamle kvinnelighetsidealet innehold gode egenskaper, som ydmykhet, trofasthet, selvfornektelse og oppofrelse – men dette var kun positive egenskaper hvis de ble brukt på rett sted til rett tid. Hun påpekte også at dette var egenskaper begge kjønn burde arbeide for å oppnå.²⁶⁹

Det gamle kvinnelighetsidealet var en blanding av sannheter og falskheter, tvunget på alle kvinner uten hensyn til individualitet. Idealet var blitt en tyrann som ikke lot individer utvikle seg i full frihet. Kvinneligheten ble brukt til å kue livlige pikebarn, til å hindre kvinners

²⁶³ Tromsø Stiftstidende (1890, 16. oktober). «Kvindebevegelsen og Kvindelighed – Brudstykker af Frk. Ida Welhavens Foredrag i Stockholm». 52. årgang (nr. 82).

²⁶⁴ Tromsø Stiftstidende (1890).

²⁶⁵ Tromsø Stiftstidende (1890).

²⁶⁶ *Dagbladet* (1891, 17. mars). «Det gamle Kvindeideal». 23. årgang (nr. 77).

²⁶⁷ Hagemann (1994b): 43.

²⁶⁸ *Nylænde* (1891a). «Forskjelligt». 5. årgang, (nr. 7): 96.

²⁶⁹ *Dagbladet* (1891).

utvikling og deltakelse i samfunnet, og til å nekte kvinnene å være naturlige. Nielsen karakteriserte det gamle kvinnelighetsidealet som «[...]en saadan Kvinde, som Mændene til alle Tider tilbeder og laver Epigrammer om.»²⁷⁰

I likhet med Antonie Løchen, anså Nielsen kvinneligheten som noe indre og medfødt, nemlig moderligheten. Moderlighet var evnen til å sette seg inn i andres lidelse, sympati, forståelse og medlidenhet. De mest ukvinnelige mødre var kvinner som kunne se på at en urett ble begått, og ikke ville hjelpe en person i nød. Her kan man ane konturene av et kvinnelighetsideal som samsvarte med den sosiale linjen i NKF, da Nielsen her forfektet et ideal som krevde et kvinnelig engasjement mot urettferdighet.

Nielsen anså frihet som den viktigste menneskerettigheten, og kvinnene som ble tvunget inn i det gamle kvinnelighetsidealet opplevde ikke frihet. Mennene hadde et enormt ansvar, siden de forvaltet kvinnens frihet. Mennene måtte ikke foreskrive kvinnen en plass i samfunnet, men la henne utvikle sin natur i frihet.²⁷¹

Gjennom husmorlinjen havnet NKF i spissen for profesjonalisering av husarbeidet i Norge.²⁷² Kari Melby har hevdet at husmorbevegelsen som oppstod i 1890-årene var et svar på de ideologiske utfordringene 1800-tallets samfunnsendringer stilte til kvinnene.²⁷³ Hun knyttet forsvaret av husmorens posisjon til forsvaret av familien. Spørsmålene rundt sedelighet og moral som preget 1880-tallets kulturdebatt – kjønnsykdommer, skilsmisser, menn og kvinners seksualitet og prostitusjon ble ansett som en fare for familien. Dette forsvaret av husmorens posisjon ble betegnet som et forsvar av kvinnes egne interesser som husmødre. Det var et forsvar av egen arbeidsplass, og en kjønnsmessig og yrkesbestemt identitet som var forankret i familie og hjem. Kravene om kvinnes økonomiske og politiske selvstendighet hadde formet konturene av en ny type kvinnelighet, og husmorlinjen var et forsøk på å beskytte det gamle ved å tilpasse det til det nye. Mot slutten av 1890-tallet oppstod det som sagt egne husmorforeninger i landet. I kvinnesaksorganisasjonene så man konturene av en ny type kvinnelighet gjennom kravet om kvinnes økonomiske og politiske selvstendighet, og Melby mente at kvinnene i husmorforeningene ga kvinnebevegelsen konkurranse i å definere hva kvinnelighet skulle være.²⁷⁴ Melby har tildels rett i dette, da den politiske kvinnesaken fortsatte å være tilstede i kvinnesaksforeningen i perioden, men det er tydelig, som vist av både Nielsen

²⁷⁰ Dagbladet (1891).

²⁷¹ Dagbladet (1891).

²⁷² Moksnes (1984): 105.

²⁷³ Melby (1995): 69.

²⁷⁴ Melby (1995): 74-75.

og Welhavens foredrag, at det eksisterte oppfatninger av kvinnelighet blant kvinnesakskvinnene som sammenfalt med kvinnelighetsidealet blant husmorforeningene.

Husmorforeningenes forståelse av kvinnelighet faller utenfor denne oppgaven, men kvinnene i hele den nordiske kvinnebevegelsen sin forståelse av kvinnelighet og kjønn fikk kritikk fra andre fronter på slutten av 1890-tallet.

5.3.3 Ellen Keys reaksjon

Da Kitty Kielland uttalte sine bekymringer for kvinnebevegelsens fornektelse av kjærligheten i 1885, var dette et frampek mot en tendens som senere skulle prege middelklassekvinnene, og Kielland fikk delvis rett i sine bekymringer. I Krogs motsvar til Kielland ble ugifte kvinner gitt en viss viktighet, da Krog hevdet at de skulle få en viktig rolle i utviklingen.²⁷⁵ Det ser ut til at en slik holdning på mange måter gjennomsyret kvinnesakskvinnenes forhold til selvstendighet og ekteskap mot slutten av århundret.

Mot slutten av 1800-tallet oppstod det en kultur av ugifte borgerklassekvinner som levde som enslig og selvforsørget. Tone Hellesund har undersøkt denne kulturen og karakteriserte denne gruppen av ugifte kvinner som et «peppermøsamfunn». Hun pekte ut en tendens blant ugifte middelklassekvinner rundt århundreskiftet i 1900: De vendte seg vekk fra det heteroseksuelle ekteskapet og orienterte livene sine mot en kjærlig venninnesfære hvor de fikk støtte i yrkesliv og hverdagsliv. De trodde at deres innflytelse på skole, hjem og samfunnsliv kunne bidra til at samfunnet ble mer kvinnelig, mer sedelig, mindre barbarisk og mer moderne og sivilisert. Disse kvinnene anså sedelighetssaken som særlig viktig – kvinnelig aseksualitet og selvkontroll ble fremholdt som et ideal, også for menn. Den rene kvinneligheten ble et ideal, og uforenlig med ekteskapet.²⁷⁶

Dette idealet stammet trolig fra tendenser som hadde preget kvinnebevegelsen siden NKF ble stiftet i 1884: Sedelighet, fokus på ugifte kvinners rettigheter og synet på kvinnen som moralsk høyverdig sammenlignet med mannen. Som vist tidligere i dette kapittelet, hadde Kitty Kielland påpekt disse tendensene på 1880-tallet og ansett dem som bekymringsverdige, men debatten dengang ble stoppet av Gina Krog. Disse bekymringene ble igjen reist på 1890-tallet, denne gangen fra Sverige.

²⁷⁵ Krog (1887): 310-315.

²⁷⁶ Hellesund, Tone (2003). «Kvindernes samfund. Kvinnerom og feministisk utopi». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Oslo: Unipub Forlag: 67-71.

Den svenske kvinnesakskvinnen Ellen Key (1849-1926) var en markant stemme innenfor den svenske kvinnesaken, men markerte seg også hos de norske kvinnesakskvinnene. I tillegg til å være kvinnesaksforkjemper, var Key også forfatter, lærer og en markant foredragsholder. Som pedagog kjempet hun for individets rett til å utvikle seg selv. Utover 1890-tallet ble hun også svært kontroversiell i den nordiske kvinnebevegelsen på grunn av flere kritiske skrifter.²⁷⁷

I løpet av de første årene av *Nylændes* utgivelser, ble det skrevet flere ganger om Ellen Key. Disse artiklene var preget av et positivt syn på Key fra de norske kvinnesakskvinnenes side. Blant annet ble Keys evner som foredragsholder og pedagog skrytt av i artikkelen «Ellen Key i talarstolen» fra 1889. Denne artikkelen ble trykket på nytt i 1894 med et ukritisk forord fra redaksjonen.²⁷⁸

I 1896 endret omtalen av Ellen Key i *Nylænde* seg. Dette året holdt Key en rekke foredrag hvor hun kritiserte den nordiske kvinnebevegelsen. I foredraget «Missbrukad kvinnokraft» anklaget hun kvinnesakskvinnene for å ha glemt kjærligheten, og uttalte blant annet at den prominente svenske kvinnesakskvinnen Fredrika Bremer hadde glemt «hjärtpunkten i kvinnofrågan».²⁷⁹ Key mente at kvinnebevegelsen var kommet på villspor, og at disse feiltagelsene ville slå tilbake på unge kvinner og hele slekten. Ifølge Key hadde kvinnebevegelsen glemt at mann og kvinne hadde forskjellige oppgaver. I 1937 gjenga Anna Caspari Agerholt Keys kritikk slik:

Drevet frem av en dum, kollektiv kvinnesaksærgjerrighet hadde kvinner i hopetall trengt sig inn i stillinger, der de gjorde mindreverdig arbeide og syknet hen i utilfredshet. Og allikevel jublet man over hver inntrenging på de mannlige arbeidsfelter; hvor rapportertes det ikke i kvinnesaksbladene, når det viste sig at en kvinne f. eks. kunde brukes som taktekker! Kvinner syntes ikke å forstå at de bare burde søke dit hvor det var bruk for deres spesifikt kvinnelige egenskaper, for deres moderlighet. For bare der hvor kvinnen kunne leve etter sin innerste natur, kunde hun yde godt arbeide og føle sig lykkelig.²⁸⁰

²⁷⁷ Taube, Agneta (2018, 2. juli). *Ellen Key*. I Store Norske Leksikon. Hentet 18.10.2019 fra: https://snl.no/Ellen_Key

²⁷⁸ Fahlstedt, Amalie (1889). «Ellen Key i talarstolen». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 5); Redaktionen & Fahlstedt, Amalie (1894). «Ellen Key». *Nylænde*, 8. årgang (nr. 4).

²⁷⁹ Agerholt (1937): 173.

²⁸⁰ Agerholt (1937): 174.

For Key var ikke kvinnens kulturinnsats den samme som mannens, men den var like stor. Kvinnen kunne aldri nå opp til mannen som kulturskaper, derfor var kvinnens oppgave «hjemmets humanisering». Hun mente at kvinnen var i fare for å miste denne evnen, hvis kvinnebevegelsen fortsatte i samme spor. Her er det viktig å påpeke at Key aldri sluttet å hevde at hun var feminist, men hun ble ansett som antifeministisk og vekte stor forargelse i den norske kvinnebevegelsen da hennes kritikk av bevegelsen ble kjent.²⁸¹

En av de norske kvinnesakskvinnene som lot seg forarge var Anna Rogstad. I 1896 gikk hun gjennom *Nylænde* til angrep mot Keys foredrag, og uttrykte stor forferdelse: «At virkelig Ellen Key kan sitte i den lyse morgen og mane frem gjenfærd – det havde jeg ikke tænkt mig.»²⁸² Rogstad kritiserte Keys tanker rundt kvinnens plass i samfunnet og forskjellstankegangen rundt kjønnene.

I 1899 trykket tidsskriftet en artikkel av Margrethe Vullum (1846-1918) som stilte seg langt mer positiv til Ellen Key enn tidligere. Vullum var opprinnelig dansk, med bakgrunn i liberal politikk og et grundtvigiansk miljø. Hun var datter av de nasjonalliberales leder, Orla Lehmann, og gift med skribent og tidligere redaktør i *Dagbladet*, Erik Vullum. Hun var engasjert i Venstre, arbeidet selv i *Dagbladet*, skrev i *Nyt Tidsskrift* og var kjent for å være generøs med fattige – både verdige og uverdige.²⁸³

Grunnet *Nylændes* tidligere kritikk av Key, anså redaksjonen det som nødvendig å trykke en liten notis før Vullums artikkel:

Som vore læsere ved har en del af Ellen Key's skrifter gjentagende været angrebet i »Nylænde«, og vi tør ikke garantere, at det ikke vil ske i fremtiden ogsaa. Men vi har samtidig med glæde givet frk. Key selv ordet i vort blad øg[sic] bringer ogsaa med stor glæde nedenstaaende tolkning af forf.s virksomhed fra en, der nærer levende sympathi for hende.²⁸⁴

Vullum omtalte Key med betraktelig varmere ord enn det Rogstad gjorde i 1896. Hun viste blant annet til Keys roman *Tankebilder* (1898), og at alle som leste boken «[...] maa komme til det resultat, at hvad deres meninger er om hendes stilling til kvindesagen, maa blive af ringe betydning i forhold til glæden ved det menneske, der vokser op for en ved lesningen.»²⁸⁵

²⁸¹ Agerholt (1937): 174.

²⁸² Rogstad, Anna (1896). «"Missbrukad kvinnokraft" och "Naturliga arbetsområden för kvinnan": Tvenne föredrag af Ellen Key». *Nylænde*, 10. årgang (nr. 8): 108.

²⁸³ Moksnes (1984): 26-27.

²⁸⁴ Vullum, Margethe (1899). «Ellen Key og hendes reaktion i kvindesagen». *Nylænde*, 13. årgang (nr. 18): 275.

²⁸⁵ Vullum (1899): 275.

Vullum anså Key som en modig kvinne, som turte å ta et standpunkt i datidens åndelige brytninger og stå for sine meninger med en følelse av rett og makt. Hun hevdet også at dette indirekte var en seier selv for de som ikke delte Keys meninger.²⁸⁶ Key hevdet sterkere enn noen andre den hele og fulle rett for kvinnens personlighet, noe Vullum mente var selve sjelen i kvinnesaken. Vullum ga Key rett i den forskjellsfeminismen hun forfektet:

Hun mener ikke som modstanderne, at den utviklede kvinne ikke kan forene sin kvindelighet med omtrent hvilket som helst sosialt arbeid, men hun ved, fra det historien har vist, at lighet i arbeid og livsvilkår i tidens løp skaper lighet, og hun vil for alt i verden ikke, kvinner skal bli like menn.²⁸⁷

Keys forskjellstankegang appellerte trolig til Vullum, og ikke nødvendigvis overraskende. Husmorlinjen, og dermed særartstankegangen, var i 1899 godt etablert innenfor NKF. Vullum mente at det sterkeste punktet i Keys opposisjon var hennes fordring av selvstendig utvikling hos kvinner. Key mente at kvinnen skulle utvikle seg som et kvinnelig, særegent vesen, og ikke delta i et likhetskappløp med mannen og gå i «hans optraadte veie [...]».²⁸⁸ Hvis kvinnene fant sin plass ut fra sitt eget, innerste vesen ville livet bli mer harmonisk, og fra dette ville det springe et bedre kjærlighetsforhold mellom mannen og kvinnen. Key mente at kvinnens kjærlighetsgivende var det livgivende, ikke moderligheten. Hvis kjærlighetsforholdet mellom mannen og kvinnen ble bedre, ville kvinnen bli en god mor som kunne føde og oppfostre nye mennesker som skulle lede utviklingen. Her fremmet Key et kvinnelig element som skulle virke foredlende – kvinnevesenet ville få innflytelse på samfunnet.²⁸⁹

Tidligere hadde Kitty Kielland fremmet et lignende ideal, og argumentert for kjærligheten. Som tidligere nevnt i dette kapittelet, var trolig ikke NKF klar for en diskusjon om dette i 1887, men Vullum oppfordret til at kvinnesakskvinnene skulle kunne diskutere vanskelige temaer i sin artikkel fra 1899: «Kvindesagens historie er ikke saa gammel, at ærlig diskusjon om dens veie og midler skulde være udelukket.»²⁹⁰ Tidligere i historien hadde man sett at både partier og folk trodde at likhet og selvstendighet var det samme, men denne feiltagelsen måtte rettes opp.²⁹¹ Vullum mente også at stemmer som Key ville var viktige for

²⁸⁶ Vullum (1899): 275.

²⁸⁷ Vullum (1899): 276.

²⁸⁸ Vullum (1899): 276.

²⁸⁹ Vullum (1899): 276-277.

²⁹⁰ Vullum (1899): 277.

²⁹¹ Vullum (1899): 277.

en kvinnesak på fremmarsj – det ville bli behov for det individuelle og den enkelte persons mot.²⁹²

I likhet med kvinnebevegelsen, tillia Key moderligheten en viktig betydning. Key utga boken *Barnets århundrede* i 1902. I boken uttalte hun seg som motstander av både barne- og kvinnearbeid, og krevde at både barna og mødrene skulle returnere til hjemmet. Barneoppdragelsen skulle foregå under morens kjærlige omsorg, og barna skulle være unnfanget i kjærlighet – i «Ømhed og Renhed, i Sundhed og Skønhed, under fuld gjensidig Harmoni, fuld gjensidig Vilje og Lykke».²⁹³ Key hevdet at kvinnene som ga avkall på både moderskap og kjærlighet lot seg forvandle til et tredje kjønn. Dette ville være i mot kvinnens natur.²⁹⁴

Igjen havnet Key i opposisjon mot kvinnesaken. Key hevdet at kvinnesakskvinnene prøvde å frigjøre kvinnene fra naturens begrensninger. For Key var evnen til å føde barn kvinnens sterkeste primitive instinkt og hennes største kulturoppgave. Moderligheten var det sentrale kvinnens vesen, og moderstillingen var kvinnens kall. Key hevdet videre at de moderlige funksjonene ville bruke opp kreftene hennes og gjøre henne underlegen på «de åndelige Frembringelsers Område.»²⁹⁵ Hun mente at samtidens kvinner ikke var skikket til å være mødre.²⁹⁶

Det var store likheter mellom Key og kvinnesakskvinnenes vektlegging av moderligheten. Begge anså morsrollen som kvinnens viktigste oppgave og hennes kall, men Key hevdet at denne rollen la naturlige begrensninger på kvinnen som hun ikke burde forsøke å overskride. Kvinnebevegelsen anså kvinnene som best skikket til oppdragelsen, mens Key hevdet at de overhodet ikke var skikket. Det er ikke overraskende at Key igjen vakte oppsikt og forargelse blant de norske kvinnesakskvinnene. I *Nylænde* ble hun anklaget for å fremme moderskap fremfor ekteskap og stod for «[...] en farlig forkvakling af unge pigers begeber.»²⁹⁷ Gina Krog gikk hardt til angrep da Kvinnestemmerettsklubben arrangerte en fest for Ellen Key i 1903:

²⁹² Vullum (1899): 277-279.

²⁹³ Rosenbeck (1987): 189.

²⁹⁴ Rosenbeck (1987): 189.

²⁹⁵ Rosenbeck (1987): 189.

²⁹⁶ Rosenbeck (1987): 189.

²⁹⁷ Ebbell, Thea (1901). «'Ugifte mødre'». *Nylænde*, 15. årgang (nr. 13): 200.

Efter min opfatning har Ellen Key lige siden hun udgav sin bog: *Missbrukad kvinnokraft* været med paa at fremelske en reaktionær strømning ligeoverfor kvindernes sag i sit fædreland og derigjennem videre – en efter min mening temmelig usund strømning som vil gjøre skade.²⁹⁸

Kritikken av Key kan tolkes som de norske kvinnesakskvinnenes forsvar av deres eget kvinnelighetsideal, deres egen forståelse av moderligheten, samt et forsvar av den kvinnesaken som var blitt ført av NKF siden tidlig på 1890-tallet. Deres kvinnelighetsideal forutsatte at kvinnene hadde en naturlig moderskapsfølelse, og var best skikket av de to kjønnene til rollen som oppdrager. Å forene deres kvinnelighetsideal og forestillinger av kvinnens natur med en tilstedeværelse i offentligheten hadde lenge vært utfordrende for kvinnesakskvinnene, og for dem ville en «keysk» kvinnesak trolig kun føre til tilbakegang for bevegelsen. Keys kvinnesak representerte det kvinnesakskvinnene lenge hadde kjempet mot: Kvinnens tilhørighet i den private sfæren, ikke den offentlige. De hadde i stor grad lyktes i å forene både sitt eget og allmennhetens kvinnelighetsideal med kvinnesakens aktiviteter og de hadde oppnådd en økende påvirkningskraft i samfunnsspørsmål rundt arbeid og fattigdom, samt en viss anerkjennelse av husmorens arbeid. For dem, representerte trolig Key en nedvurdering av kvinnens innvirkning på samfunnet.

5.4 Mor eller kvinne? Den private sfæres paradokser

Ved den sosiale kvinnesaken og husmorsakens innførelse, lyktes det altså for de norske kvinnesakskvinnene å operere i den offentlige sfæren uten at det vakte stor oppsikt. Selv om den sosiale kvinnesaken og husmorsaken innebar en slags tilbakevendelse til forestillingene om kjønnskomplementaritet, innebar ikke denne kvinnesaken kvinnens begrensning til den private sfære. Kvinnesakskvinnene kjempet fortsatt for sin rett til å være individer og mennesker som kunne handle uten å være bundet av samfunnssystemet – både Ragna Nielsen og Anna Bugge er gode eksempler på dette – men det er tydelig at arbeidet for formelle rettigheter havnet i bakgrunnen. Frigjøringskravet og den politiske kvinnesaken måtte vike for en mer akseptert form for kvinnesak.

Et viktig argument i denne perioden ble at kvinneligheten, slik den ble forstått av kvinnesakskvinnene, representerte kvinnens foredlende virkning på både hjem og samfunn. Gjennom sin innvirkning på oppdragelse og på barnets sinn, ville den gode kvinneligheten spres

²⁹⁸ Krog, Gina (1903). «Fest og polemik». *Nylænde*, 17. årgang (nr. 8): 121-122.

i samfunnet og forbedre det til fordel for kvinnen. Dette viser at den moralske kvinnesaken i høy grad fortsatt var tilstede i foreningen. Denne forestillingen av kvinnelighetens foredlende effekt på samfunnet kan skyldes Ragna Nielsens formannskap i deler av perioden. Som påpekt, førte hun noe motvillig videre Bugges sosiale linje i NKF.

Rundt århundreskiftet 1900 hadde dermed ikke kvinnesakskvinnene løst kvinnesakens paradokser, men utviklet en strategi, bevisst eller ubevisst, for å kunne fortsette sitt arbeid. På samme tid som de knyttet seg selv tettere til hjemmet, beveget de seg inn på mer akseptable områder av offentligheten. De ble stående med en fot i begge sfærer, men mistet aldri ambisjonene om å fullt ut en dag kunne delta i det offentlige – som særegne kvinner:

Naar kvinderne træder ind i det offentlige liv og har at si noget andet end hvad vi hører fra mænd, saa maa det bero paa, at hun er noget andet og ogsaa vil være det hun er fuldt ud, nemlig ikke en personlighed efter mandens mønster og forbillede, men efter det som oprindeligt hviler i hendes væsen.²⁹⁹

Hagemann var talsmann for en slik strategi blant kvinnesakskvinnene. Rosenbeck har satt dette økende fokuset på moderligheten i sammenheng med andre, større endringer i samfunnet på samme tid. Rosenbeck mente at det mot slutten av 1800-tallet skjedde en forskyvning fra kvinnelighet til moderlighet. Moderskaps- og husmorfunksjonene begynte å dominere kvinnenens liv, og kvinnen ble først og fremst mor. Hun har satt dette i sammenheng med bykvinnenes marginalisering i forhold til samfunnets produktive aktiviteter, og nedgangen i barnedødeligheten og barnefødsler. Det ble bedre tid og flere ressurser, derunder moderkjærighet, til barna.³⁰⁰

5.5 Oppsummering

Kvinnesakskvinnene la tidlig vekt på moderligheten som den ekte kvinneligheten. Det er tydelig at deres egen forståelse av idealet var allerede så godt forankret i bevegelsen at de ikke var villige til å diskutere betydningen av det, verken da Kitty Kielland ytret bekymringer i 1887, eller da Ellen Key igjen stilte spørsmål ved sporet bevegelsen hadde tatt utover 1890-tallet. Det kan tydelig spores en økende vektlegging av kvinneligheten som moderlighet og en forståelse av særart som knyttet kvinnene tettere til den private sfæren. NKF arbeidet blant annet for en

²⁹⁹ Nylænde (1903). «Kvindebevægelsens indre maal». 17. årgang (nr. 6): 92.

³⁰⁰ Rosenbeck (1987): 155-161.

profesjonalisering av husmødrene i denne perioden, og ønsket en økt anerkjennelse av husmorens arbeid gjennom denne profesjonaliseringen. Dermed forente kvinnesakskvinnene et kvinnelighetsideal som i større grad samsvarte med rådende forestillinger om kvinnelighet med et fokus på likeverd, ikke likestilling. Etter den sosiale kvinnesaken og husmorsakens innførelse, fremstod bevegelsen som langt mindre radikal enn tidligere.

Kapittel 6

Snørte liv, høye hæler og «et fint, stille væsen»: Ytre uttrykk for kvinnelighet

Aktiviteten i *Nylænde* på 1880- og 1890-tallet vitner om at de norske kvinnesakskvinnenes forståelse av kvinnelighetsidealet fikk gjennomslag på andre områder innenfor den norske kvinnesaken enn de som er undersøkt i de tidligere kapitlene. Forestillingene om kvinnelighet gjennomsyret store deler av kvinnenens liv, og manifesterte seg for kvinnesakskvinnene blant annet i kampen mot kirkens lære, kvinnens ytre fremtreden og deres arbeid for en ny kvinnelig klesdrakt. Dette kapitlet tar utgangspunkt i dette temaet. Hvordan fikk kvinnesakskvinnenes kvinnelighetsideal gjennomslagskraft på andre felt enn kampen for likestilling eller likeverd, og deltakelse i den offentlige sfæren?

6.1 Underdanighetslæren: «Beskedenhet er en oldings skjønneste dyd»

Nu tror kanskje en og anden, at den, som her kjæmper for retten til frit at udtale sin hjertensmening, uden frygt for den almindelige opinion, selv for længe siden har frigjort sig for de baand, denne paalægger det s. k. smukke kjøn. Ak nei – tro aldrig det [...] Ogsaa nu har jeg betænkeligheder – bare jeg ikke gjør mig latterlig – bare jeg nu ikke blamerer mig eller skader kvindesagen. – Det er derfor bedst baade for mig og sagen, at jeg – for at bruge et billedrigt, dannet og kvindeligt sprog – ”dølger mig bagom anonymitetens slør”.³⁰¹

Slik avsluttet en anonym innsender en artikkel om kvinnens rett til å tale offentlig i *Nylænde* i 1892. Selv om artikkelen var en humoristisk latterliggjøring av kvinnenens beskjenhet, valgte altså forfatteren å skjule sitt eget navn. Som vist i kapittel 1 og 2, var det ikke uvanlig for kvinner på 1800-tallet å skjule sin kvinnelige identitet bak «anonymitetens slør» eller mannlige pseudonymer. Det eksisterte et ideal om kvinnenens beskjenhet, og hun skulle skjule seg bak mannen. Historiker Inger Elisabeth Haavets synliggjøringsprosjekt om Nina Grieg vitner om et tydelig ideal av beskjenhet i partnerskapet mellom Nina og Edvard Grieg. Selv om både

³⁰¹ Nylænde (1892b). «En ny rettighed for kvinden». 6. årgang (nr. 10): 127.

partnerskapet og ekteskapet var sterkt, har Haavet påpekt at det ofte var «en frustrasjon [...] at hun hele tiden skjulte seg bak Edvard og var overdrevent beskjeden på egne vegne.»³⁰²

Haavet har argumentert for at kvinnene på 1800-tallet tok i bruk beskjedenhetsretorikk. Denne typen retorikk samsvarte med et behagende hustruideal, hvor kvinnene presenterte sine behov og interesser under slør.³⁰³ Videre har Haavet hevdet at 1800-tallets beskjedenhetsretorikk kan sees på som et produkt av både komplementaritets- og sfæreteoriene, og at disse teoriene ikke nødvendigvis samsvarte med den virkeligheten mange av datidens kvinner levde i. Hustruene var sjeldent virkeløse pyntegjenstander, eller hjelpeløse i alt som inne var tradisjonelle «kvinnesysler». Kvinnene var ofte nøkkelpersoner i familiens forsørgelse gjennom praktisk arbeid, administrasjon og i mange tilfeller gjennom økonomiske bidrag. Derimot har Haavet påpekt at det ble viktig for borgerskapskvinnene å opprettholde et «image» som avhengige og virkeløse, selv om de ikke nødvendigvis var det.³⁰⁴ Videre har Haavet også satt dette beskjedenhetsidealet i sammenheng med religion. Hun hevdet at den borgerlige kvinnelighetsideologien var tett tilknyttet den lutherske kristendommen, hvor Luthers hustavle og kallelslære krevde at kvinnene skulle oppfylle Guds vilje gjennom hjemlig omsorg.³⁰⁵ Kvinner som ytret seg offentlig risikerte å bli kalt kjønnsløse, eller mandige og kvinners offentlige opptreden ble også ansett som ukvinnelig.³⁰⁶

De norske kvinnesakskvinnene gikk til kamp mot beskjedenhetsidealet. Som nevnt i kapittel 3 ble Laura Rømcke latterliggjort for sin offentlige kritikk av Marcus Monrad og kvinnelighetsidealet på Det Norske Studentersamfund i 1884, og kvinnesakskvinnene møtte stor motstand etter sin opptreden under sedelighetsfeiden i 1887, som vist i kapittel 5.

Som vist i kapittel 5, økte fokuset på hjemlig omsorg i både *Nylænde* og NKF utover 1890-tallet, men dette medførte ikke at kvinnesakskvinnene innfant seg med det rådende beskjedenhetsidealet. I *Nylænde* kom kirkens lære om underdanighet, da særlig Paulus' læresetning om at kvinner skulle tie i forsamlingen, under krass kritikk. Denne kritikken av underdanighetslæren var ikke et nytt tema for kvinnesakskvinnene på 1880- og 1890-tallet. Striden om kvinnens underdanighet startet ti år tidligere, med Aasta Hansteens forsvar av kvinnesaken og John Stuart Mills bok *Kvindernes Underkuelse*.

³⁰² Haavet, Inger Elisabeth (2001). «Hustruen – fra profesjonell partner til trøstende engel? Ekteskapsidealer og praksiser på 1800-tallet». *Historisk Tidsskrift*, bind 80. Oslo: Universitetsforlaget: 190. Se også: Haavet, Inger Elisabeth (1997). *Nina Grieg: Kunstner og kunstnerhustru* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen.

³⁰³ Haavet (2001): 174.

³⁰⁴ Haavet (2001): 191.

³⁰⁵ Haavet (2001): 194.

³⁰⁶ Haavet (2001): 193-194.

6.1.1 Til kamp mot underdanighetslæren

Mod kvinder og kvindesag
der høres et høist kjedsommeligt gnag.
Somme skriver, og somme taler,
somme bræger, og somme galer.
Somme raaber, at vi er dumme;
somme befaler os at være stumme, –
”forbyr” os at tale til og med
”uden al barmhjertighed!”

Sommer siger at vi er banale;
somme synes vi er gale.
Somme ligner os helst med sauer,
som rædde flyr borti berg og hauger.
Somme kaster os lystig i næsen,
At vi gjorde for stort et væsen
Af en mus paa et engelsk møde;
– men somme finder os ogsaa
”søte”!³⁰⁷

Dette diktet ble publisert i *Nylænde* i 1889, og viste til reaksjonene på kvinnesaken hadde møtt blant allmennheten. Diktet var plassert midt i en utgave av tidsskriftet som var preget av kvinnesakskvinnenes diskusjon om underdanighetslæren. De norske kvinnesakskvinnene var glad i diktning, og i *Nylænde* ble det skrevet dikt til alle anledninger: Julefeiring, nyttår og bursdager, men diktene ble også brukt til å formidle kvinnesak. Av dette utdraget kan man ikke bare se kvinnesakskvinnenes forkjærlighet for bruken av diktning som virkemiddel, men man kan også se irritasjonen kvinnesakskvinnene følte over behandlingen av kvinnene. Diktet viser helt tydelig kvinnesakskvinnenes motstand mot underdanighetslæren – «somme befaler oss at være stumme, – forbyr oss at tale til og med» og «At vi gjorde for stort et væsen».³⁰⁸

Forestillingene om kvinnens underdanighet ble tillagt større viktighet enn tidligere i den kristelige læren på 1800-tallet. Michael J. Færden, som Kitty Kielland åpent opponerte mot i *Nyt Tidsskrift* i 1885, hevdet at striden rundt kvinnesaken var en strid om forståelsen av den kvinnelige natur, eller selve kvinneligheten. Bente Nilsen Lein har betegnet Færdens forestillinger om kvinnens natur som en grunnleggende og normativ forståelse av eiendommelig kvinnelighet.³⁰⁹ Fra kirkelig hold ble det hevdet at det med hensyn til kjønnenes natur og stilling eksisterte en opprinnelig satt orden som var gyldig til alle tider. Kvinners natur, stilling og funksjon var klart definert som underdanighet og underordning i forhold til mannen. Kvinnen skulle i blyg og stille lydighet underordne seg sin mann, kirken og øvrigheten. Denne

³⁰⁷ m. n. (1889). «Mod kvinder og kvindesag». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 6): 90.

³⁰⁸ m. n. (1889): 90.

³⁰⁹ Lein, Bente Nilsen (1981). *Kirken i felttog mot kvinnefrigjøring: kirkens holdning til den borgerlige kvinnebevegelsen i 1880-årene*. Universitetsforlaget: 56.

underordnede stillingen hadde sitt grunnlag i skapelsen, og teologene hevdet at den ble ytterligere forsterket gjennom syndefallet.³¹⁰

Lein har også vist hvordan vigselførelsen var en viktig del av opprettholdelsen av kvinnens underdanighet. Ritualet inneholdt kravet om underdanighet og lydighet. På 1870-tallet oppstod det protester mot dette fra kvinnelig hold, og både Camilla Collett og Aasta Hansteen meldte seg ut av statskirken i protest mot kirkens underdanighetslære.³¹¹

Lein hevdet at den kristne litteraturen på andre halvdel av 1800-tallet fremmet et ortodokst kvinneideal som var i overensstemmelse med samtidens romantikk og viktorianisme. Hun brukte den norske presten Sigvald Skavlans bok *Eva, den første Kvinde* (1872) som et eksempel på dette. Boken skulle «fremføre og skildre den første Kvinde, Forbilledet for alle følgende.» 1870-tallets kvinne skulle være som Eva i Edens hage: Stille, blyg og underdanig – «Taus og tilsløret – saa er Kvindens mystiske væsen».³¹²

Som tidligere nevnt i kapittel 2, ble John Stuart Mills bok *Kvindernes Underkuelse* en viktig bok for kvinnebevegelsen. Mill kritiserte det borgerlige ekteskapsidealet og sammenlignet det med slaveri. Mill rettet hovedsaklig kritikk mot de juridiske og rettslige forordningene rundt ekteskapet, og ønsket en form for ekteskap hvor partnerne var likestilt.³¹³ I 1870 trykket *Morgenbladet* en protest mot *Kvindernes Underkuelse* skrevet av en anonym kvinne, hvor hun hevdet at Mill ble forkastet og anklaget for ukristelighet i private samtaler. Ifølge denne teksten ble det hevdet at Mills påstander og prinsipper var i strid med Guds anordninger og ord. Ifølge Bibelen ble kvinnen skapt for mannen, og skulle derfor ha sitt virke i stillhet og «under mannlig beskyttelse».³¹⁴

Malerinnen og kvinnesakspioneren Aasta Hansteen (1824-1908) var begeistret for Mills bok, og tok raskt både Mill og kvinnesaken i forsvar – først anonymt, så under fullt navn i 1871. Hun opplevde Mills bok som en befrielse, og reagerte på at en kvinne kunne forsvare kirkens konservative kvinnesyn. Aasta Hansteen var en av de første kvinnesaksforkjemperne i Norge. Hun engasjerte seg sterkt i kristendommens kvinnesyn og kirkens lære, og var på mange måter forut for sin tid. Hun ble hånet og latterliggjort for meningene sine. *Aftenposten* betegnet ideene hennes som «et forfærdeligt filosofisk-historisk-æstetisk-theologisk Ruskomsnusk».³¹⁵

³¹⁰ Lein (1981): 56-66.

³¹¹ Lein (1981): 58.

³¹² Lein (1981): 60.

³¹³ Moksnes (1984): 43-44.

³¹⁴ Lein (1984a). «Tante Ulrikke-tiden: 1870-1880». Lein, Monsen, Rasmussen, Wichstrøm & Aasen. *Furier er også kvinner: Aasta Hansteen 1824-1908*. Universitetsforlaget: 91.

³¹⁵ Lein (1984a): 91-99.

Kritikken som haglet mot Hansteen og hennes kvinnesak på 1870-tallet førte til at hun forlot landet. I 1880 reiste Hansteen til Amerika og bodde der i 9 år, fram til 1889. Hun kom hjem til et «nytt» Norge. De store samfunnsendringene i 1880-årene hadde blant annet medført en rekke gjennombrudd for kvinnene. Hansteen ble en del av den norske kvinnebevegelsen, og deltok aktivt i dens offentlighet og fellesskap.³¹⁶ Til tross for dette, eksisterte det også en viss uvilje mot Hansteen og hennes kvinnesaksfilosofi innad i den norske bevegelsen. Vilhelmine Ullmann (1816-1915) hevdet i 1890 at Hansteens kvinnesak inntok svevende standpunkter og kun førte til nytteløse diskusjoner. I sin bok om den norske kvinnebevegelsens historie fra 1937, betegnet kvinnesakskvinnen Anna Caspari Agerholt Hansteens bok *Kvinden skabt i Guds Billede* (1878) som en bok sammensatt av de underligste ting.³¹⁷ Lein har påpekt at Hansteens bok inneholder kompliserte og uklare setninger, problematiske motsetninger og en tydelig mannsfiendtlighet.³¹⁸ Selv om Hansteens kvinnesaksfilosofi har blitt kritisert, var hun en nøkkelperson i kvinnebevegelsen og den første av kvinnesakskvinnene som satte kirkens kvinnesyn på dagsordenen.³¹⁹

Kvinnene i NKF ønsket også en endring av normene som rådet innenfor ekteskapet, og i forholdet mellom kjønnene generelt. Kirkens kvinnesyn, og da særlig underdanighetsdogmaet kom under hardt kritikk i *Nylænde* på 1880- og 1890-tallet. Læren om kvinnens underdanighet gikk ut på at hun skulle være underordnet mannen, og knyttet denne underordningen til kvinnens natur. Dette ble reflektert i kvinnens rolle innenfor familien, og særlig innenfor normene knyttet til det borgerlige ekteskapsidealet. I sitt foredrag om kvinnelighet, fortalte Antonie Løchen at hun hadde observert at de kvinnene som ble karakterisert som kvinnelige hadde «et fint, stille væsen» og en tilsynelatende mangel på egne meninger, som redegjort for i kapittel 4.³²⁰

Løchen trakk også inn Paulus' ord om at kvinner skulle tie i forsamlingen. Kritikken av den bokstavelige tolkningen av Paulus ble et gjennomgående tema i artiklene som redegjorde for, og debatterte, kvinnebevegelsens forhold til underdanighetsdogmaet. I artikkelen «Underdanighed» gjentok Vilhelmine Ullmann Antonie Løchens ord om at Paulus hadde talt ut i fra sin egen tid.³²¹

³¹⁶ Lein (1984b). «"Kvinden i det nye Norge" Liv og virke 1889-1908». Monsen, Rasmussen, Wichstrøm & Aasen. *Furier er også kvinner: Aasta Hansteen 1824-1908*. Universitetsforlaget: 155.

³¹⁷ Lein (1984a): 99; Agerholt (1937): 28-32.

³¹⁸ Lein (1984a): 99.

³¹⁹ Lein (1984a).

³²⁰ Løchen (1887a): 145.

³²¹ M. D. (1889). «Underdanighed». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 3): 42.

Ullmann var en prominent kvinnesakskvinne, lærerinne, ivrig skribent i *Nylænde*, kusine av Aasta Hansteen og mor til både Ragna Nielsen og Viggo Ullmann.³²² Ullmanns artikler i *Nylænde* ble skrevet under pseudonymet «M.D.» eller «Mina Dunker».³²³ Her er det verdt å påpeke at denne Vilhelmine Ullmann ikke må forveksles med Vilhelmine Marie Ullmann (født Eriksen, 1853-1918), som var gift med Viggo Ullmann.

Ullmann kritiserte teologenes uvilje mot å endre på underdanighetslæren, og refererte til dogmaet som et betydningsløst ord. Teologene var menn, og hadde aldri følt en slik undertrykkelse på kroppen og sjelen.

Men naar man med guddommelig autoritet vil trykke os til jorden paa en maade, som aandelig er ligesaa dræbende som det legemlig vilde være at vandre om uden penge og sko, saa – ja den pinefulde byrde skal vi bære, siger theologerne, – naar den ikke trykker dem selv.³²⁴

Hun påpekte at Paulus også lærte apostlene at det er Guds vilje at alle mennesker skulle frigjøres ved sannhetens bekjennelse, til tross for at Paulus måtte minne datidens kvinner på hva frihet var og at de selv ikke forstod hva dette var.

Var samfunnet tjent med en slik underdanighet? Samfunnsendringene hadde vært drastiske siden Paulus' tid, og et slikt dogma passet ikke inn i Ullmanns samtid. Underdanighetslæren var blitt overflødig. Det fantes ikke bruk for den, hevdet hun, med mindre man henvendte seg til kongen. Dette gjaldt alle, ikke bare kvinnene.³²⁵

Ullmann fikk svar av Kitty Kielland i *Nylænde*. Kielland var uenig i Ullmanns oppfattelse av underdanighetsdogmaet som overflødig og betydningsløst. Hun minnet Ullmann på Paulus' ord om at menn og kvinner skulle være hverandre underdanige «i Herrens frygt», men at «[v]i nordboer har vanskelig for at tænke os en gjensidig underdanighed, men for østerlændingen er det maaske en naturlig udtryksmaade.»³²⁶

Nylændes redaksjon fortsatte diskusjonen rundt underdanighet, i artikkelen «Underdanighedslæren». I sin artikkel hadde Ullmann oppfordret til et oppgjør med teologene, og redaksjonen plukket opp tråden. Artikkelen refererte også tilbake til Kitty Kiellands artikkel

³²² Lorenz, Astrid (1996). *Forstandens lys og hjertets varme. Conradine Dunker og Vilhelmine Ullmann: Kvinnesilhuetter i slektsramme*. Oslo: Aschehoug: 116.

³²³ Lorenz (1996): 150.

³²⁴ M. D. (1889): 42.

³²⁵ M. D. (1889): 43.

³²⁶ K. K. (1889). «Til M.D!». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 6): 92.

«Et Indlæg i Kvinde-Sagen» i *Luthersk Ugeskrift* fra 1885, hvor Kielland, som nevnt i kapittel 5, tok et oppgjør med teologene som tidligere hadde skrevet om kvinnesaken i tidsskriftet:

Vi synes at Manden har usurperet sig den Ret at foreskrive os vor Gjøren og Laden, at tage vor Samvittighed i sin Haand, og vi finder, at denne har lidt under Behandlingen, derfor vil vi tage den i vor egen Haand.³²⁷

Kielland gikk mot teologene som hevdet at kvinnens underdanighet ble foreskrevet i Bibelen. Selv kunne hun ikke spore noen kjønnsforskjeller i skriften: «Som Kvinde i Almindelighed blir ingen Forskjel gjort paa os, saavidt vi skjønner, i Skriften: ”her er ikke Træl, ikke Fri, her er ikke Mand eller Kvinde, thi i ere alle en i Kristo Jesu”.»³²⁸ Når det kom til ekteskapet, mente Kielland at mannens og hustruens gjensidige forpliktelse, eller underdanighet, burde være normen. Teologene fremmet kvinnens forpliktelse til underdanighet, men ikke mannens. Paulus hadde befalt at kvinnen skulle være sin mann underdanig, men også at mannen skulle «[...] elske sin Hustru, som og Kristus elskede Menigheden og hengav sig selv for den.»³²⁹ Hvis begge parter henga seg til gjensidig kjærlighet, ble kvinnen naturlig underdanig. Dette kan tolkes som at Kielland mente at kirken krevde en unaturlig underkastelse av kvinnen. Det lå i kvinnens vesen å hengi seg til kjærligheten, som frivillig underdanighet. Når mannen forbød likhet mellom mann og hustru, når han selv ikke oppfylte idealet av Jesus Kristus, kunne da hustruens underdanighet fortsette? Kielland forutsatte at hvis underdanigheten skulle fortsette å være en kristelig lære, måtte den være gjensidig og begge parter måtte oppfylle sine forpliktelser.³³⁰

Redaksjonen i *Nylænde* brukte hardere ord i sin omtale av underdanighetsdogmaet enn Kielland hadde gjort i 1885. I redaksjonens artikkel om underdanighetslæren ble dogmaet ansett som usedelig og umoralsk. Hvis samfunnet skulle gjøre fremskritt og forholdet mellom kjønnene skulle endres, måtte man forstå at moralske fremskritt måtte inngå i dette. Det var ikke bare i kirken at underdanigheten ble lært, men også på skolebenken. Dette var skadelig for kjønnenes forhold til hverandre: «Hvormeget af den foraagt, den haardhed og lystenhed, hvormed mænd ser på kvinder, som kvinder viser i sit forhold ligeovenfor mænd, skriver sig ikke fra, at de har faaet sig ind i sine barnehjerner.»³³¹

³²⁷ Kielland (1885): 210.

³²⁸ Kielland (1885): 211.

³²⁹ Kielland (1885): 212.

³³⁰ Kielland (1885): 212.

³³¹ Nylænde (1889). «Underdanighedslæren». 3. årgang (nr. 7): 100.

Den gamle underdanighetslæren var en bespottelse av kvinneligheten, og det burde ansees som en skam å lystre dens påbud. Skulle endringen skje, måtte man forkynne, og det i stort antall, for å nå inn til menneskene.

Det gjælder at naa ind til den kvindelighedsfølelse, som vist må findes hos de allerfleste kvinder, men som ligger forskræmt og sløvet under lag af aandsforlatte lærdomme; vækkes først den, saa vil det gaa seirrigt frem.³³²

6.1.2 Kvinneligheten underordnet mannligheten

Gina Krog kritiserte også kirkens lære om kvinnens underdanighet i sitt foredrag om kvinnenens deltakelse i samfunnsarbeidet på Koppang i pinsen 1897. Krog hevdet at det norske samfunnet var et mannssamfunn, og et fedreland kun for menn. Det mannlige idealet ble fremmet og rost, mens det kvinnelige forble i bakgrunnen. Krog fortalte også at hun hadde hørt en kvinne som tok plass både i det offentlige og i det private bli rost som «en *mandig* kvinde».³³³ Det mannlige inneholdt riktignok gode egenskaper som var verdt å ettertrakte, men det fantes også gode kvinnelige egenskaper mennene burde ettertrakte. De beste mannlige egenskaper kunne kle en kvinne, på samme måte som de beste kvinnelige egenskaper kunne kle en mann.³³⁴

Kristendommens lære hadde hatt stor innvirkning på kvinnesynet. For Krog var kristendommen opprinnelig en religion tuftet på likhetsidealer, den skulle menneskeliggjøre alle uavhengig av kjønn, men dette ble det sett vekk fra. Skriften ble tolket på en slik måte at kvinnene ikke ble menneskeliggjort – de ble lagt i lenker. Kristendommen «[s]tilled kvindeligheden som en træl under mandigheden[...]».³³⁵ Dette hadde medført at det vokste frem en forakt for kvinner, og en selvforakt hos kvinnene selv. Kvinnene følte ikke verdighet i kvinneligheten, slik mennene følte verdighet i sin mannlighet.

Krog fremmet kvinnebevegelsens likhetsideal som det rette samfunnsidealet. Et ideal som hadde store likheter med Antonie Løchens menneskeideal. Menneskeidealet var det mannlige og kvinnelige sammen. Til tross for dette, la Krog også særlig vekt på det særegent kvinnelige da hun uttalte at kvinnesaken var en hevdelse av kvinneligheten og dens rett.³³⁶

³³² Nylænde (1889): 101.

³³³ Krog, Gina (1897). «Om Kvindernes deltagelse i samfundsarbeidet». *Nylænde*, 11. årgang (nr. 17): 228.

³³⁴ Krog (1897): 228.

³³⁵ Krog (1897): 228.

³³⁶ Krog (1897): 229.

6.1.3 Bluferdigheten: Kvinnens skjønneste prydelse

Olaug Løchen (1854-1925) holdt foredraget «Om Renhed og Blufærdighed» for Trondheims Kvinnesaksforening 14. februar 1887. Dette foredraget var et av Løchens viktigste bidrag til foreningen.

Olaug Løchen var søster av Antonie Løchen og oppvokst på gård på Inderøy i Trøndelag. Hun tok utdanning i Kristiania innenfor medisinsk gymnastikk og ortopedi, men er best kjent som kokebokforfatter. Faren til Løchen var stortingsmannen Herman Løchen, og gjennom faren ble hun kjent med Peter Christen Asbjørnsen, som ble en stor inspirasjon i arbeidet med kokebøkene.³³⁷

I foredraget hevdet Løchen at det var hjertets renhet menneskene måtte sette mest pris på, fordi det gode stammet fra en slik renhet. I deres samtid var det ikke renheten som stod i fokus, men bluferdigheten. Bluferdigheten var et uttrykk for sømmelighet og anstendighet. Bluferdigheten ble oppmuntret og fremmet fremfor renheten: «Om denne Dyd værges der med alle Statens og Kirkens Midler[...]»³³⁸ Løchen så en tydelig distinksjon mellom renhet og bluferdighet. Bluferdigheten forutsatte blant annet en viten om synd, og ble først og fremst fremmet hos det kvinnelige kjønn, mens renheten ble fremmet og verdsatt hos begge kjønn:

Ligesom det hos den østerlandske Kvinde var et Tegn paa Ærbarhed at bære Slør, saa er Blufærdigheden bleven dette Slør, dette ufravigelige Ærbarhetstegn hos Nutidens Kvinder. Og ligesom det for en Mand ikke passer sig at bære Slør, passer det sig ikke heller, at han er blufærdig mere end til en vis Grad.³³⁹

På samme måte som sløret var et tegn på ærbarhet hos en «østerlandsk» kvinne, ble bluferdighet ansett som et tegn på renhet. Renhet var en indre egenskap, mens bluferdigheten var en ytre. Renheten ytret seg ved et sedelig og plettfritt liv, og Løchen sammenlignet det med sanddruhet, ærlighet og en villighet til å hjelpe og gjøre godt. Fordi bluferdigheten var et ytre tegn, kunne den være på ekte og uekte. Den ytret seg ved «[...]at vige tilbake, ved ikke at høre om det onde, ikke at ville se, ikke at vilde vide[...]». Siden bluferdigheten var en ytre prydelse, kunne den ikke, i motsetning til renheten, være driftkraften til noe godt. Løchen brukte sterke ord og kraftig ironi når hun betegnet samfunnets syn på bluferdighet:

³³⁷ Lund (2015): 50.

³³⁸ Løchen, Olaug (1887). *Om Renhed og Blufærdighed*. Foredrag holdt i Trondheims Kvinnesaksforening 14. februar 1887. Hentet 03.10.2019 fra: <http://virksommeord.no/tale/10101/>

³³⁹ Løchen, Olaug (1887).

Hvor behager det ikke vort Øie, det fine Skjær af Undseelsens Rødme som stiger op i en ung Piges eller en Yndlings Kinder, naar Talen kommer hen paa ”slibrige Ting!” eller naar deres Øienlaag sænkes for at skjule Krænkelsens Taare, naar raa og usømmelige Ord har lydt! Ingen dugget Blomst kan være os yndigere at betragte.³⁴⁰

Løchen sammenlignet krenkelsen av bluferdigheten med å rive sløret av en kvinne fra oldtiden. Det var en forbrytelse å rive sløret av henne fordi det var en krenkelse av kvinnens ærbarhetstegn. På samme måte var krenkelsen av kvinnenens bluferdighet en krenkelse av hennes renhetstegn.³⁴¹

Løchen holdt fast ved sammenligningen med en kvinne som bar slør da hun søkte å forklare legitime grunner til at bluferdigheten kunne tilsidesettes:

Hvis vi ogsaa tænker os, at en østerlandsk Kvinde, ren og ærbar, smykket i sin rige skjønne Dragt, med Sløret indhyllende hver Linje af sin Skabning for alle uvedkommende Blikke, møder paa sin Vei en nøgen Kvinde, som i Fortvilelse raaber: ”Giv mig noget at skjule mig med! Jeg er plyndret af Røvere,”-- vilde vi da ikke mene, at det var smukt og rigtigt af den rige tilslørede, om hun ofrede sit Ærbarhetstegn for dermed at indhylle og hjælpe en mishandlet Medskabning, uagtet hun derved maatte fortsætte sin Vei udsat for at krænkes af de raaeste Ord og Blikke? Eller vilde vi synes, det var renere og smukkere gjort, om hun i sin dybe Blufærdighed ikke var istand til at udsætte sig selv for Mænds Øine eller frække Hentydninger og derfor overlod den nøgne Kvinde til Skjæbnen, om den kunde sende hende nogen, der var barmhjertigere end hund[sic]? Nei, dette vilde vi alene med Mishag kalde Egoisme.³⁴²

Dette kan tolkes dit hen at Løchen mente at bluferdigheten burde tilsidesettes hvis det innebar å redde en annens renhet. Det var en annen sak hvis en kvinne kledde av seg frivillig for å søke beundring – da hadde hun mistet bluferdigheten. Hun hadde «[...]tabt sin skjønneste Prydelse, Blufærdigheden fra det rene Hjerte.»³⁴³ Dermed var bluferdigheten verdt å ettertrakte hvis den var et tegn på indre renhet, altså hjertets renhet.

Både bluferdighet og renhet kunne eksistere uten at de hadde noe med hverandre å gjøre. Hvis bluferdigheten ytret seg gjennom å vike tilbake for alt støtende, syndig og urent, kunne

³⁴⁰ Løchen, Olaus (1887).

³⁴¹ Løchen, Olaus (1887).

³⁴² Løchen, Olaus (1887).

³⁴³ Løchen, Olaus (1887).

bare ganske unge eller «lykkelig stillede» mennesker besitte bluferdighet. For eksempel ville en nonne ved Magdalenamisjonen ikke ha mistet sin bluferdighet, selv om hun arbeidet med alkoholisererte kvinner og prostituerte. Nonnene i Magdalenamisjonen var drevet av en dyp menneskekjærlighet, og klarte å se vekk fra krenkelsene av sin egen finfølelse. Disse kvinnene hadde ofret bluferdigheten på «Barmhjertighedens Alter» og var fortsatt rene ovenfor Gud. Det var ikke ukristelig å tale åpent og fritt, selv når det angikk synd, så lenge det foregikk på en respektfull måte. Et menneske kunne miste sin bluferdighet, men beholde sin renhet hvis den var erstattet av menneskekjærlighet og barmhjertighet. Selv Jesus hadde vist viten om synd i Bergprekenen, og han var selve idealet av renhet – selve menneskeidealet. «At krænke Renheden vil til alle Tider, under alle Forhold blive en Forbrydelse. At krænke Blufærdigheden vil til sine Tider endog kunne være en Velgjerning,» uttalte Løchen.³⁴⁴

Løchen fremhevet altså menneskekjærligheten og et rent hjerte over bluferdigheten. Renheten ville innebære ønsket om å hjelpe og å gjøre godt, en menneskelig nestekjærlighet. Dette var i stor grad slik kvinnesakskvinnene så på kvinnesaken – den var et ønske om å hjelpe og gjøre godt for kvinnene, men dette var ikke bare enkelt.

Thi for en Kvinde er jo bestandig enhver Sag, som angaar Tilstande udenfor Hjemmet og Familien, omtrent at ligne med et Fjeld, der bankes med en Barnehaand. Barnet saarer og tilsmudser sin Haand, og Fjeldet -- blir staaende.³⁴⁵

Løchen sammenlignet mannen med en kjempe, som kun måtte sparke i fjellet for å fjerne det. Hvis et flertall av menn ble enige om endringer i samfunnets anliggender, ble det gjennomført. Men en sak som kvinnene var i flertall i, ville aldri bli gjennomført med mindre de fikk mennenes samtykke.

Løchen trakk inn underdanighetslæren i sammenheng med kvinnenes stilling i samfunnet. Kvinnene var henvist til «det Stille», til «Tusmørket». Kvinnene skulle virke i det stille, og kun utøve en indirekte innflytelse på samfunnet. Hvis denne innflytelsen sluttet å være indirekte og kom fram i lyset, ville den vise både ukvinnelighet og mangel på underdanighet. Den indirekte innflytelsen som kvinnene var henvist til, innebar uærlighet, lureri og sluhet.

³⁴⁴ Løchen, Olaus (1887).

³⁴⁵ Løchen, Olaus (1887).

Jeg har hørt en Hustru af de ”kvindelige underdanige” i smilende Triumf betro mig, at hun ”bestandig fik sin Mand til at gjøre hendes Vilje; men at hun havde sine hemmelige Kunster hvorom han aldeles ingen Anelse havde”.³⁴⁶

Når man så hvor kort samfunnet var kommet i spørsmålet om renhet, særlig mannens renhet, synes ikke Løchen det var overraskende at kvinner mistet motet. Her viste Løchen til sedelighetsdebatten som raste på samme tid, hvor kvinnesakskvinnene som uttalte seg om prostitusjon og seksualmoral, kom under skarp kritikk og ble anklaget for å være ukvinnelige, særlig fordi de uttalte seg om saker som lå utenfor den private sfære og berørte en seksuell tematikk. Kvinnene måtte slutte å virke i det skjulte, og heller søke å påvirke mennene.³⁴⁷

Løchens foredrag ble hyllet av kvinnesakskvinnene, og fikk trolig stort gehør også utenfor Trondheims kvinnesaksforening og NKF. I 1888 kunne foreningen i Trondheim opplyse om at Olaug Løchens foredrag var blitt trykket til brosjyrer i et opplag på 1000 eksemplarer, hvorav alle var blitt solgt.³⁴⁸

6.1.4 Kvinnebevegelsen – en opposisjon mot underdanighetslæren i seg selv?

Underdanighetslæren ble blant annet brukt som et argument mot innførelse av kvinnelig stemmerett under stortingsdebattene på 1890-tallet. Stine Gahre har vist at religion var en grunnleggende faktor for avslaget av kravet blant flere av stortingsrepresentantene. Biskopen Johan Christian Heuch, som også var medforfatter av artikkelen Kitty Kielland opponerte mot i *Nyt Tidsskrift*, mente at Bibelen slo fast at kvinnen ikke skulle delta i offentligheten.³⁴⁹ Heuch mente også at kvinnenens talemåte og stemme ikke egnet seg for det offentlige liv. Kvinnene var ikke i stand til å beherske sine følelser, og Heuch mente dette ville gi negativt utslag på deres evne til å uttrykke seg logisk og presist. Han uttalte at han ville flykte fra salen hvis han i fremtiden ville høre sin egen mor tale med fistelstemme, iver og fanatisme i Stortinget.³⁵⁰

Heuch bygde sin argumentasjon rundt en forståelse av kvinnen som underlegen mannen på nærmest alle livets områder. Han anså kvinner som så intellektuelt underlegne menn at de ikke lenger ville være kvinner hvis de ble inkludert i den offentlige sfære. Kvinner som ville ut i offentligheten foraktet sin egen gjerning, hevdet han i 1890. «Hun bliver et vanskabt

³⁴⁶ Løchen, Olaug (1887).

³⁴⁷ Løchen, Olaug (1887).

³⁴⁸ Nylænde (1888). «Aarsberetning fra Bestyrelsen for den trondhjemske filial af ”Norsk Kvindesags-forening” 1887-88». 2. årgang (nr. 14): 222.

³⁴⁹ Gahre (2013): 67.

³⁵⁰ Gahre (2013): 69.

Misfoster, hun bliver Neutrum [...]», og samfunnet ville ikke lenger bestå av «Maskuliner» og «Femininer», men av «Maskuliner» og «Neutra».³⁵¹

Stemmerettsdebattene på 1890-tallet var gjennomsyret av motstridende meninger om kvinnens natur og kall. Som vist i dette kapittelet, argumenterte kvinnesakskvinnene mot en konservativ underdanighetslære som hindret deres deltakelse i det offentlige, politiske liv. Det var bred enighet blant dem om at underdanighetsdogmaet var grunnleggende feil, men debatten i *Nylænde* viser ulike meninger om hvilke normer tilknyttet dette dogmaet som måtte endres. Vilhelmine Ullmann argumenterte for en forkastelse av læren, mens Kitty Kielland mente at underdanighetslæren burde bestå så lenge den ble fremmet som et krav fra begge kjønn. Kielland forfektet et likhetsideal som både Krog og Olaug Løchen også argumenterte for, men på ulike måter. Som sagt hevdet Løchen at renhet burde fordres av begge kjønn, og Krog mente at det fantes kvinnelige og mannlige egenskaper som kunne kle både menn og kvinner. Ullmann skilte seg ut i diskusjonen med sin påstand om at læren både var betydningsløs og overflødig.

Underdanighet ble fremmet som en særegen kvinnelig egenskap fra kirkelig hold, men det er tydelig at underdanigheten ikke fremstod som en kvinnelig egenskap for kvinnesakskvinnene, og betonet heller ikke deres forståelse av kvinnelighet. Her kan det gjøres et unntak ved Kielland, som mente at kvinnens underdanighet ville komme naturlig hvis man henga seg til kjærligheten, men hun argumenterte også kraftig for den gjensidige underkastelsen mellom mann og kvinne. Kvinnesakskvinnene argumenterte for en kvinnelighet som ikke passet med en lære som forutsatte kvinnes underkastelse.

I redaksjonsartikkelen ble underdanighetslæren omtalt som en bespottelse av kvinneligheten, og Krog hevdet at kvinneligheten ble underordnet mannligheten gjennom en slik lære. Derimot, kan underdanighetslæren ha betont kvinnesakskvinnenes forståelse av kvinneligheten gjennom deres forståelse av at underkastelse ikke var en særegen kvinnelig egenskap med grunnlag i kvinnens natur, slik det ble hevdet fra kirkelig hold. Kvinnesakskvinnene så på underdanighetslæren som en vranglære om den kvinnelige natur. Som vist i kapittel 4 og 5, var kvinnesakskvinnenes forståelse av kvinnelighet et argument for deres deltakelse i det offentlige, uavhengig om det var en radikal eller moderat form for deltakelse i tråd med 1880-årenes radikalisme eller husmorsaken på 1890-tallet.

³⁵¹ Gahre (2013): 71. Originalt sitert fra Stortingsforhandlinger (1890), s. 1275.

Kvinnesakskvinnenes forståelse av kvinnelighetsidealet påvirket ikke kun deres oppgjør med kirkens lære om kvinnens natur, men også deres syn på kvinnens estetikk – den kvinnelige klesdrakten.

6.2 Den kvinnelige klesdrakten og opprettholdelsen av kvinneligheten

«Modens bemægtigelse af kvindernes hele person er et stort kapitel i kvinde-nedværdigelsens historie!» stod det i *Nylænde* i 1891.³⁵² Kvinnens klesdrakt var en side ved kvinnefrigjørelsen som de norske kvinnesakskvinnene engasjerte seg i blant annet gjennom tidsskriftet. Kvinnesakskvinnene koblet reformarbeidet av kvinnens klesdrakt med realismens gjennombrudd innenfor litteraturen, kunsten og vitenskapen. Kvinnesakskvinnene ville «[...] udlede tingenes og foreteelsernes natur gennem at observere dem saaledes, som de i virkeligheden ter sig, og siden vil vi forsøge paa bedste maade at adlyde de love, vi har fundet.»³⁵³ Klesdrakten måtte konstrueres på en slik måte at den tilsvarte kvinnens faktiske liv, i stedet for å legge begrensninger på det.

Rosenbeck har hevdet at klær bidrar til å skape kjønn. Klesdrakten har visse praktiske formål, som å skjerme mennesker fra vær og vind, men den er også sterkt identitetsdannende. Klesdrakten for kvinner på 1880-tallet var intet unntak. Klesdrakten uttrykte sosiale koder som klasse, kjønn, moral og sedelighet. Videre hevdet Rosenbeck at klesdrakten betonet kvinnens annerledeshet og kjønnenes ulikhet, og var et uttrykk for en kulturell overdrivelse av den biologiske kjønnsforskjellen. Rosenbeck mente også at kroppen ofte inngikk som del av et opprør. Hun trakk frem punkbevegelsen på 1960- og 1970-tallet, men også kvinnebevegelsen på 1800-tallet. En tendens var at klesdrakt ble brukt til å fastholde kjønnskategoriene, og dermed det kvinnelige og det mannlige, på samme tid som at enkelte grenser ble flyttet for klesdraktene, parallelt med den økende likestillingen.³⁵⁴

På 1880-tallet skulle overklassekvinnenes klesdrakt fremheve de feminine formene. Idealet var slank midje, med bred barm og brede hofter. Livet ble snørt sammen med et korsett, og baken fremhevet med en tournure, også kjent som kø, samt underskjørt og underliv. Både korsettet og tournuren begrenset kvinnenes bevegelsesfrihet. Det var vanskelig å gå, stå og sitte. Den gjorde det også vanskelig å bruke yttertøy, så kvinnene måtte være inne hvis det regnet eller var kjølig. Rosenbeck har også påpekt at mens den mannlige klesdrakten på 1800-tallet

³⁵² Nylænde (1891c). «Den kvindelige dragt». 5. årgang (nr. 23): 354.

³⁵³ Nylænde (1887b) «Forskjelligt». 1. årgang (nr. 13): 205.

³⁵⁴ Rosenbeck (1987): 125-131.

reflekterte mannlige egenskaper som aktivitet, verdighet og rasjonalitet, reflekterte kvinnens klesdrakt egenskaper som passivitet, sømmelighet og skjønnhet. Den reflekterte også tanken om at kvinnen ikke var skikket for arbeidslivet.³⁵⁵

Kvinnene i NKF var aktive kvinner som drev med sport og fysisk aktivitet. De gikk på skøyter og ski og gikk på fjellturer. For eksempel var Gina Krog en ivrig tindebestigere. I tillegg var de svært opptatt av helse og opprettholdelsen av en sunn kropp.³⁵⁶ Idealet og motene som forutsatte snørte liv og store skjørt passet ikke inn i livsstilen til de norske kvinnesakskvinnene. Den ekstreme formen for ytre kvinnelig særegenhet som korsetter og tournure fremmet, stemte ikke overens med kvinnebevegelsens ideologi på 1880- og 1890-tallet.

Som tidligere nevnt i kapittel 5, hevdet Antonie Løchen at de «[...] snørte, høihælede, forlystelsessyge modedamer» levde et helsefarlig liv.³⁵⁷ Videre refererte hun til et foredrag holdt av legen Edvard Hambro Bull (1845-1925) i NKF i 1886. Et av punktene Bull tok opp i sitt foredrag var kvinnenes klesdrakt. Han hevdet at klesdrakten burde utformes av sanitære hensyn, ikke av de estetiske, slik den ble på dette tidspunktet. Det var anerkjent at kvinnenes klesdrakt var skadelig for kroppen, uten at denne erkjennelsen hadde påvirket draktens utforming nevneverdig. Bull hevdet videre at de høye helene ødela kroppens tyngdepunkt, slet på musklene og forskjøv underlivsorganenes stilling. De mange lagene i klesdrakten var tunge, og vekten ble båret på kvinnenes hofter. For å støtte kroppen under den tunge vekten, ble ofte korsettet tatt i bruk.³⁵⁸ Bull argumenterte for en drakt hvor vekten ble båret på skuldrene fordi korsettet hadde «[...]ingensomhelst berettigelse til en plads i kvindens klædesdragt, selv hvor det benyttes uden at snøres trangt om legemet».³⁵⁹ Bull argumenterte for en buksedrakt med et knelangt skjørt, eller «kortkjole», samt lange ermer og høy hals.³⁶⁰ Bulls forslag til en ny kvinnedrakt var langt fra nytt. Ideen om en buksedrakt med skjørt over, var blitt diskutert og produsert i Amerika 30 år tidligere.

6.2.1 Bloomerdrakten

Ønsket om en reformklesdrakt for kvinnene, et nytt ideal innenfor moten, begynte lenge før Bull holdt sitt foredrag i 1886. Reformdrakten kom opprinnelig fra Amerika. Drakten ble

³⁵⁵ Rosenbeck (1987): 134-138.

³⁵⁶ Se for eksempel: Huitfeldt, A (1889). «Ski og skiløbning». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 22), side 341-343; T. B. (1894). «En uge i Jotunheimen». *Nylænde*, 8. årgang (nr. 22), side 282-292.

³⁵⁷ Løchen (1887b): 167.

³⁵⁸ Bull, Edvard (1886). *Om kvindens helbred. Foredrag i Norsk kvindesags-forening den 12te februar 1886*. Kristiania: Norsk Kvindesags-forening & Nikolai Olsens bogtrykkeri: 34-36.

³⁵⁹ Bull (1886): 37.

³⁶⁰ Bull (1886): 38.

introdusert for et norsk publikum i 1851, da *Illustreret Nyhetsblad* publiserte et portrett av Mrs. Amelia Bloomer fra Seneca Falls iført vide «østerlandske» bukser under et halvlengt skjørt.³⁶¹ Bloomerdrakten slo aldri igjennom, og Amelia Bloomer sluttet selv å bruke den etter at krinolinen kom på markedet i 1856. Krinolinen fjernet det hun mente var det største problemet: alle de tunge underskjørtene.³⁶²

Lignende drakter hadde lenge vært i bruk andre steder i verden. Den sveitsiske nasjonaldrakten hadde lignende design, og en drakt med bukser ble også brukt av kvinner i Polen, Russland og Tyrkia «uten at noen har tenkt på å sikte disse kvinner for mannhaftig, ukvinnelig vesen.»³⁶³ Leger i Amerika argumenterte for at Bloomerdrakten både var billigere og sunnere for kvinnene. Det ble brukt mindre stoff enn til de tradisjonelle kjolene, og det mest essensielle plagget i drakten, buksen, kunne sys av stoff tilpasset årstiden. Skjørtet eksisterte kun for sømmelighetens skyld. Bloomer var kvinnesakskvinne i Amerika og reiste rundt og holdt foredrag, hvor hun blant annet argumenterte for den nye kvinnedrakten. Hun mente det var logisk å bære mannens drakt, altså buksene, fordi under den franske revolusjon hadde nettopp langbukser symbolisert frihet og likhet.³⁶⁴

I Skuld ble også kvinnenens klesdrakt diskutert. Laura Rømcke holdt foredraget, hvor hun argumenterte for at høye heler, korsetter og dypt utringede selskapskjoler burde bannlyses. Rømcke tok heller til orde for en langt mer praktisk buksedrakt. Hun forventet at kvinnene ville bli latterliggjort, men kunne ikke forstå at noe slikt potensielt kunne krenke bluferdigheten: «Kan man tenke sig noget så latterligt, som at de kvinder, der vandrer omkring på ballerne med blottet bryst, skulde føle sin blufærdighedsfølelse krænket ved at vise sine medmennesker at de har to ben?»³⁶⁵

6.2.2 NKFs reformdrakt

Endring av kvinnenens klesdrakt var et tema for kvinnesakskvinnene fra begynnelsen av. Her er det verdt å nevne at kvinnesakskvinnene engasjerte seg for en endring i kvinnenens dagligdagse drakt, og hverken bunad eller nasjonaldrakter diskuteres av kvinnesakskvinnene i *Nylænde*. Arnhild Skre har studert Hulda Garborgs rolle i dannelsen av det nasjonale, blant annet gjennom

³⁶¹ Bugge, Astrid (1984). *Reformdrakten i Norge: trekk av en historie om kropp, klær og kvinnesak*. Oslo: Norsk Folkemuseum: 3.

³⁶² Pedersen, Kari-Anne (2000). «Fra korsett til silikoninnlegg». Boe & Hjemdahl (red.). *Kropp & klær*. Oslo: Norsk Folkemuseum: 14.

³⁶³ Bugge (1984): 3-4.

³⁶⁴ Bugge (1984): 4-6.

³⁶⁵ Breen (2018): 19. Originalt sitert fra Skulds protokoll hos Nasjonalbiblioteket i Oslo.

hennes draktarbeid,³⁶⁶ men Garborgs arbeid var ikke reflektert i tekstene i *Nylænde* på 1800-tallet.

Johanne Bjørn (1859-1942) sydde «Den norske reformturistdrakt» og stilte den ut hos Steen & Strøms varemagasin i Kongens gate i våren 1886. Drakten bestod av bukser sydd etter tyrkisk mønster, et kort skjørt og blusliv. Selv beskrev Bjørn drakten som bekvem. Drakten ble også senere utstilt i private hjem, blant annet Bjørns, hvor den også kunne prøves.⁶

En reformdrakt ble et tema allerede i *Nylændes* første årgang i 1887. I blad nummer 4 ble det trykket en kort tekst hentet fra magasinet *The Englishwoman's Review* om et foredrag holdt

i Westminster Town Hall i London, som handlet om en mer rasjonell kvinnedrakt. *Nylænde* kunne også rapportere at Constance Wilde, Oscar Wildes kone, hadde vært tilstede. Foredraget hadde ikke lyktes i å overbevise alle tilhørerne om nyttigheten av et «divided skirt», men det hadde derimot overbevist mange om motedraktens synder mot sunnheten, rensligheten og komforten. Kvinnene burde helles kle seg i en drakt tilpasset kroppens linjer, selv om dette ble ansett som upassende. Kvinnene trengte klær som ga fritt spillerom for kroppens bevegelser: «En kvindeforening for reformdragt vilde hjelpe hundrede tusinder af kvinder[sic], hvis sundhed og humør led under de nuværende moder, men ikke enkeltvis kunde da reformeret sin dragt.»³⁶⁷

NKFs reformturistdrakt som utstilt på Steen & Strøm i 1886, tilpasset sportslig aktivitet, med muligheten for et forlenget skjørt. (Bugge, Astrid (1984): 18.)

I artikkelen «Momenter til eftertanke betræffende reformturistdragten for damer og andet kvindeligt vedkommende» argumenterte den tysk-norske sangeren og kvinnesakskvinnen Hildur Schirmer (1856-1914) også for en reformdrakt. Hensikten var ikke å bekjempe motene og trendene i samfunnet, men heller hjelpe dem inn i et mer naturlig spor. Et av argumentene for dette var at en reformdrakt skulle følge kroppens linjer og form, altså

³⁶⁶ Skre, Arnhild (2011). *Hulda Garborg: Nasjonal strateg*. Oslo: Samlaget.

³⁶⁷ *Nylænde* (1887a). «Forskjelligt». 1. årgang (nr. 4): 63.

det naturlige utgangspunktet: «Dragten maa i alle tilfælde underordnes legemets behov, ikke omvendt, som pariser-journalene i sine modeller viser det, saa det er et ynck at se.»³⁶⁸

Ideen om en reformdrakt opptok kvinnesakskvinnene, og ble hyppig diskutert i *Nylænde*. De kom med ulike forslag til stoff, utforming, lengde på skjørt og hva om egnet seg å bruke på overkroppen. Antonie Løchen hevdet at Johanne Bjørns reformdrakt var upraktisk, på grunn av plisséén som kunne festes nederst på skjørtet for å gi det en mer «anstendig» lengde i anledninger det var behov for dette. Buksene var også problematisk, fordi det tyrkiske mønsteret gjorde buksene så vide at de ville klaske sammen, bli våte og vanskelige å tørke. Løchen foreslo heller en drakt med kortere bukser, og vest og jakke til overkroppen, da dette ville være langt mer behagelig enn Bjørns drakt. Løchen anerkjente at drakten trolig ikke ville være spesielt pen, men det estetiske hensyn burde vike for det praktiske. På slutten av sitt forslag, tipset hun om den nye reformdrakten som nylig var designet i Sverige.³⁶⁹

Kvinnesakskvinner i Sverige hadde stiftet Svenska dräktreformföreningen i 1886, og arbeidet med ny kvinnedrakt var godt i gang i Norges naboland, hovedsakelig med underdrakten, sko og skolepikenes drakt. Den kvinnelige legen Karolina Widerström (1856-1949) holdt et foredrag for den svenske foreningen som også engasjerte de norske kvinnesakskvinnene. Redaksjonen trykket et referat fra foredraget i *Nylænde*.³⁷⁰

I foredraget trakk Widerström paralleller mellom draktreformen og realismen som preget litteraturen og kunsten på 1880-tallet. Realismen søkte å vise tingenes virkelige natur, og kvinnedrakten burde ikke stå utenfor slike strømninger. Kvinnedrakten var skadelig for kroppen. Det stramme korsettet kunne ødelegge organer, muskler og hemmet kvinnenes bevegelsesmuligheter. Kvinnedrakten fulgte ikke kvinnens naturlige linjer, men formet dem selv og skapte en kunstig fremstilling av kvinnekroppen – et forvridt skjønnhetsideal: «Det bør være indlysende, at den dragt, som mer eller mindre gjør vold paa legemets egen form, har fraveget sit rette skjønnhetsideal.»³⁷¹ Datidens moter og stramme korsett skapte kunstige, yppige barmer og brede hofter. Skjønnhetsidealet fremhevet kvinnen som kjønnsvesen og skulle «[...]gjøre hende saa fristende, saa pirrende som muligt.»³⁷² I virkeligheten var

³⁶⁸ H. S. (1887). «Momenter til eftertanke betræffende reformturistdragten for damer og andet kvindeligt vedkommende». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 6): 91.

³⁶⁹ A. L. (1887). «Nogle bemærkninger i anledning af reformturistdragten», *Nylænde*, 1. årgang (nr. 9): 137-139.

³⁷⁰ *Nylænde* (1887b): 205-207.

³⁷¹ *Nylænde* (1887b): 206.

³⁷² *Nylænde* (1887b): 206.

kvinnens skjønnhet ingenting, hvis legemet ikke var harmonisk utviklet og at drakten ga uttrykk for dette.³⁷³

6.2.3 Kampen mot korsettet og kritikken av de unge kvinnene

Rosenbeck mente at korsettet betonte kvinneligheten i klesveien, men samtidig medførte en fornektelse av morsrollen. Korsettet var ikke forenlig med reproduksjon og en gravid kvinnekropp, og flere leger hevdet på 1880-tallet at korsettet var årsaken til mange spontanaborter og anbefalte dermed at man burde slutte å bruke korsett innen femte måned av svangerskapet.³⁷⁴ Sett i lys av dette, er det ikke overraskende at kvinnesakskvinnene gikk til kamp mot korsettet. For en kvinnebevegelse hvor det nærmest var allment akseptert at kvinnelighet var moderlighet, og som hadde stort fokus på sunnhet og fysisk aktivitet, ble korsettet en fiende for kvinnesaken.

Det var ikke uvanlig at korsettet ble brukt for å skjule graviditet. «Det er saa svært genert, synes de unge fruene, naar de skal ha en liden en, som det heder. Da gjælder det at skjule, saa længe som muligt. Ingen maa mærke noget, for det er saa ubegribelig flaut,» het det i en artikkel trykket i *Nylænde* i 1891.³⁷⁵ Artikkelforfatteren var sterkt kritisk til denne praksisen med å snøre livet når man var gravid, og mente at det var nytteløst å skamme seg over noe så vakkert. Forfatteren ville også ha seg frabedt at en gravid kvinne i et selskap ble kalt for uanstendig. Moderne kvinner sørget heller for en bekvem drakt og lot figuren utvikle seg etter naturens lover. Man skulle ikke ta hensyn til at man kom til å krenke andres bluferdighet – det var deres egen sak.

Kan der tænkes en latterligere modsigelse: en moder blir besunget paa alle verdens sprog som noget forfærdeligt helligt og ophøiet, og paa samme tid rødmer man over at se en frugtsommelig kvinde?³⁷⁶

Det var kun bluferdighet og forfengelighet som var årsaken til at kvinner brukte korsett under graviditeten, og forfatteren hevdet at det grenset til abort. I tillegg til å pine seg selv unødvendig, ville en slik bruk av korsett være skadelig. Omsorg, tanken på barnets velferd, burde komme foran forfengeligheten. Drakten til den gravide kvinnen burde være vid, løs og lett, og ingenting

³⁷³ Nylænde (1887b): 206.

³⁷⁴ Rosenbeck (1987): 140-142.

³⁷⁵ Nylænde (1891b). «For skole og hjem – Falsk undseelse». 5. årgang (nr. 8): 126.

³⁷⁶ Nylænde (1891b): 126.

måtte tyngre på underlivet. «Bare tag det, som det, det er: en naturlig og uundgaaelig ting, som det er dumt at rødme over. Slikt er ikke blufærdighed, bare falsk undseelse, og den klær ingen,» avsluttet forfatteren.³⁷⁷

I denne artikkelen gjenspeiles tydelig legevitenskapens lære om av korsett var farlig under graviditeten, og tanken om at kvinneklæden skulle følge kroppens naturlige linjer. Rosenbeck har påpekt at legevitenskapens motstand mot gravide kvinners bruk av korsett må settes i forbindelse med ønsket om å sette kvinnens liv i sammenheng med reproduksjonen og slektens formering, og dermed stod korsettet i sterk kontrast til moderligheten.³⁷⁸ Rosenbeck påpekte også at det er påfallende at korsettet på samme tid var med på å betone kvinneligheten, men det er tydelig at for den norske kvinnebevegelsen var ikke korsettet en del av et slikt ideal, fordi moderligheten stod i sentrum for deres oppfatning av kvinneligheten. Det er heller mer sannsynlig at motviljen mot korsettet stammet fra denne forståelsen av kvinnelighet som moderlighet. Rosenbeck har også hevdet at korsettet var en motreaksjon mot den aseksuelle og asketiske moderlige kvinnetypen, hvor hun med korsettet heller ble et seksualobjekt og gjenstand for mennenes beundring, heller enn et avlsobjekt.³⁷⁹ Som tidligere nevnt, ble det i 1887 hevdet i *Nylænde* at motedrakten, som fremhevet barmen og hoftene, kun fremmet kvinnen som et kjønnsvesen.³⁸⁰ Kvinnesakskvinnens problematiske forhold til seksualitet, som nevnt i kapittel 5, kan derfor også ha bidratt til denne motstanden mot korsettet – da korsettet seksualiserte kvinnekjønnen, slik Rosenbeck hevdet.

Tekstene i *Nylænde* viser tydelig at kvinnesakskvinnene ikke satte korsettet i særlig sammenheng med kvinneligheten, slik Rosenbeck har gjort. I likhet med underdanighetslæren, symboliserte korsettet en form for kvinnelighet som ikke passet med kvinnesakskvinnens ideologi og egne oppfatninger av kvinnelighet. Kvinnesakskvinnens egne argumenter mot korsettet var i all hovedsak tuftet på livsstil og helse. I artikkelen «Trange klæder» så Ragna Nielsen kritisk på de unge kvinnene ved universitetet som insisterte på å snøre inn livene sine mens de studerte. Trange klær ga kroppen en unaturlig form, og klemte de indre organene. «[...] det kun er, fordi legemet er blødt og korsettet stivt, at det i det hele tatt kan gaa at faa et saadant "contenu" ind i et saadant "contenant"».³⁸¹

³⁷⁷ Nylænde (1891b): 126.

³⁷⁸ Rosenbeck (1987): 143.

³⁷⁹ Rosenbeck (1987): 143.

³⁸⁰ Nylænde (1887b): 206.

³⁸¹ Nielsen, Ragna (1888). «Trange klæder». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 6): 33.

Nielsen hevdet at kvinnes sykkelighet stammet fra korsettet. Kvinner kunne bruke korsett hvis de skulle leve i en sommerfugltilværelse – et passivt liv, «[...] bare at f. eks. at skjænke te til far og mor og høist at vaske op tetøiet.»³⁸² Det var noe helt annet hvis de skulle leve et aktivt liv og var «[...] energiske, lærelystne unge piger [...] som har tat op et alvorligt arbejde, hvis maal er et liv, levet til gagn og lykke for dem selv og andre.»³⁸³

I artikkelen ba Nielsen de unge pikene om å gjennomføre et eksperiment. De kunne måle livet om morgenen, da kroppen hadde vært flere timer uten korsettet. «Lad os saa sige, at du maaler f. eks. 64 cm. rundt livet,» skrev Nielsen. Så måtte piken prøve et reformliv eller sunnhetskorsett og måle igjen. Her ville klærne og tykkelsen på stoffet naturligvis legge til litt på målene, så kanskje den unge kvinnen nå målte 66 centimeter rundt livet. Til sist kunne de ta på seg et fransk korsett og snøre det så løst at de kunne stikke to hender under. «Du vil da finde, at du maaler bare 60 cm. rundt livet. Refleksionerne gjør sig selv.»³⁸⁴

Tilslutt trakk Nielsen frem et foredrag av Bjørnstjerne Bjørnson, hvor han hadde hevdet at denne oppkledningen av kvinnene med korsett, tournure og andre unaturlige moter var flerkoneriets ideal. Ville virkelig disse unge pikene streve etter et slikt ideal?³⁸⁵

I *Nylænde* ser det ut til at det var særlig de unge pikenes klesvaner som ble kritisert på 1880- og 1890-tallet, slik som i Nielsens artikkel ovenfor. I en artikkel fra 1892 ble mødrene klandret for de unge kvinnes klesdrakt på ballene. De «unge piger» var selv for unge til å ha refleksjonsevne eller selvstendighet nok til å skille seg ut eller gå imot mødre sine. Fullvoksne, modne kvinner var i besittelse av refleksjonsevne og selvstendighet og burde derfor ikke opptre «[...] for mange mennesker med blottede arme, hals og bryst.»³⁸⁶

Anstendigheten og kvinnens likestilling med mannen ble trukket frem for å argumentere i mot en slik drakt:

Naar man er optat af det inderlige ønske, at det snart maa vise sig, at kvinderne er *mennesker* ligefuldt som mændene – ikke kjønsvæsener alene –, at det snart maa gaa op for alle, at kvinderne kan deltage i samfundets alvorlige arbejder med lige stor ret og med lige stor virkning som mændene, – at de ikke bare er hourier³⁸⁷, mere og mindre sansebedaaende, mere og mindre til

³⁸² Nielsen (1888): 33.

³⁸³ Nielsen (1888): 34.

³⁸⁴ Nielsen (1888): 34.

³⁸⁵ Nielsen (1888): 34.

³⁸⁶ Nylænde (1892a). «For skole og hjem – Damernes festdragt». 6. årgang (nr. 9): 124.

³⁸⁷ Hourier, eller huri, var de vakre jomfruene som i følge islam ventet de troende i paradiset. I Koranen ble de beskrevet som «velbygde perler», «vakre som rubiner og korall» og som ikke var blitt rørt av hverken mennesker

øienslyst for skabningens herrer, *men – mennesker som de!* fuldt ligestillede, fuldt saa megen ære værd, fuldt saa meget agtede sin egen menneskeværdighed som de – – da er det pinligt og nedslaaende at se den ene kvinde efter den anden optæde med halv blottede legemer, naar mange mennesker samles til fest.³⁸⁸

Så lenge kvinnene stilte seg på utstilling på en slik måte, kunne man ikke forvente at mennene skulle utvikle noen høyere aktelse for det kvinnelige kjønn.

Denne motstanden mot korsettet, og oppfattheten av kvinnenes anstendige klesdrakt var trolig et uttrykk for et nytt kvinneideal som oppstod blant kvinnesakskvinnene på slutten av 1800-tallet. Som tidligere nevnt, hevdet Rosenbeck at korsettet representerte kvinnens seksualitet. Kvinnesakskvinnenes problematiske forhold til seksualitet manifesterte seg blant annet i kulturen blant ugifte borgerklassekvinner som oppstod rundt århundreskiftet i 1900. Denne kulturen ble karakterisert som et «peppermøsamfunn» av Hellesund, på grunn av de mange kvinnene som valgte å forbli ugift, og aktivt deltok i det offentlige liv og i egne kvinneoffentligheter. Denne gruppen med kvinner var assosiert med prippenhet, sedelighet og seksualangst. Hellesund har fremmet sedelighetssaken som spesielt viktig for disse kvinnene – kvinnelig aseksualitet og selvkontroll ble fremholdt som et ideal, også for menn. En ren kvinnelighet ble idealet for disse kvinnene.³⁸⁹

Denne kulturen med selvstendige, ugifte kvinner og deres kvinnelighetsideal var bygget på selve grunnprinsippene i NKF, og på sakene foreningen engasjerte seg i i løpet av sine første tiår. Muligheten til å leve som en selvstendig, ugift kvinne stammet fra endringene i lovgivningen drevet frem fra midten av århundret og igjen av kvinnebevegelsen på 1880-tallet. Peppermøsamfunnet var en konsekvens av kvinnesakens gjennomslag. Da kvinnesakskvinnene engasjerte seg i reform av kvinnens klesdrakt, var dette trolig et uttrykk for deres forståelse av kvinneligheten: En ren, moderlig, sunn og aktiv kvinne.

6.3 Oppsummering

Kvinnesakskvinnenes forståelse av underdanighet og deres arbeid for en reformdrakt var ikke betont av deres kvinnelighetsideal, men sterkt påvirket av det. Motstanden mot underdanighet

eller onde åndevesener. Vogt, Kari (2018, 20. februar). *Huri*. I Store Norske Leksikon. Hentet 01.11.2019 fra <https://snl.no/huri>

³⁸⁸ Nylænde (1892a): 124.

³⁸⁹ Hellesund (2003): 67-70.

fremstod som en underordning av det kvinnelige. Det forutsatte en unaturlig underkastelse i strid med kvinnens natur, slik den var oppfattet av kvinnesakskvinnene, og samfunnets behov.

Reformdrakten reflekterte kvinnebevegelsens kvinnelighetsideal. Reformdrakten var tilpasset aktivitet, men inneholdt fortsatt de viktigste elementene for å bevare kvinnens sømmelighet. Kampen mot korsettet kan knyttes til kvinnesakskvinnenes vektlegging av moderligheten, men også til deres kyskhetsideal. Korsettet symboliserte en viss seksualisering av kvinnen, og dette stemte ikke overens med det enslige kvinnelighetsidealet som oppstod i tiden rundt århundreskiftet 1900.

Kapittel 7

Sammenfatning og konklusjon

De ulike formene for kvinnesak, som fremstilt av Hagemann, har preget hvilket kvinnelighetsideal som fikk presedens for NKF's praksis i perioden fra 1883 til cirka 1900. Den politiske kvinnesaken avviste den tradisjonelle kjønnskomplesmentariteten, og innebar et krav om likestilling og like rettigheter, samt en utfordring av skillene mellom det private og det offentlige. Den moralske kvinnesaken avviste ikke kjønnskomplesmentariteten, men søkte å overføre kvinneligheten til den offentlige sfæren gjennom argumenter for at kvinnen var moralsk høyverdig sammenlignet med mannen, og at denne gode moralen ville smitte over på resten av samfunnet. Den sosiale kvinnesaken aksepterte ikke kvinnenes eksklusjon fra den offentlige sfæren, men innebar mindre fokus på formelle rettigheter. I søkte den sosiale kvinnesaken å forbedre livene de dårligst stilte i samfunnet, og å frembringe det menneskelige i kvinnene. På grunn av sin sterke tilknytning til sosialt arbeid, opererte den sosiale kvinnesaken i gråsonen mellom det private og det offentlige. Både Hagemann og Melby har vist at husmorsaken ble lansert som alternativet til den politiske kvinnesaken, og inneholdt alminnelige forestillinger om kjønnskomplesmentaritet. Kvinnens rolle var å ivareta hjemmet og familien, og fokuset ble rettet mot praktisk fagutdannelse for husmødre og tjenestepiker. Innenfor husmorsaken ble også kvinneligheten, kvinnens særegenhet, ansett for å være moderlighet. Som nevnt i kapittel 1, hevdet Melby at fokus på enten likhet eller forskjellighet mellom kjønnene ble brukt som strategier for å gjennomføre kvinneorganisasjonenes program. Dette var utvilsomt tilfellet for kvinnesakskvinnene, da de flere ganger endret kurs i perioden mellom 1883 og 1900 i tydelige forsøk på å forsone kvinnesaken med rådende normer for å oppnå gjennomslag.

Temaet for denne oppgaven har vært den norske kvinnebevegelsens syn på kvinnelighet og deres forhold til de særegne kvinnelige egenskapene, med særlig fokus på NKF og tidsskriftet *Nylænde*. De ulike formene for kvinnesak var de norske kvinnesakskvinnene i NKF sitt forsøk på å løse kvinnesakens paradokser. På den ene siden var kvinneligheten ensbetydende med det som hindret kvinner å bli fullverdige mennesker, som tok ansvar for seg selv og samfunnet. På den andre siden anså de fleste kvinnesakskvinnene kvinneligheten som en medfødt egenskap kvinnene ikke måtte tape. Dette var hverken et nytt eller særegent norsk problem innenfor kvinnesaken, som vist av Joan Scott var dette også et problem for feministene

i 1800-tallets Frankrike, og problemet ble også påpekt av Olympe de Gouges hundre år tidligere.

Et mål med denne oppgaven har vært å sammenfatte en større, sammenhengende analyse av kvinnelighetsproblemet i Norge gjennom en nylesning av kvinnesakstidsskriftet *Nylænde*. Et annet mål har vært å belyse aktører og synspunkter som tidligere ikke har vært undersøkt i like stor grad i annen forskning. Antonie Løchen har i liten grad blitt trukket frem i forskningen på kvinnelighetsproblemet, og konflikten mellom Gina Krog og Kitty Kielland har tidligere ikke blitt undersøkt i et kvinnelighetsperspektiv.

Det kan spores en tydelig mening om at det rådende kvinnelighetsidealet var feil, og en mening om at et slikt kvinnelighetsideal satte begrensninger for kvinnen. I sitt foredrag i *Skuld* i 1883 karakteriserte Laura Rømcke begrepet som en mangel på personlighet og heldige egenskaper, og at en kvinnelig kvinne aldri foretok seg noe som stod i strid med det alminnelige. Rømckes forståelse av kvinneligheten var den mest radikale forståelsen av idealet i perioden, og det er påfallende at hennes kvinnelighetskritikk aldri fikk fotfeste utenfor diskusjonsforeningen *Skuld*. Rømckes begrep var et kompromissløst likestillingskrav som sammenfaller med den politiske kvinnesaken. Kvinnen kunne beholde gode, kvinnelige egenskaper, men burde kaste vekk sin kvinnelighet for å oppnå frigjøring og en selvstendig stilling. Rømcke var også den eneste kvinnen i perioden som betegnet kvinneligheten som direkte falsk og overflødig. I 1887 karakteriserte Antonie Løchen det rådende kvinnelighetsidealet som feil, og dette ble gjentatt av Ragna Nielsen i 1891. På samme tid som de begge anså dette rådende kvinnelighetsidealet som en feiltolkning av kvinneligheten, hevdet de at det fantes en ekte kvinnelighet. Antonie Løchen betegnet det rådende kvinnelighetsidealet som kvinneaktighet, og mente at kvinneaktigheten kun var kjennetegnet av negative egenskaper. Nielsen hevdet at det gamle kvinnelighetsidealet var en blanding av sannheter og falskheter som ikke tok hensyn til kvinnenenes individualitet. Hun anså begrepet som en tyrann brukt for å kue kvinnene.

Kvinnesakskvinnenes syn på det allmenne kvinnelighetsidealet som feil reflekteres også i deres opposisjon mot kirken og underdanighetslæren. Kirken baserte denne læren på Bibelen og grunnet den i kvinnens gudgitte natur. Som vist i kapittel 6, anså kvinnesakskvinnene dette som en feiltolkning av Bibelen. Deres argumenter lignet på Ragna Nielsens argumenter i 1891: Underdanighetslæren ble brukt for å kue og undertrykke kvinnene. Vilhelmine Ullmann hevdet i 1889 at læren var åndelig drepende og helt overflødig i samfunnet. I 1897 uttrykte Gina Krog et syn på kristendommen som et menneskeligjæringsprosjekt, men at kristendommen var blitt

feiltolket og dermed underordnet kvinnene – kvinneligheten ble en slave for mannligheten i underdanighetslæren.

Undersøkelsene av *Nylænde* viser også at de norske kvinnesakskvinnenes kvinnelighetsideal har gjennomgått en utvikling og tydelig endring i den aktuelle perioden. Laura Rømckes radikale kvinnelighetskritikk både i 1883 og i 1884 sammenfalt med kvinnesakens mest radikale periode på 1880-tallet, da den politiske kvinnesaken gjorde seg gjeldende. Gjennom å avvise kvinneligheten, avviste også Rømcke kjønnskomplementariteten og argumentene mot at kvinner ikke skulle oppnå like rettigheter. En slik avvisning kan også spores i Gina Krogs foredrag om stemmerett fra 1885. Hun ønsket ikke å engasjere seg i en diskusjon om kvinnelighet på dette tidspunktet, fordi kvinnene først og fremst var individer, og la dette til grunn for sitt krav om like rettigheter. Krog hevdet at kvinnesaken var en befrielse fra kollektivet «kvinnen». I tillegg til at dette foredraget inneholdt tydelige elementer av den politiske kvinnesaken, hadde Krog argumenter med en tydelig forankring i den moralske kvinnesaken, og hun avviste ikke kvinneligheten totalt. Gina Krog uttrykte en forståelse av kvinnen som innehaver av foredlende egenskaper som ville smitte over på samfunnet. Den moralske kvinnesaken, slik den har blitt presentert av Hagemann gjennom Ragna Nielsens eksempel, stod for en viss moralsk opphøyelse av kvinnen. Krog anså ikke kvinnene som så opphøyet at de ikke kunne delta i samfunnet – og dette var heller aldri et argument hos Nielsen. Krogs påstand var trolig heller et stikk mot motstanderne av kvinnesaken som knyttet moral til kvinnelighet, og på samme tid hevdet at umoralen i den offentlige sfæren ville skade kvinneligheten.

Som observert i denne oppgaven, utviklet kvinnelighetsidealet seg i retning av å innebære, eller være, moderlighet. Antonie Løchen havnet i en slags mellomposisjon mellom de ulike formene for kvinnesak. Gjennom hennes argumentasjon for at den rådende meningen om kvinnelighet var feil, rettfærdiggjorde hun kvinnenens tilstedeværelse i den offentlige sfæren, og avviste kjønnskomplementariteten i tråd med den politiske kvinnesaken. Samtidig fremmet hun et syn på moderlighet som kvinnelighet, og knyttet dermed kvinnene tett til den private sfæren, i tråd med husmorsaken. Antonie Løchen holdt sitt foredrag om kvinnelighet flere år før husmorsaken fikk sitt gjennombrudd i NKF, og dermed er det også vist at husmorsaken bygde videre på en forståelse av kvinneligheten som lenge hadde eksistert blant kvinnesakskvinnene. I 1888 forsøkte Anna Bugge å vende kvinnesaken inn på et spor som skulle fremheve det menneskelige, og plasserte kvinnesakskvinnene i gråsonen mellom den offentlige og den private sfære. Selv om fokuset på menneskelighet fremfor kvinnelighet var et

av prinsippene i Bugges sosiale kvinnesak, havnet dette trolig i bakgrunnen for mange av kvinnesakskvinnene. I *Nylænde* og i foredrag gjengitt i avisene kan det tydelig spores en gradvis utvikling mot et mer allment akseptert kvinnelighetsideal blant kvinnesakskvinnene i form av moderligheten og husmorsaken. Tekstene undersøkt i denne oppgaven viser også at kravet om formelle rettigheter havnet i bakgrunnen for kvinnene i NKF.

Det er veletablert at husmorsaken innebar en forståelse av kvinneligheten som knyttet kvinnen tettere til den private sfæren enn tidligere former for kvinnesaken, og at dette var en strategi for å tilpasse kvinnesaken til samfunnets rådende normer. Husmorsakens gjennombrudd på 1890-tallet medførte at kvinneligheten tilsvarte moderlighet. Som vist i kapittel 5, sammenfalt husmorsakens gjennombrudd med et økt fokus på kjønnskomplementaritet i litteraturen. Ida Welhavens foredrag i 1890 er et godt eksempel på at kvinneligheten manifesterte seg som moderlighet. Selv om Ragna Nielsen tidligere er blitt framholdt som eksempel på moralsk kvinnesak av historikere, har denne oppgaven vist gjennom Nielsens foredrag i 1891, at hun også forstod kvinnelighet som moderlighet, og dermed også at Nielsens forståelse av kvinnelighet samsvarte med husmorsaken i NKF. Som nevnt tidligere, la også Antonie Løchen moderligheten til grunn i sitt kvinnelighetsideal.

Dette fokuset på moderligheten reflekteres også i NKFs arbeid for en reformdrakt. Arbeidet med å reformere kvinnens klesdragt startet allerede på 1880-tallet, og inkluderte en fravikelse fra bruken av korsett. Tekstene i *Nylænde* viste at kvinnene i NKF sin motstand mot korsettet kan knyttes til deres forståelse av kvinnelighet som moderlighet, og at moderligheten hadde stor viktighet i NKF flere år før husmorsaken ble reist i foreningen.

Dermed har husmorsaken både vært en nyttig strategi for at kvinnesaken ble mer akseptert blant allmennheten, men også en videreførelse av en linje som allerede hadde eksistert i NKF i flere år.

Denne oppgaven har også vist at kvinnelighetsidealet ble problematisk for de norske kvinnesakskvinnene i NKF. Som vist i kapittel 3, møtte kvinnesakskvinnene tidlig motstand, og fikk hard medfart i etterkant av debattmøtet på Det Norske Studentersamfund i Kristiania høsten 1884. Laura Rømckes argumentasjon for at kvinnene burde vende seg vekk fra kvinneligheten for å oppnå frigjøring, vakte stor oppstandelse. Kvinnesaken var i seg selv et radikalt og oppsiktsvekkende prosjekt, og da Rømcke åpent opponerte mot Marcus Monrad og hans kvinnelighetsideal, skapte det store reaksjoner i pressen. Rømcke ble hånet i avisartikler og i satiriske ukeblad. På grunn av både kvinnesakskvinnenes offentlige opptreden og radikale

utsagn som søkte å rokke ved den etablerte kjønnsordenen 1884, som redegjort for i kapittel 2 og 3, er det derfor ikke overraskende at de fikk kritikk i etterkant av debattmøtet.

Som nevnt i kapittel 1, hevdet Hagemann at nedtoning av forskjeller og uenigheter skulle sikre oppslutningen rundt en felles organisasjon. Denne oppgaven har vist at disse forsøkende var mer eller mindre vellykkede. Krogs artikkel i *Nyt Tidsskrift* i 1884 viser at kvinnesakskvinnene var klare for kamp – og for motstand. Krog uttrykte en viss fremtidsoptimisme, men hun hadde trolig ikke forutsett hvor stor motstanden skulle bli, eller hvor problematisk det skulle bli å opprettholde en viss grad av enighet innad i en kvinnesaksorganisasjon. Som vist i kapittel 4 førte uenigheter rundt foreningens praksis til en strid mellom Gina Krog og Hagbard Berner i 1885. I dette tilfellet ser det ut til at kvinnesaksforkjemperne ikke klarte å nedtone forskjellene nok til å sikre oppslutningen til en felles organisasjon. Striden mellom Krog og Berner ble løst ved at stemmerettsaken ble skilt ut fra NKF og overlatt til KSF, og de neste årene var NKF preget av formenn som pekte ut nye linjer og praksiser for foreningen. Selv om sedelighetsdebatten er nevnt i liten grad i denne oppgaven, er det påpekt at denne debatten også medførte problemer for foreningen, samt førte til Ragna Nielsens avgang fra formannskapet i NKF. Disse forsøkene på å rokke ved en veletablert samfunns- og kjønnsorden, og paradoksene kvinnesaken innebar, bidro høyst sannsynlig til å gjøre NKF's første to tiår problematiske, og er trolig en årsak til reorienteringen mot husmorsaken i 1890-årene. Tekstene i *Nylænde* og andre aviser reflekterer tydelig at medlemmene i foreningen valgte en mindre kontroversiell linje i etterkant av uenighetene på 1880-tallet, og argumenterte for en kvinnesak som bedre samsvarte med datidens kvinneidealer og rådende forestillinger om kjønnskomplementaritet.

Denne oppgaven har også vist at en annen utfordring med kvinnesakskvinnenes kvinnelighetsideal var deres motvilje til å diskutere konsekvensene av deres forståelse av kvinnelighet. Til tross for problemene både innenfor og utenfor foreningene, reflekterer tekstene i *Nylænde* liten villighet til å diskutere utfordringene som var knyttet til deres egne forståelser av kvinnelighet. Som vist i kapittel 5 ble Kitty Kiellands bekymringer og ønske om diskusjon effektivt stilnet av Gina Krog i 1887. Videre viser oppgavens undersøkelse at dette kan skyldes at Kielland rokket ved et veletablert moralsk kvinnelighetsideal ved å kreve at kvinnen burde få økt kunnskap om det erotiske. Det er gjennomgående i flere av tekstene i *Nylænde* at kvinneligheten ble ansett som en positiv ressurs i samfunnet. Gina Krog fremstilte i 1885 kvinnelighetens humaniserende virkning på samfunnet som et argument for kvinnesakens gjennomføring. Det moralske kvinnelighetsidealet var også tett tilknyttet

hanskemoraleen – kravet om at menn og kvinner skulle ha det samme kyskhetsidealet, og at kvinnen var moralsk opphøyet sammenlignet med mannen. Selv om hanskemoraleen aldri ble programfestet i NKF, fikk det moralske kvinnelighetsidealet presedens blant kvinnesakskvinnene i perioden. Olaug Løchen fremmet i sitt foredrag fra 1887, som analysert i kapittel 6, renhet i menneskelig sammenheng, og ikke som en særegen kvinnelig egenskap. Ida Welhaven er også et godt eksempel på dette idealet, da hun i 1890 hevdet at kvinneligheten var som sanseplanten, og ville vende seg vekk fra urenheter. På en annen side var det tydelig at Krog også reagerte på at Kielland kom farlig nærme dogmaet om at kvinners bestemmelse er å bli gift, og det er veletablert at dette påvirket Krogs sensur av Kielland.

Kielland rokket også ved en annen side av det moralske kvinnelighetsidealet da hun stilte spørsmål ved om ekteskap nødvendigvis utelukket selvstendighet, slik hun hadde tolket det i Antonie Løchens foredrag. Spørsmålet om ekteskap og selvstendighet var et problematisk tema for kvinnebevegelsen, og Kielland berørte her en problematikk flere kvinnesakskvinner ikke enda var klare for å diskutere. Som både Hellesund og Hagemann har påpekt, vokste det frem en kultur av ugifte kvinner ved slutten av 1800-tallet. Denne kulturen var grunnet i et moralsk kvinnelighetideal og derfor fremmet idealet av en ren kvinne og fornektet det erotiske i kvinnens liv. Medlemmene av NKF sin motvilje til å diskutere førte trolig til at denne kulturen kunne utvikle seg, og som vist, fikk dermed Kielland rett i sine bekymringer for at kvinnebevegelsen var i ferd med å kaste kjærligheten overbord for å oppnå selvstendighet. Krogs nedtoning av uenighetene rundt dette spørsmålet ser ut til å ha vært vellykkede.

En lignende kritikk som Kiellands ble presentert av Ellen Key på 1890-tallet, og oppgavens undersøkelser viser tydelig en uvillighet til å diskutere. Keys feminisme ble i stedet angrepet av de norske kvinnesakskvinnene i *Nylænde*. Key rokket særlig ved det moralske kvinneidealet og husmorsaken, og hennes moderlighetsbegrep ekskluderte kvinnen fra den offentlige sfæren – en rett de norske kvinnesakskvinnene lenge hadde kjempet for. Dermed ble Key ansett som både antifeministisk og en fiende for kvinnesaken. Til tross for Margete Vullums forsøk på forsoning i 1899, avviste Gina Krog Keys kritikk og karakteriserte den som en fare for kvinnesaken. Ved å karakterisere Keys kritikk på denne måten, skapte Gina Krog en mulighet for de norske kvinnesakskvinnene til å distansere seg fra problemet uten å måtte diskutere det selv.

Som vist gikk kvinnesakskvinnene vekk fra et radikalt krav om å kaste vekk sin kvinnelighet, til en mer akseptert form av kvinnelighetsidealet. I 1880-årene kan man spore en tydelig omtale av kvinnen som først og fremst menneske, og konturene av et menneskeideal

kan spores i argumentasjonen for like rettigheter fra dette tiåret. Som sagt i kapittel 4, hevdet Krog i 1885 at kvinnesaken var en frigjørelse av hele menneskeheten, og Anna Rogstad argumenterte i 1887 for at kvinnene var et fornuftsvesen, et menneske, på lik linje med menn og derfor fortjente like rettigheter. En lignende argumentasjon kan spores i Antonie Løchens foredrag i 1887, hvor hun fremstilte et menneskeideal i Guds bilde. Hun fremhevet gode og like egenskaper som burde fremmes hos både menn og kvinner. På en annen side påpekte Løchen også at Gud hadde skapt kjønnene med ulikheter. Viggo Ullmann la også til grunn i sin artikkel i *Nylænde* i 1887 at naturen satte begrensninger for kjønnenes likhet, men hevdet samtidig at dette ikke burde være en begrensning for rettighetene deres. I 1888 avviste Anna Bugge til en viss grad det kvinnelige, og fremhevet heller en kvinnesak med fokus på det menneskelige.

Antonie Løchen påpekte i sitt foredrag at hus- og barnestell ble ansett som kvinnens territorium, og at kvinnen derfor var blitt berettiget til å ha meninger om dette. Som vist, tilpasset NKF seg slike utsagn mot slutten av 1880-tallet og 1890-tallet gjennom den sosiale kvinnesaken og husmorsaken. Artikkene i *Nylænde* og avisene har vist at fokuset på likhet, menneskelighet og ervervelse av like rettigheter havnet i bakgrunnen for foreningens praktiske arbeid og for en profesjonalisering av husmødrene. Gjennom husmorsaken og en forståelse av kvinnelighet som moderlighet, beveget NKF seg inn i en nedtonet og mindre radikal rettighetskamp. Stemmerettskampen ble hyppig skrevet om i *Nylænde*, men var blitt skilt ut fra NKF, og var nå KSFs ansvar. Den store aktiviteten rundt stemmerettsaken i *Nylænde* skyldes at flere kvinnesakskvinner hadde doble medlemskap. Som vist i kapittel 4 var blant annet Gina Krog, Anna Rogstad, Ragna Nielsen og Anna Bugge medlemmer av begge foreningene.

Artikkene i *Nylænde* viser at kvinnesakskvinnene begrunnet deres frigjøringskrav gjennom kvinnelighetens foredlende virkning på samfunnet, i tråd med den moralske kvinnesaken. På samme tid ble husmorsaken også en måte å forene kvinnelighet med et frigjøringskrav, gjennom et økt fokus på kvinnenes rettigheter innenfor det huslige området. Kravet som politiske rettigheter havnet som sagt i bakgrunnen for foreningens praktiske arbeid, og likeverd ble et viktig poeng. Dette er tydelig i argumentasjonen rundt profesjonaliseringen av husmødrene. Selv om Anna Bugge primært stod for en sosial kvinnesak, uttrykte hun et ønske om at kvinnene skulle få lik verdi ved at husmorens arbeid skulle få lik betydning som annet arbeid, og en egen fagutdannelse. Husmorsaken bygde videre på denne linjen, og vektla viktigheten av en god husmor for familie og hjem. Likeverd ble et viktig poeng, fordi kvinnene hadde en avgjørende og viktig rolle i samfunnet, da særlig innenfor hjemmets sfære.

Husmorsaken ble et bevis i seg selv på at hjemmene ikke ville forfalle hvis kvinnesakens reformer ble gjennomførte.

Som vist i denne oppgaven, var husmorsaken en respons på motstanden og urolighetene i og rundt bevegelsen på 1880-tallet. På en side kan dette ha vært en taktisk strategi for å få gjennomslag for sine reformer. Denne reorienteringen rundt en mildere form for kvinnesak kan også skyldes presset foreningen møtte utenfra. Som vist i kapittel 3 og 5, møtte kvinnesakskvinnene både stor motstand fra begynnelsen av, og mistet mye støtte under sedelighetsdebatten i 1887. Husmorsaken kan dermed ha vært en nyttig strategi for å mildne NKF's uttrykk og søke støtte blant borgerskapet igjen. På den andre siden er det lite i det utvalgte kildematerialet som reflekterer denne reorienteringen som en bevisst strategi blant medlemmene i NKF, eller skribentene i *Nylænde*. Det er heller mer sannsynlig at husmorsaken ble sentral for medlemmene i NKF fordi den reflekterte holdninger om kjønnskomplementaritet og forestillinger om kvinnelighet som lenge hadde eksistert innad i foreningen.

Gjennom artiklene i *Nylænde* som er undersøkt i denne oppgaven, er det vist at det var utfordrende for kvinnesakskvinnene å oppnå like rettigheter uten å gi avkall på sin kvinnelighet. Forsøkene på å avvise kjønnskomplementariteten gjennom den politiske kvinnesaken kan ha vært et lite fruktbart spor for foreningen, da dette gjorde NKF svært kontroversiell. Den moralske kvinnesaken møtte også motstand under sedelighetsdebatten i 1887, og NKF mistet støtte. Til tross for sin nære tilknytning til venstresiden i norsk politikk, ble rettighetskravet en utfordring å få gjennomført fordi det berørte holdninger og oppfatninger av kvinnen som var dypt forankret i den norske samfunnsordenen. Som vist i kapittel 4, var NKF's formann fra 1884 til 1885, venstremannen Hagbard Berner, motstander av at stemmerettskravet skulle fremmes på Stortinget. Løsningen på de indre stridighetene i NKF vedrørende stemmerettskravet ble opprettelsen av KSF. Ved å skille ut stemmerettskravet fra NKF, er det ikke nødvendigvis oppsiktsvekkende at foreningen reorienterte seg rundt et kvinnelighetsideal som i større grad var forenlig med den rådende kjønnsordenen. Artiklene i *Nylænde*, *Dagbladet* og *Tromsø Stiftstidende* reflekterer denne kursendringen i NKF, hvor kvinnesakskvinnene søkte å oppnå like rettigheter på andre samfunnsområder som var mer allment akseptert. Gjennom krav for fagutdannelse av husmødre, et fokus på kvinnens viktige rolle i hjemmet og et kvinnelighetsideal som tilsvarte moderlighet, krevde kvinnesakskvinnene likeverd på et område de, som Antonie Løchen påpekte i 1887, var berettiget å ha meninger om. Kvinnens viktighet og bidrag til samfunnet ville i større grad bli anerkjent hvis husmødrene fikk anerkjennelse.

Til tross for at den norske kvinnebevegelsen er godt studert, har arbeidet med denne masteroppgaven vist at det fortsatt finnes rom for mer forskning på temaet. Gina Krogs rolle som redaktør har tydelig påvirket debattene i *Nylænde*, og dette er et tema det er forsket lite på. Klesdraktens betydning for og påvirkning på kvinneligheten i liten grad undersøkt i sammenheng med den norske kvinnebevegelsen på 1800-tallet. I tillegg er kvinnesakskvinnenes forhold til, og diskusjoner rundt, kvinnelighetsbegrepet i det første tiåret av 1900-tallet lite studert.

Denne masteroppgaven har vist at kvinnelighetsidealet medførte flere store utfordringer for kvinnebevegelsen i perioden 1883 til cirka 1900, og at de ulike formene for kvinnesak var kvinnesakskvinnenes forsøk på å forene det særegent kvinnelige med sine frigjøringskrav. Den kontroversielle politiske kvinnesaken var et lite fruktbart spor for kvinnesakskvinnene, og de politiske rettighetskravene havnet i bakgrunnen for NKFs virksomhet. Foreningen orienterte seg i stedet rundt en virksomhet som ikke nødvendigvis brøt med datidens kjønnsorden. Husmorsaken aksepterte til en viss grad den rådende definisjonen av kvinnekjønn, samtidig som den søkte å tilbakevise den gjennom fokuset på husmorens profesjonalisering. Kvinnene i denne oppgaven var på mange måter lerkfugler, men først og fremst kvinnesakskvinner.

Kilder og litteratur

Kilder

Aviser

Bergens Tidende (1884, 17. november). «Frøken Laura Rømckes Replik til Professor M. J. Monrad i Diskussionen om Kvindesagen». 17. årgang (nr. 268). Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Dagbladet (1891, 17. mars). «Det gamle Kvindeideal». 23. årgang (nr. 77).
Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Hagerup, Francis (1884a, 14. oktober). «Om Kvindesagen». *Morgenbladet*, 66. årgang (nr. 284A). Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Hagerup, Francis (1884b, 14. oktober). «Om Kvindesagen». *Morgenbladet*, 66. årgang (nr. 284B). Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Hagerup, Francis (1884c, 14. oktober). «Om Kvindesaken». *Morgenbladet*, 66. årgang (nr. 285A). Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Monrad, Marcus (1884, 25. oktober). «Professor Monrads Foredrag om Kvindesagen i Studentersamfundet Lørdag d. 18de Oktober». *Morgenbladet*, 66. årgang (nr. 295A). Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Stavanger Amtstidende og Adresseavis (1884, 28. november). *Uten tittel*. 44. årgang (nr. 279). Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Tromsø Stiftstidende (1890, 16. oktober). «Kvindebevægelsen og Kvindelighed – Brudstykker af Frk. Ida Welhavens Foredrag i Stockhom». 52. årgang (nr. 82).
Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Tidsskrift

A. L. (1887). «Nogle bemærkninger i anledning af reformturistdragten». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 9), side 137-139. Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Bugge, Anna (1888). «De praktiske reformer». *Nylænde*, 2. årgang (nr. 6), side 81-83.
Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Ebbell, Thea (1901). «“Ugifte mødre”». *Nylænde*, 15. årgang (nr. 13), side 200-201.
Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Fahlstedt, Amalie (1889). «Ellen Key i talarstolen». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 5), side 66-69.

- Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- H. S. (1887). «Momenter til eftertanke betræffende reformturistdragten for damer og andet kvindeligt vedkommende». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 6), side 89-92. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Huitfeldt, A (1889). «Ski og skiløbning». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 22), side 341-343. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- K. K. (1889). «Til M.D!» *Nylænde*, 3. årgang (nr. 6), side 92. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Kielland, Kitty L (1885). Et Indlæg i Kvinde-Sagen. *Luthersk Ugeskrift*, 17. halvår (nr. 13), side 209-215. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Kielland, Kitty L (1887). «Et par ord i diskussionen». *Nyt Tidsskrift*, 6. årgang, side 714-720. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Krog, Gina (1884a). «Nogle ord om kvindesagens udvikling og nærmeste opgaver i vort land I». *Nyt Tidsskrift*, 3. årgang, side 230-239. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Krog, Gina (1884b). «Nogle ord om kvindesagens udvikling og nærmeste opgaver i vort land II». *Nyt Tidsskrift*, 3. årgang, side 489-504. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Krog, Gina (1887). «Dagbok». *Nylænde*, 1. Årgang (nr. 20), side 310-315. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Krog, Gina (1897). «Om Kvindernes deltagelse i samfundsarbeidet». *Nylænde*, 11. årgang (nr. 17), side 225-233. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Krog, Gina (1900). «Sigbjørn Obstfelder». *Nylænde*, 14. årgang (nr. 17), side 267-270. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Krog, Gina (1903). «Fest og polemik». *Nylænde*, 17. årgang (nr. 8), side 121-124. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Løchen, Antonie (1887a). «Om kvindelighed». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 10), side 145-151. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Løchen, Antonie (1887b). «Om kvindelighed». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 11), side 161-169. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- M.D. (1889). «Underdanighed». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 3), side 41-43. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- m. n. (1889). «Mod kvinder og kvindesag». *Nylænde*, 3. årgang (nr. 6), side 90-91. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nielsen, Ragna (1888). «Trange klæder». *Nylænde*, 2. årgang (nr. 3), side 33-34. Nasjonalbiblioteket i Oslo.

- Nylænde (1887a). «Forskjelligt». 1. årgang (nr. 4), side 63. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1887b). «Forskjelligt». 1. årgang (nr. 13), side 205-207. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1888). «Aarsberetning fra Bestyrelsen for den trondhjemske filial af ”Norsk Kvindesags-forening” 1887-88». 2. årgang (nr. 14), side 222. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1889). «Underdanighedslæren». 3. årgang (nr. 7), side 97-101. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1890). «Forskjelligt». 4. årgang (nr. 21), side 319-320. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1891a). «Forskjelligt». 5. årgang (nr. 7), side 96. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1891b). «For skole og hjem – Falsk undseelse». 5. årgang (nr. 8), side 126. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1891c). «Den kvindelige dragt». 5. årgang (nr. 23), side 353-354. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1892a). «For skole og hjem – Damernes festdragt». 6. årgang (nr. 9), side 124-125. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1892b). «En ny rettighed for kvinden». 6. årgang (nr. 10), side 126-127. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Nylænde (1903). «Kvindebevægelsens indre maal». 17. årgang (nr. 6), side 92-94. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Redaktionen (1887). «Til tidsskriftets læsere». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 1), side 2-4. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Redaktionen & Fahlstedt, Amalie (1894). «Ellen Key». *Nylænde*, 8. årgang (nr. 4), side 43-47. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Rogstad, Anna (1887). «Mere kundskab, mere dygtighed». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 1), side 9-11. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Rogstad, Anna (1896). «”Missbrukad kvinnokraft” och ”Naturenliga arbetsområden för kvinnan”. Tvenne föredrag af *Ellen Key*». *Nylænde*, 10. årgang (nr. 8), side 108-110. [På grunn av en trykkfeil i tidsskriftet, står det «11te aargang» på denne artikkelen]
- T. B. (1894). «En uge i Jotunheimen». *Nylænde*, 8. årgang (nr. 22), side 282-292. Nasjonalbiblioteket i Oslo.
- Ullmann, V (1887). «Stemmeret for kvinder». *Nylænde*, 1. årgang (nr. 4), side 49-55.

Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Vullum, Margrethe (1899). «Ellen Key og hendes reaktion i kvindesagen». *Nylænde*, 13. årgang (nr. 18), side 275-279. Nasjonalbiblioteket i Oslo.

Protokoll fra Nasjonalbiblioteket i Oslo

Nasjonalbiblioteket i Oslo: *Skuld*. Forhandlingsprotokoll 1883-1884. Ms.film 191.

Litteratur

Avdem, Anna Jorunn & Melby, Kari (1985). *Oppe først og sist i seng. Husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*. Universitetsforlaget.

Blom, Ida (1981). *Kvinnen, et likeverdig menneske?* Oslo: Aschehoug.

Blom, Ida (2003). «'Nye kvinner'? 'Nye menn'? Refleksjoner over endrete forståelser av kjønn c. 1870-1940». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Side 253-269. Oslo: Unipub Forlag.

Breen, Marta (2018). *Kvinnekamp. Foreningen Skuld: Norges første bøllekurs*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.

Bugge, Astrid (1984). *Reformdrakten i Norge: trekk av en historie om kropp, klær og kvinnesak*. Oslo: Norsk Folkemuseum.

Dahm, Cecilie (1987). *Kvinner komponerer. Ni portretter av norske kvinnelige komponister i tiden 1840-1930*. Oslo: Solum Forlag.

Danielsen, Hilde., Larsen, Eirinn & Ovesen, Ingeborg (2013). *Norsk likestillingshistorie 1814-2013*. Bergen: Fagbokforlaget.

Engelstad, Irene., Hareide, Jorunn., Iversen, Irene., Steinfeld, Torill & Øverland, Jannecke (1988). *Norsk kvinnelitteraturhistorie. Bind 1 1600-1900*. Oslo: Pax Forlag.

Erichsen, Bodil C (2017). *Norske kvinners liv og kamp. 1850-2000. Bind 1*. Oslo: Res Publica.

Gahre, Stine (2013). «Allmenn stemmerett for kvinner i lys av stortingsdebattene fra 1890 til 1913» (Avhandling). *Rettshistoriske studier nr. 24. Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 1/2013*. Oslo.

Gleadle, Kathryn (2007). «Revisiting Family Fortunes: Reflections on the twentieth anniversary of the publication of L. Davidoff & C. Hall (1987) *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*». *Women's History Review*, volume 16 (issue 5), side 773-782. DOI: <https://doi.org/10.1080/09612020701447848>

- Haavet, Inger Elisabeth (1997). *Nina Grieg: Kunstner og kunstnerhustru* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen.
- Haavet, Inger Elisabeth (2001). «Hustruen – fra profesjonell partner til trøstende engel? Ekteskapsidealer og praksiser på 1800-tallet». *Historisk Tidsskrift*, bind 80, side 173-197. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagemann, Gro & Krogstad, Anne (1994a). «Kvinner som vil». Hagemann & Krogstad (red.). *Høydeskrek - kvinner og offentlighet*. Side 11-28. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Hagemann, Gro (1994b). «Det kvinnelige element, lutet og styrket». Hagemann & Krogstad (red.). *Høydrekrek: kvinner og offentlighet*. Side 29-48. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Hagemann, Gro (1997). «En annen moral? Feminismen og kritikken av den liberale borgerlighet». Hafstad, Hagemann & Wyller (red.). *Sedelighet og samliv*. Norsk Forskningsråd: KULTs skriftserie (nr. 81), side 25-38.
- Hagemann, Gro (2003). *Feminisme og historieskriving: inntrykk fra en reise*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagemann, Gro (2005). «Fra de stummes leir? 1800-1900». Blom, Ida & Sogner, Sølvi (red.). *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Side 157-254. Oslo: Cappelen.
- Hammar, Inger (2003). «Den äkta kvinnligheten. Några reflexioner kring ett kontroversiellt begrepp i 1800-talets Norden». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Side 15-41. Oslo: Unipub Forlag.
- Hellesund, Tone & Okkenhaug, Inger Marie (2003). «Innledning». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Side 1-14. Oslo: Unipub Forlag.
- Hellesund, Tone (2003). «Kvindernes samfund. Kvinnerom og feministisk utopi». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Side 65-82. Oslo: Unipub Forlag.
- Larsen, Eirinn & Øksendal, Lars Fredrik (2013). «De glemte kvinnevalgene». *Historisk Tidsskrift*, bind 92, side 563-590. Oslo: Universitetsforlaget.
- Larsen, Eirinn (2015a). «From Economic to Political Citizenship: The Female Vote Revisited». Nordberg, Roll-Hansen, Sandmo & Sandvik (red.). *Myndighet og medborgerskap*. Side 71-95. Oslo: Novus Forlag.

- Lein, Bente Nilsen (1981). *Kirken i felttog mot kvinnefrigjøring: kirkens holdning til den borgerlige kvinnebevegelsen i 1880-årene*. Universitetsforlaget.
- Lein, Bente Nilsen (1984a). «Tante Ulrikke-tiden: 1870-1880». Nilsen, Monsen, Rasmussen, Wichstrøm & Aasen. *Furier er også kvinner: Aasta Hansteen 1824-1908*. Side 89-122. Universitetsforlaget.
- Lein, Bente Nilsen (1984b). «"Kvinden i det nye Norge" Liv og virke 1889-1908». Nilsen, Monsen, Rasmussen, Wichstrøm, & Aasen. *Furier er også kvinner: Aasta Hansteen 1824-1908*. Side 155-184. Universitetsforlaget.
- Lorenz, Astrid (1996). *Forstandens lys og hjertets varme. Conradine Dunker og Vilhelmine Ullmann: Kvinnesilhouetter i slektsramme*. Oslo: Aschehoug.
- Lorenz, Astrid (2014). *Fra de frimodiges leir: Ragna Nielsen, født Ullmann - skolearkitekt og kvinnereformator*. Oslo: Aschehoug & Co.
- Lervik, Åse Hiorth (1980). *Gjennom kvinneøyne: Norske kvinners litteraturkritikk og reaksjon på litteratur ca 1880-1930*. Universitetsforlaget.
- Lund, Martine Jensen (2015). «*Fra veldedighet til kvinnesak*» *En studie av veldedighetsforeningers betydning for kvinnesaksbevegelsen i Trondheim på 1800-tallet* (Masteroppgave). Trondheim: NTNU, Institutt for historiske studier.
- Melby, Kari (1995). *Kvinnelighetens strategier: Norsk husmorforbund 1915-1940 og Norsk lærerinnforbund 1912-1940* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Trondheim: Det historisk-filosofiske fakultet.
- Moksnes, Aslaug (1984). *Likestilling eller særstilling? Norsk Kvinnesaksforening 1884-1913*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Pedersen, Kari-Anne (2000). «Fra korsett til silikoninnlegg». Boe & Hjemdahl (red). *Kropp & klær*. Side 8-22. Oslo: Norsk Folkemuseum.
- Rosaldo, Michelle Z & Lamphere, Louise (1974). *Woman, Culture and Society*. Rosaldo, Michelle & Lamphere, Louise (red.). Stanford University Press.
- Rosenbeck, Bente (1987). *Kvindekjøn: Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*. København: Gyldendal Forlag.
- Rosenbeck, Bente (1992). *Kroppens politikk: Om køn, kultur og videnskap*. Københavns Universitet: Museum Tusulanums Forlag.
- Rosenbeck, Bente (2002). «En værdigere stilling i ægteskabet som hustru og moder». Borchorst (red.). *Kønsmagt under forandring*. Side 34-35. København: Hans Rietzels Forlag.

- Rosenbeck, Bente., Melby, Kari., Pylkkänen, Anu & Wetterberg, Christina Carlsson (2006). *Inte ett ord om kärlek: äktenskap och politik i Norden ca 1850-1930*. Göteborg: Makadam Forlag.
- Rosenbeck, Bente (2007). «The history of the body». Johansson & Cronberg (red.). *Vänskap över gränser: en festskrift til Eva Österberg*. Side 187-202. Lund: Anacapri.
- Sandvik, Hilde (2014). «Like rettigheter for kvinnene? Lovforslag og debatter 1814-1833». Hommerstad & Ottosen (red.). *Ideal og realitet. 1814 i politisk praksis for folk og elite*. Side 127-142. Oslo: Akademika Forlag.
- Sandvik, Hilde (2015). «Myndighet og ansvar: historisk kjønnsperspektiv på politiske og personlige rettigheter». Nordberg, Roll-Hansen, Sandmo & Sandvik (red.). *Myndighet og medborgerskap*. Side 57-70. Oslo: Novus Forlag.
- Scott, Joan Wallach (1998). *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Skre, Arnhild (2011). *Hulda Garborg: Nasjonal strateg*. Oslo: Samlaget.
- Steinbach, Susie (2012). «Can we still use ‘Separate Spheres’? British history 25 years after Family Fortunes». *History Compass*, volume 10 (issue 11), side 826-837. DOI: <https://doi.org/10.1111/hic3.12010>
- Telste, Kari (1999). *Brutte løfter: En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700-1900* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo: Det Historisk-filosofiske fakultet.
- Terjesen, Marianne (1999). *Kitty Kielland: et portrett*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Ulvros, Eva Helen (2003). «Från särart till likhet till särart? Synen på kvinnan decennierna kring sekelskiftet 1900». Hellesund & Okkenhaug (red.). *Erobring og overskridelse: De nye kvinnene inntar verden 1870-1940*. Side 43-64. Oslo: Unipub Forlag.
- Vickery, Amanda (1993). «Golden Age to Separate Spheres? A review of the categories and chronology of English women’s history». *The Historical Journal*, volume 36 (issue 2). Side 383-414. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0018246X9300001X>
- Wichstrøm, Anne (1983). *Kvinner ved staffeliet: Kvinnelige malere i Norge før 1900*. Universitetsforlaget.
- Österberg, Eva & Wetterberg, Christina Carlsson (2002). *Rummet vidgas: Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880-1940*. Atlantis: Stockholm.
- Litteratur fra Nasjonalbiblioteket
- Agerholt, Anna Caspari (1932). «Skuld». *Kvinnelige Studenter 1882-1932*. Side 215-

222. Oslo: Norske Kvinnelige Akademikerers Landsforbund & Gyldendal Norsk Forlag.
- Agerholt, Anna Caspari (1937). *Den norske kvinnebevegelsens historie*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Bull, Edvard (1886). *Om kvindens helbred. Foredrag i Norsk kvindesags-forening den 12te februar 1886*. Kristiania: Norsk Kvindesags-forening & Nikolai Olsens bogtrykkeri.
- Halvorsen, J. B. & Koht, Halvdan (1908). *Norsk Forfatter-Lexikon 1814-1880. 6 bind: U-Ø*. Kristiania: Den Norske Forlagsforening.
- Holst, Marie (1932). «Dengang--». *Kvinnelige Studenter 1882-1932*. Side 138-142. Oslo: Norske Kvinnelige Akademikerers Landsforbund & Gyldendal Norsk Forlag.
- Wicksell, Anna Bugge (1907). «Skuld». Ebbell, Clara Thue (red). *Kvindelige studenters jubilæumsskrift 1882-1907*. Side 54-58. Kristiania: S. M. Brydes Bogtrykkeri.

Nettsider

- Herthas historia*, fra Fredrika Bremer-förbundet sin hjemmeside. Hentet 28.10.2019 fra:
<http://www.fredrikabremer.se/wp-content/uploads/2015/10/pdf-herthas-histora-1-1.pdf>
- Ikdahl, Ingunn (2016, 17. oktober). *Anna Bugge Wicksell*. Hentet 10.09.2019 fra:
https://nbl.snl.no/Anna_Bugge_Wicksell
- Krog, Gina (1885). *Stemmeret for kvinder*. Foredrag holdt i Norsk Kvinnesaksforening i Kristiania 27. november 1885. Hentet 25.09.2019 fra: <http://virksommeord.no/tale/16/>
- Kvinnelighet*. I Norsk Akademisk Ordbok. Hentet 30.09.2019 fra: <https://www.naob.no/ordbok/kvinnelighet>
- Lange, Marit (2014, 28. september). *Kitty L. Kielland*. I Norsk Biografisk Leksikon. Hentet 01.06.2019 fra: https://nbl.snl.no/Kitty_L_Kielland
- Larsen, Eirinn (2015b, 25. november). *Forretningskvinnene inntar næringslivet*. Hentet 23.04.2019 fra: <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/artikler/1535-forretningskvinnene-inntar-neringslivet.html>
- Lokalhistoriewiki (2019, 5. mars). *Antonie Løchen*. Hentet 15.03.2019 fra: https://lokalhistoriewiki.no/Antonie_L%C3%B8chen
- Løchen, Olaug (1887). *Om Renhed og Blufærdighed*. Foredrag holdt i Trondheims

Kvinnesaksforening 14. februar 1887. Hentet 03.10.2019

fra: <http://virksommeord.no/tale/10101/>

Taube, Agneta (2018, 2. juli). *Ellen Key*. I Store Norske Leksikon. Hentet 18.10.2019

fra: https://snl.no/Ellen_Key

Vogt, Kari (2018, 20. februar). *Huri*. I Store Norske Leksikon. Hentet 01.11.2019 fra

<https://snl.no/huri>

Illustrasjoner

Bugge, Astrid (1984). Bilde av Norsk Kvinnesaksforenings reformdrakt utstilt på Steen &

Strøm i 1886, fra: *Reformdrakten i Norge*. Oslo: Norsk Folkemuseum, side 18.

Vibe, Anne-Mette (2012, 25. oktober). Karikaturen av Rømcke og Monrad fra *Vikingen*, fra

dokumentasjonsprosjektet «Reale damer» ved UiO, hentet 30.10.2019 fra:

<https://www.muv.uio.no/uio-historie/epoker/1870-1920/de-reale-damers-tid-amvibe.html>